Ян Баршчэўскі

Шляхціц Завальня

Сканирование и редакция
Бесараб Сережа aka stean

ББК 84 Бел1
Б 26

Серыя заснавана ў 1989 г.

Укладанне, пераклад з польскае мовы і каментарыі
Міколы Хаустовіча
(Да артыкулаў Р. Падбярэскага і Ю. Барташэвіча
каментарыі зрабіў *Генадзь Кісялеў*.)

На грамадскіх асновах кнігу адрэдагаваў
Анатоль Сідарэвіч

Книгу одного из основателей новой белорусской литературы Яна Барщевского (1790 или 1794—1851) «Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастических рассказах» сравнивают со всемирно известным сказочным эпосом «Тысяча и одна ночь». Написанные по-польски в то время, когда даже само название «Беларусь» было под запретом, фантастические рассказы Я. Барщевского несли мощный заряд белорусской национальной идеи.

$$Б \frac{4702120101-144}{М302(03)-90} 119-90$$

ISBN 5-340-00526-7

ЗМЕСТ

ШЛЯХЦІЦ ЗАВАЛЬНЯ, АБО БЕЛАРУСЬ У ФАНТАСТЫЧНЫХ АПАВЯДАННЯХ

Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях

Сканирование и редакция
Бесараб Сережа aka stean

КОЛЬКІ СЛОЎ АД АЎТАРА

Сярод беларускага народа захоўваюцца яшчэ і цяпер некаторыя паданні даўніх часоў, якія, пераходзячы ад чалавека да чалавека, зрабіліся такія ж цьмяныя, як і міфалогія старажытных народаў. Жыхары гэтага краю, а менавіта Полацкага, Невельскага і Себежскага паветаў, спрадвеку пакутуючы, зусім змяніліся характарам; на іх тварах заўсёды адбіты нейкі смутак і змрочная задумлівасць. У іх фантазіях увесь час блукаюць нядобрыя духі, якія, аднак, служаць злым панам, чараўнікам і ўсім непрыяцелям простага люду.

Я нарадзіўся там і вырас, іх скаргі і журботныя апавяданні, як гоман дзікіх лясоў, навявалі на мяне заўсёды змрочныя думкі і з дзяцінства былі маёй адзінаю марай.

Некаторыя з гэтых родных успамінаў я прыгадаў у баладах; гэта быў мой самотны напеў. Балады былі пачаткам таго, пра што я меў намер сказаць падрабязней. Гэта ў чалавечай натуры — ад песні пераходзіць да апавядання пра тое, што нас найбольш займае. Павінны выйсці адзін за адным шэсць[1] томікаў гэтых аповесцей, якія малююць пераважна мясціны паўночнай Беларусі, бо гэты куток зямлі заўсёды выклікае ў мяне наймілейшы ўспамін.

Я не пераймаю формаў, якія любілі пісьменнікі англійскія, нямецкія або французскія; лічу, што чужаземнае не будзе пасаваць негаваркому жыхару Беларусі. Узяў я форму з самой прыроды. Сірата штодзённа

наракае на сваю нядолю, апавядае пра розныя пакуты, якія ён мусіў трываць на гэтым свеце, і яго скаргі на працягу ўсяго жыцця зліваюцца ў адну аповесць, хоць ён і не думаў сёння пра тое, што будзе апавядаць заўтра.

Ян Баршчэўскі

Пецярбург,
1844, 8 верасня

НАРЫС ПАЎНОЧНАЙ БЕЛАРУСІ

Той, хто падарожнічае з поўначы ў бок Беларусі, бачыць перад сабою велізарныя вёскі накшталт мястэчак, белыя мураваныя храмы і камяніцы двароў*, шырокія засеяныя палі, сям-там невялічкі сасновы бор або бярозавы гай, чуе не раз працяглы і гучны спеў селяніна, які далёка, наколькі сягае вока, разносіцца па палях або пералятае горы і даліны з мелодыяй пастухоўскага ражка. У нядзелю, калі сонца набліжаецца да захаду, сустракае ён вясковых дзяўчат у святочных паркалёвых, а часам і ў ядвабных саянах у атачэнні юнакоў-залётнікаў; водзяць яны карагоды, спяваючы народныя песні, а старыя, седзячы на прызбах, разважаюць пра мінулыя і сённяшнія часы...

Аднак калі ён набліжаецца да межаў Себежа і Невеля, то бачыць перад сабою разлеглыя цёмныя пушчы, якія, быццам хмары, навісаюць на даляглядзе, паміж лясоў — саламяныя стрэхі бедных жыхароў; дзе-нідзе позірк сустракае вытырклы паміж хвоямі жалезны крыж пакрытай мохам каплічкі, перад дзвярыма якой на двух хваёвых слупах вісяць або два, або тры званы; па ваколіцах раскіданы магільныя крыжы і камяні. Рэдка натрапіш там на прыстойна пабудаваны панскі дом; няшмат і касцёлаў такіх, дзе можна было б бачыць густ архітэктара або выдаткі багатага фундатара; і гэты

* Гэтак тамтэйшы народ называе мураваныя дамы маёнткаў. (Тут і далей заўвагі Я. Баршчэўскага.)

выгляд зямлі, змрочны і дзікі, пачынаючыся ад ракі Ловаць, распасціраецца да берагоў Дзвіны, дзе канчаецца Палата і Дрыса.

На ўсім гэтым абшары вузкія камяністыя дарогі, пераразаючы гарыстыя мясціны і мінаючы дзікія берагі азёраў, хаваюцца ў пушчах. У бедных вёсках у святочныя і будзённыя дні заўсёды пануе нейкая панурая цішыня; рэдка адгукнецца песня жняца або ратая, і па гэтым спеве можна лёгка зразумець яго заклапочаныя думкі, бо няўрод часта ашуквае тут надзеі працавітага земляроба...

У гэтых краях прайшлі дзіцячыя мае гады. Тут я пасля таго, як разлучыўся з маладымі сваімі таварышамі па Полацкай акадэміі, не могучы мець пры сабе іншых кніг, апрача некалькіх лацінскіх і грэчаскіх класікаў, блукаў у прыемных марах дзе-небудзь у цёмнай пушчы або па бязлюдным беразе возера; любіў чытаць у кнізе прыроды, калі вячэрняй парою адкрыецца старонка, на якой мільёнамі зіхоткіх угары зорак напісана Божая ўсемагутнасць. На зямлі, пакрытай безліччу раслін і жывёл, я чытаў аб міласэрнасці і волі Творцы. Гэтая кніга прыроды вучыла мяне сапраўднай паэзіі, сапраўдным пачуццям лепей, чым сённяшнія гаваркія крытыкі, якія чужыя пачуцці і розныя здольнасці, дадзеныя чалавеку ад Бога, хочуць, быццам фрак, перашыць на сваю фігуру.

Апавяданні старых пра розныя здарэнні ў народных іх аповесцях, якія перайшлі ад чалавека да чалавека са старадаўніх часоў, былі для мяне гісторыяй гэтай зямлі, характару і пачуццяў беларусаў.

Пасля таго як лёс закінуў мяне ў далёкія мясціны, як жа часта самотныя думкі мае з берагоў Нявы вяртаюцца ў гэты край, дзе прайшлі лепшыя гады майго жыцця, дзе столькі мілых успамінаў малюе мне памяць! Успамінаю недалёкія ад Невеля ваколіцы Рабшчызны,

дзе прырода ўзняла высокія горы, быццам паверхі велізарных гмахаў, якія стагоддзі пакрылі ценем лясоў, а некаторыя пад пагодлівым сонцам ззяюць залатым пяском. Якія там разнастайныя краявіды, якія цудоўныя малюнкі! Калі хто, будучы ў гэтым краі, узышоў на вяршыню Пачаноўскай гары* і глядзеў на дзікія ваколіцы, што ляжаць навокал, дык бачыў, як азёры тут і там, нібы люстэркі, адбіваюць дзённы прамень, а над іх берагамі дрэмлюць густыя лясы, як дзе-нідзе па схілах чарнеюць бедныя сялянскія хаціны; але не ўбачыш тут нідзе ні гарадскіх муроў, ні вежаў старога замка. Там чалавек забывае пра спрэчкі французскай палаты ў справе Егіпта і Турцыі[1], не чуваць там пра англійскі парламент[2], пра вайну з кітайцамі[3], не гамоняць там ні пра чыгункі[1], ні пра дзівосную вынаходку Дагера[5]. І толькі голас пастушка, стрэл паляўнічага ў лесе або вецер, што гойсае ў вяршалінах пушчы, парушаюць на хвіліну цішыню ваколіцы...

Бліжэй да Полацка возера Нешчарда на некалькі міль залівае абшар, падмывае хвалямі ўзбярэжныя пясчаныя горы, на поўдзень — шырокія паплавы, усеяныя купамі лазняку, сям-там рэчкі, бегучы здалёк сярод чароту, хаваюцца ў разліве азёрнай вады. Там вясна — рай; самыя розныя птушкі, здаецца, збіраюцца з усіх канцоў свету, тысячы розных меладычных дзікіх і чуллівых галасоў адгукаюцца над вадою па лугах і лясах: енк зязюлі, пошчак салаўёў, голас бугая ў чароце, рэзкія крыкі качак... Гэтая дзівосная суладнасць і гэты канцэрт прыроды пераносілі мае ўяўленні ў нейкі чарадзейны рай.

І цяпер гэтыя мясціны, дзе ў маленстве я бачыў столькі цудаў прыроды, гэтыя гаі, гэтыя зялёныя берагі Нешчарды памяць малюе мне, нібы прыснёны сад. Пры-

---

* Верш пад гэтай назвай змешчаны ў «Незабудцы» за 1841 г.

памінаю народныя расказы пра паданні гэтага краю, пра горы, дрэвы, Нешчарду, якія ходзяць сярод простага люду; і хоць у яго апавяданнях цяжка знайсці поўную праўду, аднак можна бачыць нейкі след мінуўшчыны гэтага краю, бо яшчэ дагэтуль у некаторых мясцінах можна назіраць валы, узнятыя чалавечаю рукою; гэта, бясспрэчна, сляды войнаў, пра якія не ўспомніў аніводзін гісторык. Часам пагляд сустракае курганы, пакрытыя лесам. Можа, у ценю шумлівых хвояў спачывае там які-небудзь ваяўнік, імя якога даўно забытае. Я не раз чуў аповяды простага народа пра даўнія войны, але да іх столькі дамешана казак і цудаў, што застаўся толькі слабы след мінуўшчыны, без імёнаў дзейных асоб. Раскажу адно простанароднае паданне гэтай ваколіцы.

На паўднёвым баку возера Нешчарда ёсць гара, якую з трох бакоў амывае вада, на той гары — драўляны маленькі касцёлак і некалькі хвояў. Там часта знаходзяць у пяску сцёртыя вякамі срэбныя манеты, шкляныя аздобы, якія насілі бабулі нашых бабуляў, іржавыя рэшткі разнастайнай старасвецкай зброі. Кажуць, на той паўвыспе быў некалі горад. Аднак чый горад, хто ў ім уладарыў, невядома. Тамтэйшы люд, які жыве ў аддаленых лясістых ваколіцах, доўга не ведаў нападаў розных плямёнаў, што блукалі ў тым краі дзеля рабунку. Праз некаторы час страшны волат, якога звалі Княжа, прываблены да берагоў Нешчарды надзеяй на багаты рабунак, аблажыў з велізарнай хеўраю разбойнікаў гэты горад, адужаў слабую абарону, абрабаваў дамы, пазабіваў жыхароў, у касцёлах паабдзіраў абразы і спустошыў ахвяравальны посуд, нават касцёл зруйнаваў, а званы ўтапіў у возеры і з натоўпам сяброў атабарыўся ў спустошаным горадзе. Аднак Бог цудоўным чынам абвясціў сваю кару блюзнерам. Званы, затопленыя на дне возера, штодзень на захадзе і ўсходзе

сонца абуджалі глухое маўчанне на дзікіх берагах Нешчарды так, што птушкі, напалоханыя енкам гэтага звону, уцяклі паветранымі шляхамі, а серны і ласі, дрыжучы ад страху, хаваліся ў далёкіх пушчах. Апоўначы лятала чума, падобная да чорнага шара, і дзе яна дакранулася да сцяны, з гэтага дому ўжо ніхто не выходзіў жывы, і такім чынам вымерла ўся дружына Княжа; сам ён, пакінуўшы ўсе багацці, закапаныя ў гары, уцёк з некалькімі сябрукамі, але недалёка за возерам яго напаткала смерць. Народ і зараз паказвае вялізны курган, які называецца Магілай Княжа.

Шмат і іншых паданняў у тым краі кружыць сярод простага люду; у многіх з іх згадваюцца гістарычныя выпадкі, іншыя ж — болей плён фантазіі і меланхалічнага духу, які адзначае жыхара гэтых дзікіх і лясістых ваколіц; ад прыроды ён здольны да жвавай думкі, уяўленне яго стварае дзіўныя карціны. Некаторыя з тамтэйшых простанародных паданняў я перадаў у баладах, змешчаных у трох томіках штогодніка «Незабудка», а менавіта: «Крыніца Дзяўчыны», якая знаходзіцца на поўнач ад горада Полацка, схаваная ў ценю адвечных лясоў; «Дзве Бярозы», якія і цяпер люд паказвае непадалёку ад берагоў возера Шэвіна; «Курганы і Русалка», узятыя з песні чараўніцы, якая спявае:

Гусанькі, лябёданькі,
Скіньце мне па пёрачку,
*Я з вамі палячу**.

Бываюць тут часам у нядзелю кірмашы, людзі збіраюцца з бліжэйшых вёсак у касцёл. Там на могілках можна бачыць сцэны, якія наводзяць на душу смутак. Вось удава з малымі дзецьмі ля драўлянага крыжа, які стаіць над магілаю яе мужа, а там сірата над магілаю бацькоў выказваюць сваю журбу голасам, які раздзірае

* Беларускія словы, сказы і дыялогі, напісаныя Я. Баршчэўскім лацінкаю, выдзелены ў нашым выданні курсівам.

сэрца; калі хто наблізіцца да іх і падслухае іхнія словы,— яны зайздросцяць мёртвым, і гэтыя слёзныя скаргі, здаецца, працялі б і каменныя грудзі.

Пасля набажэнства ўсе збіраюцца ў адным месцы, дзе-небудзь паблізу карчмы; тут з'яўляецца некалькі жыдкоў[6] са стужкамі, іголкамі і рознымі блішчастымі аздобамі для адзення; падае голас адмысловая беларуская дуда. Распачынаецца музыка[7] пад адкрытым небам; малады хлопец і сівы дзед, падхмеленыя гарэлкай, скачуць да поту, іх радасць часта пераходзіць межы прыстойнасці. А журботныя плакальшчыцы, якія нядаўна заліваліся слязамі над магілаю мужа і бацькі, скачуць пад мелодыю дуды:

Слава табе, Хрысце цару,
Што мой муж на цмантару,
I бяды пазбылася,
I гарэлкі напілася.

Або, таксама:

Калі ж тая серада прайшла,
Як не еўшы на прыгон пайшла,
Весь дзень жала, не лянілася,
Зломy войту пакланілася;
А цяпер жа ні а чом тужыць,
I войт п'яны у карчме ляжыць.

У большасці песень гэтага простага народа, як у думках, так і ў мелодыі, ёсць нешта меланхалічнае, і нават вясельныя песні, дзе маладым зычаць шчаслівага супольнага жыцця, маюць у сабе нейкае пачуццё смутку, як быццам яны не давяраюць будучаму лёсу ў гэтай юдолі плачу... Але вясельныя абрады адметныя рыцарскім запалам; малады, перш чым стаць ля парога нарачонай, прывучае свайго каня не баяцца агню і кідацца ў полымя, а пасля такой падрыхтоўкі, сабраўшыся ехаць да сваёй нарачонай, ён і яго дружына надзяваюць чырвоныя шапкі, звешваюць на грудзі чырвоныя

хусткі і імчацца праз горы да дому, дзе іх чакаюць нявеста і госці. Перад варотамі яны спыняюцца: салома шугае полымем, ён і дружына пераскокваюць яе наўскач на ўдалых конях, але і тут яшчэ запаленыя пучкі саломы, якія кідаюць коням у вочы, не дазваляючы заехаць у адчыненыя вароты; яны адольваюць усе перашкоды; малады са схіленай галавою ўваходзіць у хату, сядае за сталом, чуецца песня «*Баслоў Бог вяселле іграць*», і тут пачынаецца блаславенне маладых і вясельны баль. Але ў часе таго балю здараюцца розныя незвычайныя выпадкі.

Беларусь, як і іншыя народы, памятае яшчэ некаторых сваіх міфалагічных бажкоў. Русалкі, калі жыта красуе ў полі, з распушчанымі доўгімі валасамі гушкаюцца на бярозах і спяваюць песні; іхні смех адгукаецца ў глыбіні лясоў і трывогай працінае тых, хто збірае грыбы або ягады. Лясны бог — пан дзікіх пустэчаў; каб чалавечы зрок не мог яго ўгледзець, ён пад разнастайнымі выглядамі хаваецца ў сваіх уладаннях; мінаючы лугі, так змяншаецца, што яго нельга ўбачыць у густой траве; ідучы праз пушчы, раўняецца з самымі высокімі хваінамі. Ён апякун звяроў і лясных птушак. Кажуць, што бачылі велізарныя чароды вавёрак, якіх лясны бажок перапраўляў з адной пушчы ў другую; ён рабіў гэта, каб ратаваць іх ад агню, бо прадбачыў, у якім баку выбухне пажар.

Урачыстасць *Купалы* вядома амаль усім славянскім народам. На Беларусі 23 чэрвеня[8], пасля захаду сонца, адбываецца *Купалле*, або Свята Купалы; уначы шукаюць скарбаў; самы шчаслівы той, каму пашэнціць сарваць кветку папараці, яго зрок у глыбіні зямлі прыкмячае закапаныя скарбы, і ён столькі можа мець золата, колькі сам захоча. Кабеты разам з юнакамі і дзяўчатамі каля вогнішчаў са смаловага палення чакаюць усходу сонца, спяваючы песні:

Іван ды Мар'я,
На гарэ купальня,
Дзе Іван купаўся,
Бераг калыхаўся;
Дзе Мар'я купалась,
Трава рассцілалась.

І іншыя падобныя песні гучаць у полі, аж пакуль сонца не зайграе на небе.

Ноч Купалы ў тым баку Беларусі поўная незвычайных здарэнняў. На думку простага народа, уся прырода ў гэтую ноч весяліцца. Рыбакі бачаць азёрнае люстра, якое часам раскашуе ў месяцавым ззянні, і хоць неба яснае і паветра спакойнае, бліскучыя хвалі, ударaючы ў берагі, разбіваюцца на кроплі, якія, нібы зоркі, свецяцца ў паветры. І гэтае цудоўнае відовішча на зарослых чаротам берегах абуджае дзікіх качак і іншых вадзяных птушак, якія, прывабленыя дзівосным свячэннем вады, уздымаюцца тут і там над ясным возерам.

Дрэвы ў лесе таксама могуць пераходзіць з аднаго месца на другое; шумам сваіх галін яны размаўляюць паміж сабою; апавядаюць, што нехта, блукаючы гэтай ноччу ў лесе, знайшоў кветку папараці і бачыў не толькі скарбы, схаваныя ў зямлі, але і незвычайныя дзівы ў прыродзе; разумеў гаворку кожнага стварэння; чуў, як дубы сыходзяцца з розных мясцін і, зрабіўшы кола, гамоняць шолахам галін, прыгадваючы, быццам старыя ваяры, свае гераічныя ўчынкі і даўнія заслугі. Ліпы і бярозы, збіраючыся там, хваліліся сваёй прыгажосцю; сярод іх былі некаторыя, нібыта госці з суседніх садоў, класічна падстрыжаныя і выпрастаныя; тыя гаманілі пра залётнасць дваровых дзяўчат і свавольства панічоў, сведкамі якога яны не раз былі; а гэтыя крыўдныя размовы з пагардаю слухалі задуменныя хвоі і яліны; бачыў вербы, якія, стоячы над рэчкай і ўглядаючыся ў вадзяное люстэрка, пыталіся адна ў адной, што якой з іх пасуе,— і гэтыя цуды дзеюцца ажно да ўсходу сонца.

Усход сонца пасля гэтай бяссоннай, урачыстай ночы таксама бывае крыху асаблівы. Натоўп люду, што весяліцца ў полі, канчае песні і танцы і моўчкі скіроўвае вочы да неба, нібы паглядае на сцэну, дзе ўверсе, на палаючай прасторы даляглядy, павінна з'явіцца штосьці незвычайнае. Узыходзіць сонца, уздымаецца над гарамі і лясамі і на вачах усяго люду рассыпаецца ў небе на дробныя зіхатлівыя зорачкі, зноў збягаецца ў адзін агністы шар; яго акружае безліч вясёлкавых кругоў, і ён мігціць, кружачыся вакол сваёй восі. Гэтая праява паўтараецца некалькі разоў, і такім чынам сонца грае штогод 24 чэрвеня.

Апрача згаданых цудаў, ёсць яшчэ, як мяркуюць жыхары таго краю, чароўныя травы. *Разрыў-трава* можа дзівосна ўздзейнічаць на жалеза, разрывае нібыта замкі і кайданы ў вязняў; калі каса натрапіць на яе на лузе ў час сенакосу, дык расколецца на некалькі частак. *Пералёт-трава*, або лятучае зелле; расказваюць пра яе, што яна мае здольнасць пераносіцца з месца на месца, яе вясёлкавая кветка надзвычай жывая і прыгожая, а ў сваім палёце часам блішчыць, быццам зорачка. Шчаслівы, хто яе сарве, бо не зазнае ён перашкодаў у сваім жыцці, усе яго жаданні неадкладна здзейсняцца, і гэтая трава — трава шчасця. Людзі, марачы пра шчасце на гэтай зямлі, малююць яго ў розных вобразах; грэкі і рымляне верылі ў сляпую Фартуну, што, круцячы вечнае кола, уздымае людзей пад аблокі і зноў апускае ў бяздонне. Беларускі народ уявіў сабе нейкую лятучую траву, гонячыся за якой не адзін збіўся з дарогі і не вярнуўся да свае роднае хаты. І я, шукаючы яе далёка, кінуў гэтую родную старонку, дзе прайшлі самыя прыемныя дні майго жыцця, і цяпер у паўночнай сталіцы[9], паглядаючы на тэатр вялікага свету, чытаю кнігу, што часам смешыць, часам прымушае ліць слёзы, і гэта — кніга чалавечых сэрцаў і характараў[10].

Край мой, дзе горы паўсталі узнёсла,
Край сініх вод, чаратамі зарослых,
Пушчаў, дзе ў гоплі хаваецца сонца,
Колькі прыгадак ты будзіш штодзённа,
Ў промнях вясновых, у барвах зялёных
Ты мне з'яўляешся казкай бясконцай.
Згадваю сумную песню ратая
Ці пастуха, што па-простаму грае,
Часам, калі у лясах ля азёраў
З кобзаю рэха гамоніць паўторам
Ці калі люд пасля дзённае працы
Гучна спяшае ля хаты сабрацца,
Чуючы мяккі палон прахалоды,
Слухаць ад старца сівога прыгоды
Прашчураў слынных, асілкаў, герояў.
Слава і дзіва паданне старое,
Што аж ад продкаў па бацькавым краі
З вёскі да вёскі вандруе, блукае!*

ШЛЯХЦІЦ ЗАВАЛЬНЯ

Дзядзька мой пан Завальня, досыць заможны шляхціц на загродзе[1], жыў у паўночным і дзікім баку Беларусі. Яго сядзіба стаяла ў чароўнай мясціне. На поўнач паблізу жылля — Нешчарда, велізарнае возера накшталт марской затокі. Калі ўсходзіцца вецер, ад возера плыве роўны шум і відаць праз вакно, як пакрытыя пенаю хвалі падымаюць угору і зноў кідаюць уніз рыбарскія лодкі. На поўдзень ад дому нізіны зелянеюць кустамі лазы, дзе-нідзе ўзгоркі, парослыя бярозамі і ліпамі, на захад — разлогія лугавіны, і рака бяжыць з усходу — перараазаючы гэтыя ваколіцы, уліваецца ў

* Тут і далей вершы даюцца ў перакладзе Сяргея Сокалава-Воюша.

Нешчарду. Вясна там надзвычай прыгожая; па лугах разліваецца вада, і ў паветры над возерам і ў лясах гучаць галасы птушак, што вяртаюцца з выраю.

Пан Завальня любіў прыроду, найбольшай прыемнасцю для яго было садзіць дрэвы, і таму хоць дом яго стаяў на гары, за паўвярсты нельга яго ўбачыць, бо быў ён з усіх бакоў прыкрыты лесам. Толькі рыбакам, што плылі па возеры, адкрывалася ўся будова. Ён таксама меў прыроджаную душу паэта і хоць сам не пісаў ні прозай, ні вершам, але кожнае апавяданне пра разбойнікаў, герояў, пра чары і цуды надзвычай яго займала, і кожную ноч ён засынаў, не іначай як слухаючы чарадзейныя гісторыі. Таму ўжо было зазвычаена, што, пакуль ён не засне, хто-небудзь з чэлядзі мусіў апавядаць яму якую простанародную аповесць, і ён слухаў цярпліва, хоць бы адна і тая ж гісторыя паўтаралася некалькі дзесяткаў разоў. Калі хто прыязджаў да яго, маючы якую патрэбу, які-небудзь падарожны ці зборшчык ахвяраванняў, ён найласкавей яго прымаў, частаваў, пакідаў начаваць і выконваў усе жадункі, узнагароджваў, абы толькі той расказваў яму якую казку. А асабліва ўвосень, калі ночы доўгія. Той госць быў для яго наймілейшы, які меў у запасе найбольш гісторый, розных здарэнняў і паказак.

Калі я прыехаў да яго, ён быў вельмі мне рады, распытваў пра шаноўных людзей, у якіх я праслужыў столькі гадоў, расказваў пра сваю гаспадарку, пра бярозы, ліпы і клёны, якія шырока распасцёрлі свае галіны над дахам. Некаторых суседзяў хваліў, іншых жа ганіў, што яны займаліся толькі сабакамі і паляваннем. Нарэшце, пасля доўгай размовы пра сёе-тое, кажа мне:

— Ты чалавек вучоны, хадзіў у езуіцкую школу, чытаў многа кніжак, гутарыў з вучонымі людзьмі, павінен ведаць шмат разнастайных гісторый, сёння ўвечары распавядзі мне што-небудзь цікавае.

Дык я пачаў прыпамінаць, чым бы пахваліцца. Я нічога не чытаў, апрача гісторыкаў і класікаў. Гісторыя народаў — не займальная рэч для таго, каго не цікавіць тэатр свету і асобы, што іграюць розныя сцэны. Для майго дзядзькі адзінай гісторыяй былі Біблія, са свецкіх жа паданняў ён дзесьці вычытаў, што Аляксандр Македонскі, прагнучы даведацца пра вышыню неба і глыбіню мора, лятаў на грыфах і апускаўся на дно акіяна, і такая чалавечая смеласць яго, дзядзьку, здзіўляла і займала. Трэба было і мне расказаць што-небудзь падобнае, таму вырашыў пачаць з «Адысеі» Гамера, бо ў гэтай паэме поўна чараў і дзіваў, як і ў нашых простанародных аповесцях.

Блізу дзесятай гадзіны вечара, калі сельскія жыхары канчаюць сваю працу, мой дзядзька пасля малітвы ідзе спачываць. Ужо сабралася ўся чэлядзь паслухаць новыя аповесці, а ён сказаў так:

— Ну, Янка, раскажы ж нам што цікавага, я буду пільна слухаць, бо сёння адчуваю, што не хутка засну.

Тады я, каб мае аповесці былі лепш зразумелыя для слухачоў, расказаў коратка пра самых галоўных грэчаскіх багоў, багінь і герояў, пасля пра залаты яблык, пра суд Парыса, пра аблогу Троі. Усе слухалі з цікавасцю і здзіўленнем. Я чуў, як некаторыя з чэлядзі гаварылі:

— *Гэтай басні прыпомныць ня можна, дужа цяжкая.*

— А ці было калі ў сапраўднасці тое, што ты расказваеш? — пасля доўгага маўчання перапыніў дзядзька.

— Але, некалі верылі ва ўсё гэта паганцы, бо было яно да нараджэння Хрыстовага. Вядома з гісторыі пра гэты народ, вядома таксама і пра яго рэлігію.

— І такому вас вучаць езуіты ў школах, навошта ж гэта прыдасца?

— Хто вучыцца,— адказаў я,— той павінен пра ўсё ведаць.

— Ну, то кажы далей.

І далей я апавядаў без перапынку. Ужо было пасля паўночы. Чэлядзь, разыходзячыся, паціху паўтарала паміж сабой:

— *Нам гэтай басні ня выўчыцца, усё што-то ні панашаму, тут нічога ні прыпомніш.*

Праз пэўны час я пачуў моцны храп майго дзядзькі і, усцешаны з гэтае прычыны, перажагнаўся і заснуў.

На другі дзень ён як сельскі гаспадар устаў вельмі рана, агледзеў увесь свой маленькі маёнтачак, вярнуўся ў дом і, набліжаючыся да мяне, калі я яшчэ драмаў, закрычаў:

— О, як бачу, вашэць любіць спаць па-панску; уставай, у простых людзей гэта грэх, і цябе назавуць гультаём! Але твая ўчарашняя гісторыя вельмі вучоная, хоць забі, не помню аніводнага прозвішча тых паганскіх багоў. Дый гэта не апошні раз, пагасцюеш у мяне да вясны і за доўгія зімовыя ночы шмат мне раскажаш пра сёе і пра тое.

У час майго побыту ў дзядзькавым доме, мусіў я амаль пяць тыдняў кожную ноч усыпляць яго пераказам славутых паэм грэчаскіх або лацінскіх класікаў, аднак найбольш яму падабалася з «Адысеі» мудрасць Уліса[2] на берагах Цырцэі і на востраве цыклопаў. Паўтараў мне няраз:

— А можа, некалі даўно і бывалі такія агромністыя веліканы, толькі дзіўна, што з адным вокам на лбе. Але ж і хітрун гэты Уліс — напаіў, выкалаў вока і выехаў на баране.

Не мог таксама ён забыць шостай песні з Вергілія, дзе Эней увайшоў у пекла. Паўтараў некалькі разоў такія словы:

— Хоць ён быў і паганін, ды якое шляхетнае пачуццё і любасць да бацькі — ісці ў такое небяспечнае месца. Але якая ў іх дзіўная вера, у нас душачкі збавёныя

ідуць у неба, а яны сабе прыдумалі нябеснае валадарства так глыбока пад зямлёй. Дзіўная рэч!

Аднаго разу, размаўляючы са мною, запытаўся ён, ці даўно я быў у Полацку.

— Амаль год не меў выпадку быць у гэтым горадзе.

— Калі надарыцца там быць, добра было б даведацца ад ксяндзоў езуітаў, як вучацца мае Стась і Юзік. О, не кепска быць чалавекам вучоным! От, як вашэць апавядаеш з розных кніжак, таго невук і ў сне не ўбачыць! Добра ўсё ведаць. Я, будучы ў Полацку, і мая нябожчыца жонка, вечная ёй памяць, прасілі ксяндза-прэфекта[3], каб не шкадавалі розгаў.

Розгаю дух святы дзетак біць радзіць,
Розга аніяк здароўю не вадзіць.

О, гэта цудоўныя вершы — розга вучыць розуму і веры. Сёй-той з нашых панічоў, якіх песцяць у бацькоў, толькі і бавяцца з конямі і сабакамі, а прыйдзе які ў касцёл, дык нават не пераажагнаецца. Якая ўцеха бацькам — толькі кара Божая!

Ужо былі першыя дні лістапада. Самотны, седзячы ля вакна, я слухаў завыванне асенніх вятроў і пошум бяроз і клёнаў, якія густа ўздымаліся над дахам. Віхор круціў па двары жоўтае лісце і ўзнімаў яго ўгору. Усюды глуха, толькі зрэдку забрэша сабака, калі мінае прахожы або пакажацца з лесу звер. Думкі мае былі занятыя нейкімі тужлівымі марамі. Тут уваходзіць кабета, што жыве за гаспадыню ў майго дзядзькі. Гэта была сястра яго жонкі-нябожчыцы, ужо ў сталых гадах. Убачыўшы, што я задумаўся, сказала:

— Нудзішся ты ў нас, пане Янка. Ты малады чалавек, а адпаведнай кампаніі не маеш, а можа, ужо і гэтыя начныя апавяданні апрыкралі. Крышку патрывай,— як толькі замёрзне Нешчарда, праз гэты фальварак праз возера будзе вялікая дарога. О! Тады пан

Завальня запросіць да сябе шмат гасцей, каб расказвалі, што каму заманецца.

Прайшло колькі дзён. Яснымі і пагоддлівымі начамі заіскрыліся маразы. Заснула возера пад тоўстай лядовай глыбай, пасыпаўся снег з аблокаў — і ўжо зіма. Уздоўж Нешчарды з'явілася шырокая дарога, праходзяць падарожныя і цягнуцца ў Рыгу вазы, гружаныя лёнам і пянькою, паказаўся гурт рыбаловаў на лёдзе. Мы з дзядзькам любілі часта наведваць тоні і глядзець на багаты ўлоў, а тут яшчэ і тая была карысць, што ён, прабыўшы цэлы дзень на марозе, хутка засынаў, і я вечарамі быў вольны. Да таго ж мы часцей мелі і заезджых гасцей, перад якімі дзядзька вельмі хваліў мяне і езуіцкія навукі, расказваючы, што чуў ад мяне шмат новых і такіх разумных аповесцей, што і запомніць цяжка. Быў і я рады гасцям, бо сёй-той з іх заступаў маё месца, і мне ўжо было прыемней слухаць, чым гаварыць.

Вечар быў цёмны, неба пакрыта хмарамі, нідзе аніводнай зоркі, падаў густы снег. Раптам пачынае дзьмуць паўночны вецер, навокал страшная бура і завіруха, вокны засыпала, за сцяною завылі сумным галасам віхуры, быццам над магілаю самой прыроды, за адзін крок вока нічога не бачыць, і сабакі на падворку брэшуць: кідаюцца, быццам напалі на нейкага звера. Выходжу з дому, слухаю, ці не падышла зграя ваўкоў, бо ў такую завіруху гэтыя драпежныя звяры найчасцей шукаюць сабе здабычу, гойсаючы тут і там каля вёсак. Узяў набітую стрэльбу, каб хоць папужаць іх, калі здолею заўважыць зіхатлівыя воўчыя вочы. Раптам пачуў крык на возеры, там і тут перакліваліся паміж сабою мноства адчайных галасоў, быццам не могучы даць рады ў страшнай небяспецы. Я вяртаюся ў хату і кажу пра гэта дзядзьку.

— Гэта падарожныя,— адказаў ён,— дуйка снегам

замяла дарогу, і яны, блукаючы па возеры, не ведаюць, у які бок падацца.— Гаворачы гэта, ён узяў запаленую свечку і паставіў яе на падваконні.

Пан Завальня меў звычай рабіць гэта ў кожную завейную ноч ужо таму, што жыла ў ягоным хрысціянскім сэрцы любоў да бліжняга, і рады быў заўсёды гасцям, каб з імі пагаварыць і паслухаць іхнія гісторыі. Падарожныя, што заблудзіліся, заўважыўшы з возера агонь у вакне, радаваліся, як мараходы, змучаныя марскімі хвалямі, калі ўгледзяць здалёк сярод начной цямрэчы святло партовага ліхтара, радаваліся і з'язджаліся ўсе да сядзібы майго дзядзькі, быццам да прыдарожнай карчмы, каб пагрэцца і даць адпачынак коням.

Вецер не спыняўся, і дом, быццам высокія валы, акружалі снежныя сумёты; сярод шуму буры чуваць рыпенне снегу пад нагружанымі вазамі, стукаюць у зачыненыя вароты і крычаць:

— *Рандар! рандар! адчыні вароты; ахці, якая мяцеліца, саўсём перазяблі, і коні прысталі, чуць цягнуць: рандар! рандар! адчыні вароты!*

На гэты крык выходзіць парабак, незадаволены, што ўваліўся ў глыбокі снег:

— *Пагадзіця, адчыню, чаго вы крычыця, тут ня рандар жывець, а пан Завальня.*

— *Ах, паночак* (думалі, што гэта сам гаспадар), *пусці нас пераначаваць, ноч цёмная, нічаго не відна, і дарогу так замяло, што і найці няможна.*

— *А ці ўмееце казкі ды прыказкі?*

— *Да ўжо ж як-небудзь скажым, калі толькі будзе ласка панская.*

Адчыняюцца вароты, на падворак заязджае некалькі вазоў, насустрач выходзіць дзядзька і кажа:

— Ну, добра, будзеце мець вячэру і сена для коней, толькі з умовай, што хто-небудзь з вас павінен распавесці мне цікавую казку.

— *Добра, паночык,*— адказваюць сяляне, здымаючы шапкі і кланяючыся.

Вось выпраглі яны і прывязалі да вазоў сваіх коней, паклалі ім сена, зайшлі ў пакой для чэлядзі, абтрэслі снег, там далі ім вячэру; пасля яе сёй-той з іх прыйшоў у пакой да майго дзядзькі, ён даў ім яшчэ па кілішку гарэлкі, пасадзіў падарожных каля сябе і ўлёгся ў пасцель з намерам, аднак, слухаць казкі. Сабраліся сямейнікі, і я сеў паблізу, з вялікай цікавасцю жадаючы пачуць новыя яшчэ для мяне простанародныя аповесці.

АПАВЯДАННЕ ПЕРШАЕ. ПРА ЧАРНАКНІЖНІКА І ПРА ЦМОКА, ШТО ВЫЛУПІЎСЯ З ЯЙКА, ЗНЕСЕНАГА ПЕЎНЕМ

Не кожны чытач зразумее беларускую мову, дык гэтыя народныя апавяданні, якія пачуў я з вуснаў простага люду, вырашыў (наколькі змагу) у даслоўным перакладзе напісаць па-польску.

Падарожны гэты быў чалавек не маладых гадоў: валасы меў сівыя, але быў здаровы і моцны. Калі апавядаў пра сваё мінулае, здавалася, маладзеў; крыху падумаўшы, пачаў так:

— Не байку вам раскажу, а тое, што было ў сапраўднасці, што здарылася нават са мною. Горкім бывае часам нашае жыццё, але хто спадзяецца на Бога,— Бог злітуецца і ўсё пераменіць на лепшае. Бяда таму, хто, прагнучы багацця, прадае сваю душу пеклу.

У маладосці маёй, памятаю, мелі мы пана К. Г. Злы гэта быў пан, страшна ўспомніць тое, што ён рабіў:

хлопцаў і дзяўчат жаніў і замуж выдаваў, не хочучы і ведаць ні пра іхнія схільнасці, ні пра іх будучае шчасце: ні просьбы, ні слёзы не маглі яго ўлагодзіць; вяршыў сваю волю, здзекуючыся з людзей без усякай літасці, конь і сабака былі яму даражэйшыя, чым хрысціянская душа. Меў ён лёкая Карпу, злога чалавека; і яны абодва, спачатку пан, а пасля пахолак, прадалі свае душы д'яблу. А было гэта так.

З'явіўся ў нашым маёнтку — невядома адкуль — нейкі дзіўны чалавек. І цяпер яшчэ памятаю аблічча, твар і адзенне яго: нізкі, худы, заўсёды бледны, вялізны нос, як дзюба драпежнай птушкі, густыя бровы, пагляд яго — як у чалавека ў роспачы ці вар'ята, апранахі яго — чорныя і нейкія дзіўныя, зусім не такія, як у нас носіць пан ці ксёндз; ніхто не ведаў, ці быў ён свецкі, ці манах які, з панам размаўляў на нейкай незразумелай мове. Пасля адкрылася, што быў гэта чарнакніжнік, які вучыў пана рабіць золата і іншыя штукі ад нячысціка.

І хоць у той час я быў зусім маладзён, аднак мусіў адбываць у маёнтку чаргу начнога вартаўніка, абыходзіць усе панскія пабудовы і стукаць малатком у жалезную дошку. Не раз бачыў, як акурат апоўначы ў панскім пакоі гарэла святло, і ён чымсьці там з чарнакніжнікам доўга бавіўся; усе заснулі, і ціш панавала на панадворку, над дахам панскага жылля сюды і туды снуліся кажаны і нейкія чорныя птушкі. Сава, апусціўшыся на дах, то рагатала, то плакала, нібы немаўля. Мяне апанаваў люты страх, але калі пераxжагнаўся, пашаптаў пацеры,— зрабілася крыху лягчэй, і, адчуўшы ў сабе больш смеласці, вырашыў я ціхенька падысці да панскага акна і пабачыць праз шыбу, што яны там робяць. Толькі падышоў, як ля сцяны ўбачыў такое страшыдла, што валасы сталі дуба. Гэта была велізарная жаба-рапуха. Яна кінула на мяне вогненны по-

зірк,— я адскочыў назад, пабег, як шалёны, прэч і ледзьве спыніўся праз дзве сотні крокаў. Увесь дрыжаў. Мне падумалася, што гэта шатан у абліччы таго страшыдлы пільнаваў вокны майго пана, каб ніхто не ўбачыў таемстваў, якія там чыніліся. Я прачытаў «Анёла Божага» і хоць ноч улетку была ясная і цёплая, дрыжаў увесь час, нібы на марозе. Дзякуй Богу, хутка заспяваў певень, патухла святло ў пакоі, і я, крыху ўжо супакоіўшыся, дачакаўся сонца.

Другое здарэнне таксама было дзіўнае. Я сек у лесе дровы. Сонца заходзіла. Гляджу: ідуць па дарозе пан з чарнакніжнікам і раптам павярнулі да густога яловага лесу. Я, маючы цікавасць, крадуся ціхенька следам і хаваюся за дрэвам, добра ведаючы, што там будуць нейкія чары. Усюды ціха, толькі дзесьці далёка стукае дзяцел на спарахнелым дрэве. Бачу: на старым вывернутым дрэве сядзіць пан, каля яго стаіць чарнакніжнік і трымае за галаву велізарную гадзюку, якая абвіла яму правую руку. Не ведаю, што было далей, бо я ад страху ўцёк.

Трэцяе здарэнне было яшчэ страшнейшае. Хоць я яго і не бачыў, аднак чуў ад надзейных людзей, дый пра гэта гаварылі ва ўсіх навакольных вёсках. Апоўначы наш пан, той госць шатанскі і лёкай Карпа ўзялі ў аборы чорнага казла, завялі яго на могілкі. Кажуць, што выкапалі яны з магілы наўца, чарнакніжнік надзеў на сябе нябожчыкаву чамарку, забіў казла і яго мясам і крывёю адпраўляў нейкія страшныя ахвяры. А што там дзеялася тае начы, нельга згадаць без страху. Казалі, што нейкія страшыдлы запоўнілі ўсё неба, нейкія звяры, падобныя да медзведзянят, дзікоў і ваўкоў, бегалі вакол, равучы так, што пан і Карпа ад страху знепрытомнелі і паваліліся на дол. Не ведаю, хто іх прывёў да прытомнасці, але пасля тае страшнае ночы чарнакніжнік знік, і ніхто яго потым не бачыў. Пан доўгі час мар-

коціўся, хоць меў шмат золата і іншага багацця — чаго толькі не захоча — усё ёсць; зрабіўся яшчэ больш акрутны, ніхто яму дагадзіць не мог, нават Карпу выгнаў з маёнтка.

Калі падарожны апавядаў гэта, дык было чуваць, як шапталіся слухачы: *«Вот ужэ страх так страх, аж мароз па скуры падзіраець»*. І дзядзька адазваўся такімі словамі:

— Мусіць, спачатку ён быў фармазонам[1] ці пабратаўся з недаваркамі, а чалавек без рэлігіі на ўсё гатовы Але што ж далей?

Лёзны чалавек апавядаў далей:

— Карпа, выгнаны з маёнтка, аддадзены быў у работнікі аднаму заможнаму гаспадару. Ды там ён болей замінаў, чым быў памочнікам, бо, жывучы з дзяцінства ў маёнтку, зрабіўся лайдаком, да таго ж упартым і неслухмяным. Да аканома часта даходзілі скаргі, і той пераводзіў яго з аднае хаты ў другую, але нідзе не мог ён застацца надоўга. Нарэшце Карпа папрасіў аканома заступіцца за яго перад панам, каб далі яму хату і колькі дзесяцін зямлі, бо калі ён сам зробіцца гаспадаром, дык будзе, маўляў, больш старанны. Пан згадзіўся. Пабудавалі яму новую хату, адрэзалі лепшай зямлі, далі пару коней, колькі кароў і іншага быдла на развод. Урэшце задумаў ён жаніцца. Але ніводная гаспадарская дачка не хацела ісці за яго, бо ніхто ні на яго, ні на ягоную гаспадарку не спадзяваўся, бо ведалі ўсе, што ў яго ні веры, ні Бога ў сэрцы няма.

У гэтай вёсцы жылі калісь і мае бацькі, і быў у нас сусед Гарасім. Чалавек ён быў старанны, усяго яму хапала, служыў добра пану, спраўна плаціў падаткі. Меў ён адзіную дачку, Агапку. Пекная была дзяўчына: здаровая, румяная, як спелая ягада. Даўней, як прыбярэцца і прыйдзе на кірмаш з жычкаю ў касе, у чырвонай шнуроўцы — свеціцца, як цвет макавы, усе не

могуць на яе наглядзецца, кожны любіў з ёй патаньчыць, і дудар для яе граў ахвотней. Ах! прызнаюся: і мне ў той час яна так прыпала на сэрцы, што і сёння ўспамінаю яе ўздыхаючы.

Падабалася яна і Карпу. І вырашыў ён дамагацца яе, але, прыкмячаючы, што не любіць яго дзяўчына, а бацькі не хочуць мець сабе такога зяця, і сватоў, прысланых ад яго, не прынялі. Карпа, каб было па-ягонаму, ідзе да пана, просіць, каб загадаў Агапцы ісці замуж толькі за яго. Бацькі ж яе, даведаўшыся пра гэта, прасілі аканома і ўсю грамаду заступіцца, бо Агапка яшчэ занадта маладая і не здолее добра ўпраўляцца ў ягонай хаце; і гаспадарка ў яго ўвачавідкі развальваецца, нічога добрага ад яе не прычакаеш. Па просьбе аканома і вяскоўцаў пан адклаў вяселле на наступны год, а Карпу загадаў, каб напрыканцы гэтага часу паказаў, што зрабіў карыснага і колькі зарабіў грошай.

Кахаў і я Агапку, але каб пабрацца з ёю — пра такое і думаць не мог. Баяўся панскага гневу, і з Карпам цяжка было спрачацца, бо быў ён дваровы, з рознымі чараўнікамі меў фамільярнае сяброўства і калі б толькі даведаўся пра маю прыхільнасць да Агапкі, дык, пэўна, зрабіў бы са мною што-небудзь. Дык я толькі пакрыёма ў душы сумаваў, прасіў Бога, каб гэтая нявінная авечка не трапіла ў кіпцюры да шалёнага ваўка. Але выйшла ўсё інакш.

Карпа — чалавек несумленны і лянівы — ідзе па параду да Парамона, найстрашнейшага чараўніка ў нашай ваколіцы, апавядае яму пра сваю прыхільнасць да Агапкі, пра ўмовы, што пан загадаў яму выканаць за год. Карацей, просіць яго, каб адкрыў спосаб, якім хутка можна забагацець, а ён гатовы на ўсё, хоць душу д'яблу прадасць, абы толькі дамагчыся свайго.

Парамон выняў са скрыні загорнутыя ў паперу нейкія зярняткі і, даючы іх Карпу, так раіць:

— Калі не маеш свайго чорнага пеўня, дык расстарайся дзе-небудзь, накармі яго гэтым зернем, і ён праз колькі дзён знясе яйка, не большае за галубінае. Гэтае яйка ты павінен насіць цэлы месяц пад пахаю. Праз месяц вылупіцца з яго маленькая яшчарка, якую будзеш насіць пры сабе і кожны дзень карміць малаком са сваёй далоні. Расці яна будзе хутка, а па баках у яе вырастуць скураныя крылы. Праз месяц яшчарка ператворыцца ў крылатага цмока. Ён будзе выконваць усе твае загады. Ноччу ў чорным абліччы прынясе табе жыта, пшаніцы і іншага збожжа, а калі прыляціць, палаючы агнём, дык гэта значыць, што будзе мець пры сабе золата і срэбра. Жыві з ім у дружбе, калі хочаш быць багаты, бо калі ўгнявіш, дык ён можа спаліць табе хату і ўсё тваё майно.

Гэтую бязбожную параду Карпа выканаў ахвотна. Выгадаваў жахлівага цмока, але чары яго не засталіся тайнымі, бо гэтае страхоцце не раз пасля заходу сонца з'яўлялася на вачах вяскоўцаў, што вярталіся дахаты позняй парою.

Аднойчы і я, калі гнаў коней на начлег, бачыў, як ляцела тое страшыдла, з шумам рассыпаючы вакол сябе іскры, нібы распаленае жалеза пад молатам каваля, і над дахам Карпавай хаціны распалася на дробныя частачкі. Неба ў той час было яснае, ніводнай хмурынкі на ім, і зоркі зіхацелі на нябесным скляпенні. «О Божа! — падумаў я.— Перад Табою няма нічога таемнага. Ты будзеш суддзёю спраў людскіх, але людзі пра гэта забываюць».

Ужо праз колькі месяцаў Карпа стаў багатыром. Калі прыйдзе на кірмаш або ў якое свята да арандара[2], дык у карчму заходзіць падпёршыся ў бокі, чырвоная шапка набакір, галава задзёртая, і здаецца, што ўсе для яго нішто, жменяю грошы шпурляе на стол, кажа падаваць тое, што толькі яму заманецца, частуе ўсіх

і смела крычыць, што пан яму, як брат родны, ні ў чым не адмовіць, і ён усё зробіць, што яму толькі захочацца, што Агапка павінна радавацца, калі можа выйсці за яго замуж, бо ён за свае грошы можа купіць жонку, якую толькі пажадае.

Агапка, чуючы пра гэта, залівалася слязьмі, бо ведала, што яе выбар і жаданне бацькоў — нішто. Усё было ў руках у пана, а той не меў ні спагады, ні літасці. Ведала яна добра і душу Карпаву, і звычкі ягоныя. Часам чула гаворку суседзяў між сабою, што ён ужо пабратаўся з Парамонам, што ўжо служыць яму шатан, які назапасіў для яго безліч грошай. Не цешыла тое золата маладую дзяўчыну, бо яна бачыла ў лятунках сваіх мужа стараннага, цнатлівага ды пабожнага.

Прайшоў год. Карпа накупляў пану ў горадзе багатых падарункаў і прыехаў на гожым кані нагадаць пра абяцанае. Паслалі па Агапчынага бацьку, загадалі рыхтавацца да хуткага вяселля. Плакаў бедны Гарасім са сваёй жонкаю над лёсам дзіцяці і маліўся, каб Бог быў ёй апекуном. Агапка ж хавала скруху свайго сэрца, каб не растрывожыць яшчэ больш бацькоў. Узяўшы ядвабныя стужкі, якія найбольш любіла, і колькі кавалкаў кужалю, што сама ткала, пайшла да касцёла і, павесіўшы ўсё гэта на абраз Прачыстае Маці, упала ніцма, енчачы і залiваючыся слязьмі; і ўсе, хто быў там, таксама не маглі стрымаць слёз. Па набажэнстве выцерла свае вочы і вярнулася да бацькоў са спакойным тварам, як быццам усцешаная.

Спагада і любасць да гэтае дзяўчыны перамаглі ўва мне ўсякі страх. Іду да хаты, дзе жыў Гарасім. Нечаканыя думкі і смелыя намеры выспяваюць у маёй галаве. Вырашыў: ад тыранства і напасці схаваць яе дзе-небудзь у далёкай старане. Ідучы да вёскі, убачыў Агапку. Самотная, яна хадзіла па полі, плачучы, спявала жалобным голасам звычайную песню-падзяку бацькам

за іх апеку. Набліжаюся да яе, бяру за руку (а сам быў у той час як непрытомны). Хочучы аблегчыць яе пакуты, так прапаную свае паслугі:

— Агапка! Ведаю я прычыну слёз тваіх, ведаю аб пакутах бацькі і маці. Карпа — бязбожны чалавек. Ён падкупіў пана, несумленна пагарджаючы тваім выбарам і воляю тваіх бацькоў. Паслухай маёй рады, калі маеш хоць частку тае прыхільнасці да мяне, якую я маю да цябе і да тваіх бацькоў. На зямлі ёсць высокія горы, зарослыя густым лесам; ёсць цёмныя пушчы, што чарнеюцца каля нашых вёсак. У засень іх нетраў ніколі не заглядвала чалавечае вока; яны цягнуцца бясконца. Давай пойдзем прэч з гэтых краёў. Мы схаваемся ад усіх знаёмых у тых дзікіх пустэчах. Я буду тваім вартаўніком і праваднікам. Свет вялікі, знойдзем і мы дзе-небудзь свой куток. Ёсць і людзі з ласкавым сэрцам, якія даюць прытулак уцекачам ад суда, а мы ж невінаватыя ні перад Божым судом, ні перад людскім і дзенебудзь працаю заслужым сабе кавалак хлеба. Добры Бог дасць нам здароўе і сілы, падтрымае ў тых цёмных лясах сваёй апекаю.

Калі я казаў гэта, слёзы зацьмілі мае вочы. Агапка, гледзячы на мяне, адказала так:

— Я кахаю цябе, але не магу згадзіцца і пайсці з табою, бо бацькі мае будуць пакутаваць. Няхай лепш я сама буду ахвяраю свайго няшчасця, каб толькі яны былі спакойныя.

Сказаўшы гэта, яна шпарка пайшла дадому.

Я доўга стаяў на тым месцы, не ведаючы, што рабіць. У роспачы вярнуўся да сваёй хаты; як непрытомны, зноў пабег у поле, блукаў па лясах; не ведаў, за што зацяць рукі, ад самоты ледзь не памёр.

Абвясцілі пра заручыны. У нядзелю Карпа з Агапкаю бярэ шлюб у касцёле. Ён, вясёлы і выхвальны, стаяў проста, валасы на галаве пастрыжаныя па-панску, на

шыі ядвабная хустка, на нагах блішчастыя боты, вопратка з тонкага сукна (такая, якую пан часам апранае). Словам, калі б хто не ведаў, што Карпа наш брат,— за паўвярсты яшчэ зняў бы шапку і пакланіўся. Яна, наадварот, смутная, твар — бледны; змянілася ўся, нібы пасля цяжкой хваробы, бляск вачэй пагашаны слязьмі. І казалі, што свечкі ў маладых гарэлі так цьмяна, што сёй-той са страхам пазглядаў на гэта, шэпчучы суседу: «Не будзе тут шчасця. Жыццё іх зацьміцца смуткам».

З касцёла Карпа з дружынаю і маладою жонкаю паехаў на паклон да пана, а з маёнтка — да хаты Агапчыных бацькоў. Вяселле было Бог ведае па-якому. Карпа з дзяцінства быў дваровы чалавек; звычаі нашы розныя яму ўжо здаваліся смешнымі і былі не даспадобы. Не пераязджаў ён на кані праз падпаленую салому, не гаварылі госці ніякіх арацый, не спявалі вясельных песень, не паклікалі нават дудара, і моладзь не патаньчыла. Вяселле ж у Гарасімавай хаце падобнае было да хаўтураў. І хутка маладая пара з гасцямі паехала адгэтуль да свае хаты, дзе ўжо Карпа кожным учынкам хваліўся сваёй дворскай чысцінёю ды багаццем і хацеў, каб яго ўсе хвалілі.

Паклікаў дудара, кінуў яму, нібы чыноўнік які колькі срэбранікаў і загадаў граць. Добра заплаціў таксама і кабетам, абы спявалі; з вымушанай ветлівасцю, нібы паніч які, прасіў хлопцаў і дзяўчат скакаць. Не было там шчырасці, а вось ежы і пітва — аж занадта. Чаркі з гарэлкаю амаль без адпачынку пераходзілі з рук у рукі. Шум у хаце, музыка грае, моладзь танчыць; ён апавядае пра сваю дворскую службу, пра прыхільнасць, якую заслужыў у пана. Адна Агапка — як забітая; было шкада нават на яе глянуць.

На панадворку хоць і цёмна, але ціха. На чыстым небе зоркі тым часам перавярнуліся. Госці, захмялелыя

ад моцных напояў, весяліліся. Нечакана нібыта маланка асвяціла хату і нейкі незвычайны шум пачуўся за сцяною. Пацямнела полымя свечак, усе заціхлі і пазіралі адно на аднаго. Карпа быццам змяніўся з твару і, як непрытомны, гучна прамовіў: «Прыбыў мой госць» — і адразу ж загаварыў да сваіх сяброў пра нешта іншае. Але пасля гэтага здарэння дзіўная была перамена ў той хаце; кожнага апанаваў нейкі неспакой, некаторыя з прысутных бачылі загадкавыя і страшныя праявы: то на дварэ, то ў цёмных кутках хаты. Аднаму падалося, што нейкае страшыдла, зарослае валасамі, з-за сцяны ўглядаецца ў вакно; другому здалося, што на печы сядзіць нейкі казёл з велізарнай галавою, чорны, як вугаль; іншы бачыць нібыта таго чарнакніжніка, які вучыў пана штукам шатанскім і золата рабіць. Карпа, убачыўшы трывогу некаторых гасцей, смяяўся, казаў, што гэта моцная гарэлка стварыла такія дзівы, загадваў дудару граць і спяваць песні. Сярод гаманы і тлуму забылі пра ўсё.

Адчыняюцца дзверы: уваходзіць чараўнік Парамон. З-пад густых броваў агнёвым вокам прабег ён па гасцях і, стоячы яшчэ ля парога, так абазваўся:

— Паклон шаноўнай дружыне! Няхай вашую вясёлую кампанію радасць не пакідае, а маладой пары зычу згоды, любасці, багацця і заўсёды так весела прымаць і частаваць суседзяў і добрых сяброў.

Карпа вітае яго і просіць, каб сядаў на лаве на самае лепшае месца. Госці расступіліся, Парамон сядае за стол спіною да сцяны і ганарліва разглядвае ўсіх, хто стаіць перад ім. Карпа падносіць яму гарэлкі і закуску.

— А дзе ж твая Гапуля, гаспадыня маладая? Ці яна так занятая, ці, можа, таксама мяне не пазнала? Я пастарэў, а яна маладая вельмі, і ёй яшчэ трэба вучыцца, як жыць на свеце.

Карпа падвёў Агапку. Парамон зірнуў на яе маркотны твар і кажа:

— Не смуткуй, пажывеш, пакахаеш, і добра будзе.

Акім, селянін гэтай самай воласці, падданы пана К. І., быў калісь з Парамонам у вялікай непрыязні. Будучы ў добрым гуморы, бо не любіў, каб чарка доўга стаяла поўнаю, успомніў нязгоды мінулых гадоў, заклаў рукі за пас, адставіў правую нагу і ў такой паставе, стоячы перад Парамонам і гледзячы яму ў вочы, так абазваўся:

— А! Паклон!

Няўчом кошка хвост свой лізала,
Аж яна цябе ў госці чакала.

Усе паглядзелі на Акіма. Не думалі, што ён, захмялеўшы ад гарэлкі, асмеліцца жартаваць з Парамонам. Баяліся, каб не выйшла з гэтага якога няшчасця, бо ўсе і раней верылі ў сілу Парамонавых чараў; верылі, што ён не толькі можа насланць на людзей розныя хваробы і шаленства, але, калі захоча, дык і цэлае вяселле аберне ў ваўкоў.

Парамон зірнуў на яго са з'едлівай усмешкаю:

— А ты,— кажа здзекліва,— часам так падкрадаешся да панскай або суседскай спіжарні ці туды, дзе беляць палотны, што цябе не толькі вартаўнік не ўбачыць, але і сабака такога госця не пачуе.

— Га! Я добра памятаю, як вінавацілі мяне за крадзеж палатна,— адазваўся Акім,— ты варажыў на рэшаце, называючы імёны ўсіх вяскоўцаў. Рэшата павярнулася на маім імені і на імені Грышкі-дудара. Ахмістрыня паверыла тваім чарам, і нас секлі без міласэрнасці. А пасля адкрылася, што мы без віны прынялі тыя пакуты. Подлыя твае ўчынкі, і ў чарах тваіх няма ніякай справядлівасці.

Тут адгукнуўся і дудар Грышка:

— Га! Так, памятаю і я. Варта было б за твае хлуслівыя чары кіем падзякаваць, ды так, каб і з зямлі не ўстаў.

Парамон не мог вытрываць, што ману прыпісваюць яго чарам. Заіскрыліся вочы, пачырванеў ён увесь, усхапіўся з лавы. Усе перапалохаліся. Карпа хапае яго за плечы ды просіць, каб ім даравау, бо п'яныя, не памятаюць, што кажуць. Бачачы гэтае бязладдзе, прыбягае Агапка, хапае яго за руку, перапрошвае, што ў іх меў такую непрыемнасць і просіць прабачыць. Таксама Акіму і Грышку кажа, каб яны забылі пра мінулае і памірыліся з Парамонам. Карпа ставіць на стол гарэлку і вельмі просіць, каб, выпіўшы па чарцы адзін з адным, забылі, што было даўней.

Чараўнік крыху супакоены.

— Добра,— кажа,— не турбуйцеся, я памiруся. Няма ў мяне не толькі ахвоты перапыніць забавы ў вашай хаце, але хачу, каб яны зрабіліся яшчэ весялейшыя. Няхай сабе Грышка весела грае на дудзе, а Акім скача,— і з хітраю ўсмешкай дадаў: — Ну, ідзіце, запрашаюць нас гаспадар і маладая гаспадыня выпіць адзін за аднаго па чарцы гарэлкі. Яшчэ пеўні не спявалі: цяпер самы час павесяліцца.

Карпа, Агапка і госці просяць Акіма і Грышку каб селі за стол з Парамонам. Акім не ўцякаў ад гарэлкі; выпілі ён і Грышка з Парамонавых рук па кілішку і яшчэ паўтарылі.

— Згода! Згода і мір паміж намі,— крычаць госці.— Сталы гнуцца ад пачастункаў, досыць і пітва, і закускі, давайце піць, гуляць, зычачы маладым багацця, здароўя і доўгага жыцця.

Заспявалі песні. Грышка надзімае свой скураны мех, гучаць музыка і спевы. Моладзь скача. Парамон, задумліва і са здзеклівым тварам, пазірае то на дудара, то на Акіма. Кароткі час працягвалася дружная і вясёлая забава. Але тут Грышка пачынае нейкага шалёнага казака, госці крычаць, просяць, каб іграў «Цярэшку», спяваюць: «*Цярэшку бяда стала з кім яго жына спала*».

Ён не зважае на гэта, ні з кім не згаджаецца, а ўсё грае ды грае сваё без усякага ладу. Тут Акім выбягае на сярэдзіну і пачынае, як шалёны, скакаць невядома што; дзівяцца ўсе, гледзячы і не разумеючы, што з ім зрабілася: вочы закругліліся, твар змяніўся. Просяць аднаго і другога, каб адзін пакінуў граць, а другі — скакаць. Нічога не памагае. Ніякіх просьбаў не чуюць. Звар'яцелі абодва. Хацелі ўтрымаць — мармыча нешта незразумелае, вырываецца, зноў скача, і дудар грае беспярэстанку. Парамон збоку глядзіць на гэта і гучна смяецца.

— Не чапайце іх,— кажа,— няхай павесяляцца. Другі раз не захочуць з кожным задзірацца.

Карпа просіць, каб дараваў ім і спыніў танцораў.

— Няхай яшчэ пагуляюць,— адказваў Парамон.— Гэта іх навучыць, каб паважалі і шанавалі людзей разумнейшых за сябе. Доўга пакутавалі дудар і Акім ад гэтага шалу. Ужо і поўнач мінулася, і другі раз певень праспяваў. Нарэшце Грышку пакідаюць сілы: ён выпускае з рук дуду і падае, самлелы, на дол. Акім хістаецца, увесь пачарнеў, нібыта перад смерцю. Гэтак задаволіўшыся помстаю, Парамон нешта пашаптаў, даў ім вады і, калі яны супакоіліся, узяў шапку, пакланіўся гаспадарам і пайшоў дадому.

Гэты выпадак парушыў увесь лад. Госці адзін за адным дзякавалі гаспадарам за іх ветлівасць і, зычачы багацця і шчаслівых дзён, выходзілі за дзверы.

Тут пан Завальня перапыніў:

— Кажуць, што некалі даўней, калі людзі больш дбалі аб славе Божай, такіх чараўнікоў палілі на агні або кідалі ў ваду. Чуеш, Янка, што робяць людзі, калі пабратаюцца з д'яблам? На свеце трэба быць асцярожным, чуў я за сваё жыццё шмат пра каго з такіх шкадлівых чараўнікоў, як Парамон.

— Можа, дзядзечка, рабіў ён гэта з дапамогаю ней-

кага зелля, можа, дудару і Акіму падліў у гарэлку блёкату ці іншае атруты, ад якой чалавек шалее.

— Не трава такое робіць, а моц шатанская. І шкада, што вучоныя людзі не надта ў гэта вераць. Сам я ведаў аднаго паніча, які пра ўсё так казаў, быццам ніколі не вучыў ні катэхізіса, ні дзесяці прыказанняў Божых. Але што ж далей?

— Пасля свайго вяселля Карпа пачаў жыць не панашаму: хутка пабудаваў другі дом з вялікімі вокнамі, завёў сад, дзе вішні і яблыні цвілі, і жыллё яго больш было падобнае да шляхецкае сядзібы, чым да простае хаты. Так зафанабэрыўся, што пасадзіў пад вокнамі такія ж самыя кветкі, як і ў панскім садзе, з якіх аніякай карысці няма. Агапцы забараніў насіць шнуроўку і хустку на галаве, а загадаў апранацца ў такія паркалёвыя сукенкі, якія носяць шляхцянкі. Не хацела яна мяняць свайго ўбору. Ведала, што ўсе, бачачы яе ў шляхецкай вопратцы, будуць называць гультайкаю. Але ўсё ж мусіла яна згадзіцца з ягонаю воляю і ў такім уборы палівала кветкі: Карпа меў шмат парабкаў — было каму ісці з сярпом на жніво. Пан бываў у яго на гасцінах. Меў Карпа грошы, меў і павагу, але ці ж у гэтым шчасце?

Заўсёды ён быў неспакойны ў думках сваіх; ніводнаму парабку ніколі не сказаў ласкавага слова, і Агапка не магла яму дагадзіць. Яе рэдкая ўсмешка здавалася яму здзеклівай, яе ціхмянасць называў глупствам, яе сціпласць і пацеры, якім навучыла маці, былі яму быццам пакаранне. Аднойчы загадаў, каб з ніводным парабкам не размаўляла, і гневаўся, што яна неруплівая. Бог ведае чаго хацеў.

Часам лаяў сваю жонку, што яна лайдакаватая. Адразу пасля заходу сонца ішоў адпачываць і не хацеў, каб яна займалася да позняга якой-небудзь работай або малілася. Апоўначы часам уставаў з пасцелі і ля дзвя-

рэй ці праз вакно размаўляў невядома з кім, выбягаў за дзверы і невядома дзе прападаў, аж пакуль певень не заспявае.

Меў ён прыяцеляў, якім даваў грошы і з якімі заліваў свой неспакой гарэлкаю; бывала, што па некалькі дзён не бачылі яго дома.

Аднойчы, калі чэлядзь пасля дзённае працы ўжо адпачывала, Агапка сядзела самотная ў пакоі і чакала мужа. Тут знянацку, нібыта ад маланкі, святло асвяціла сцены. Пасля зноў зрабілася цёмна. На Агапку нападае нейкая трывога. Нібы баючыся чагосьці, паглядае яна ў цёмныя куткі. Кот з пырханнем скочыў ад дзвярэй і, натапырыўшыся, застыў сярод хаты, свецячы неспакойным вокам. І тут заходзіць малады мужчына, прыгожа апрануты, на руцэ шмат залатых пярсцёнкаў, падпаясаны шырокім чырвоным пасам. Агапка ўзіраецца ў незнаёмы твар, што здаваўся досыць прыемным, толькі пагляд яго быў праніклівы, і першае ўражанне ад яго было страшнае.

— Кланяюся маладой гаспадыні,— кажа незнаёмец.— Што ж ты сядзіш такая самотная, нібы сірата якая? Глядзіш мне ў вочы: незнаёмы табе, але я цябе часта бачыў і добра ведаю. А дзе ж Карпа, мужык твой?

— Не ведаю. Трэці дзень, як яго не бачу. Дзесьці ў знаёмых, а можа, паехаў у горад. Чула, нешта такое казаў.

— Што яму рабіць у горадзе? Гуляе сабе, а карыстацца шчасцем не ўмее. Золата і срэбра мае шмат, а якая з яго карысць? Мог бы цуды тварыць. Мог бы збудаваць дом лепшы, чым гэты; такі, пра які старыя апавядаюць у казках, што ўвесь свяціўся золатам і срэбрам ды чыстым золатам быў пакрыты. Мог бы сад развесці, як той, дзе залатыя і срэбныя яблыкі спелі, дзе б спявалі райскія птушкі; пад вакном раслі б у яго кветкі, ярчэйшыя, чым зоркі на небе. Вось гэты кот, варкочучы, баяў

бы яму старыя дзіўныя гісторыі. З'ехалася б шмат паноў паглядзець на тыя цуды. І ён бы жыў лепш за караля. Ты маладая, прыстойная і разумнейшая за яго, пачынай жа сама гаспадарыць, а я буду табе дапамагаць, і мы здзівім свет.

Гаворачы гэтак, ён сеў на лаву поруч з ёю.

Агапка, гледзячы яму ў вочы, спыталася:

— Ці даўно ты знаёмы з маім мужам?

— Ведаю яго з дзяцінства. Я вандрую па свеце і служу шчаслівым людзям. Ты шчаслівейшая ад іншых, табе хачу найруплівей служыць.

— Хто ж ты такі і як тваё імя?

— Навошта табе ведаць маё імя? Я твой прыяцель. Згадзіся толькі на мае жаданні і мае паслугі, а пасля даведаешся пра ўсё.— І, сыплючы золата на зямлю ды гледзячы на Агапку, дадаў: — Бачыш, што я магу.

— Я не хцівая, прагну толькі спакою душы. І няхай мяне апякае Прачыстая Маці Сірацінская.

Ледзь вымавіла імя Маткі Божай,— успыхнуў ён полымем і знік у імгненне вока. Агапка з пранізлівым крыкам выбягае за дзверы і падае непрытомная. Ад гэтага крыку прачынаюцца парабкі, бягуць на дапамогу і знаходзяць яе ў сенцах: яна ляжыць, як нежывая. Ледзь змаглі вярнуць ёй дыханне. Бяссонная была тая ноч. Не спала Агапка, сядзелі ля яе слугі, хвалюючыся за здароўе пані.

Раніцою вярнуўся дахаты Карпа. Калі яму расказалі пра гэтае здарэнне, змяніўся з твару і з неспакойнымі думкамі доўга паходжваў сюды-туды. Нарэшце падышоў да жонкі, кажа:

— Што ж ты нарабіла? Калі пасеяна, дык трэба і жаць, а інакш — людскі смех і няшчасце.

— Не сеяла я тых злых зярнят,— адказвае яна, плачучы.— Лепей памерці, чым карыстацца з таго жніва.

Ён кінуўся да жонкі з кулакамі, але яна выскачыла

за дзверы і схавалася, пакуль не прайшла ягоная злосць.

Карпа зусім занядбаў гаспадарку і рэдка калі пасылаў на паншчыну сваіх парабкаў. Аканом абыякава глядзеў на гэта і ўсё яму даруваў, бо Карпа заявіў пану, што хоча быць вольны, і вялікія грошы абяцаў, каб выкупіць сябе і зямлю, на якой жыў.

Аднойчы ўвечары ў хаце паводле свайго звычаю Карпа ўсхопліваецца, падыходзіць да вакна і сядзіць ля яго задумлівы. Чуваць было, што ён размаўляў сам з сабою. Жонка просіць яго, каб супакоіўся. Карпа толькі адказаў:

— Вярнуся заўтра,— стукнуў дзвярыма і пайшоў невядома куды.

Агапка паклікала да сябе кабету, бо баялася адна начаваць. Ледзь толькі задрамала, чуе, што нехта дакрануўся да яе рукі гарачай далоняю. Глянула і бачыць: той мужчына, што яе нядаўна напалохаў, стаіць, дзіўна апрануты, пазірае на яе, і вочы ягоныя гараць, як дзве свечкі, на галаве капялюш, а пас, якім ён падперазаўся, чырвоны, як вуголле ці распаленае жалеза. Агапка здранцвела ад страху, ледзь руку змагла падняць, каб перажагнацца. І ён умомант знік. Разбудзіла Агапка сваю таварышку і расказала ёй пра гэты прывід. Размаўлялі нейкі час, а калі супакоіліся,— зноў тая здань з'явілася перад імі і зноў знікла, як успомнілі імя Езуса і Марыі. Дык усталі з ложка і, запаліўшы агонь, маліліся, аж пакуль певень не заспяваў.

Пасля гэтага здарэння паслала Агапка перад узыходам сонца да сваіх бацькоў кабету, каб паведаміла пра тыя здані і прасіла наведаць яе і параіць, што ёй рабіць у такіх выпадках.

Па ўсёй воласці разышліся пагалоскі пра тое, што цмок колькі разоў палохаў Агапку, прыходзячы да яе ў розным абліччы. Карпа ж даводзіў усім, што гэтыя вест-

кі фальшывыя, што ягоная жонка звар'яцела, а можа, д'ябал і прыходзіў да яе за нейкія грахі.

Гарасім са сваёю жонкаю, калі сонца ўжо хілілася да захаду і ў полі кончылі працаваць, пайшлі пераведаць сваю дачку. Агапка, як убачыла іх праз вакно, з вялікай радасцю выбегла насустрач, прывяла іх у хату і са слязьмі апавядала пра свае пакуты, аб пераменах у мужавым жыцці, аб з'яўленні ў чалавечым абліччы таго цмока, які яму служыць.

— Ну вось,— адказаў Гарасім,— калі я яшчэ перад вяселлем казаў аканому і іншым дваровым людзям, што Карпа выгадаваў сабе цмока, які прыспорыць яму багацце, дык смяяліся і кпілі з мяне, гаварылі: «Грубы, дурны мужык, пляцеш немаведама што». А калі гэта дайшло да пана, дык ён, угневаны, сказаў: «Слухай, хаме, калі ты будзеш малоць гэтую лухту, атрымаеш соцень пяць розгаў і палову галавы агалю, як вар'яту». Што ж яны цяпер на гэта скажуць?

Маці, плачучы, кажа ёй:

— Хутка збяром з поля, тады пойдзем разам да Прачыстай Маці Сірацінскае. Падгаворвай і яго, каб ішоў з намі і там спавядаўся. Бог злітуецца. А вось гэта ў мяне свянцоныя зёлкі і касцельнае кадзідла, якімі кожны вечар будзеш акурваць хату, і, можа, дасць пан Бог, што ўсё наладзіцца.

Так, седзячы, размаўлялі яны пра сёе-тое, а Карпы ў той час у хаце не было. Ужо і змрок. У пакоі пацямнела. Ноч была цёплая, неба чыстае. Паветра такое ціхае, што, здаецца, волас не паварушыцца на галаве. Пасля вячэры, бо надвор'е было цудоўнае, парабкі пайшлі начаваць у поле, пры конях; іншыя ж — у адрыну на свежае сена. У хаце толькі Агапка не магла закончыць прыемнай размовы са сваімі бацькамі. Ціха было ўсюды, толькі раз-пораз пырхаў кнот аплытае свечкі. Агапка раздзьмухала агонь і кінула на светлыя жарынкі-ву-

гельчыкі свянцоных зёлак. Адразу ж з-за сцяны данёсся як бы шум раптоўнага ветру, і прамень прабег па хаце. Задрыжалі ўсе.

— Вось ён,— паведаміла ўстрывожаная Агапка. Змоўклі і, мовячы пацеры, чакалі, што будзе далей. Ля печы стаялі гаршкі. Адзін з іх падлятае ўгору, падае на падлогу і рассыпаецца на дробныя чарапкі. Збан з квасам падскоквае на стол, а са стала кідаецца на зямлю і разлятаецца на друзачкі. Кот перапалохаўся, заіскрыліся вочы, і ён, пырхаючы, схаваўся пад лаваю. Рознае хатняе начынне пачало лятаць з кута ў кут.

Гарасімава жонка зняла з сябе медны крыжык (калісь высвенчаны пры адпушчэнні грахоў у Юхавічах у час Юбілею[3]).

— Няхай ён будзе тваім абаронцам,— сказала і надзела на шыю дачцэ.

Калі пабожная кабета вымавіла гэтыя словы, дробныя, як град, каменьчыкі, вылятаючы з цёмных куткоў, адскоквалі ад сцен; і камяні па некалькі фунтаў вылятаалі з-за печы, аднак бацькі і дачка, заклікаючы на дапамогу Найсвяцейшую Маці, выбеглі за дзверы без усякае шкоды.

Сабралася ўся чэлядзь ды са страхам і здзіўленнем пaглядалі на хату. З вокан і ад сцен ляцелі камяні рознай велічыні; ніхто туды і наблізіцца не адважыўся. Усе, стоячы, пазіралі на гэтую з'яву і не ведалі, што рабіць.

Мінулася поўнач, заспяваў певень. Тая страляніна крыху супакоілася. Аднак ніхто не адважваўся ўвайсці ў хату. Чэлядзь чакала ўзыходу сонца на падворку, а Агапка пайшла з бацькамі да іхняга жытла.

Калі сонца было высока (ужо выгналі ў поле жывёлу, і парабкі, адны з косамі, іншыя з сошкамі, выйшлі на работу), прыязджае Карпа. Дом пусты, адна толькі

кабета прыйшла з поля, убачыўшы, што вяртаецца гаспадар. Пытаецца ў яе:

— Што тут чыніцца і дзе жонка?

Кабета апавядае яму, як усё было. Карпа спалохаўся, змяніўся з твару.

— Яна мяне загубіла,— закрычаў ён і адразу пайшоў да чараўніка Парамона.

Вестка пра здарэнне ў той самы дзень разышлася па ўсёй ваколіцы. У панскім маёнтку адны паверылі, што гэта ад сілы шатанскай, іншыя ж смяяліся, кажучы, што тут проста нейкае свавольства. Гарасім паведаміў пра ўсё пробашчу, просячы, каб ён гэтага ж дня прыехаў да Карпавай сядзібы і пасвянціў небяспечны дом, у якім завёўся шатан.

Адвячоркам цікаўны люд папрыходзіў з усяе воласці, каб пабачыць тыя дзівы. Прыйшоў аканом і з ім шмат маладых ды смелых хлапцоў з маёнтка, якія, не верачы ў моц шатанскую, спадзяваліся, што зловяць якога-небудзь свавольніка. Колькі з іх, не зважаючы ні на што, нават адчынілі дзверы і хацелі ўвайсці ў хату, але не паспелі стаць на парозе, як усе з крыкам кінуліся назад, бо камень выцяў аднаго з іх так, што хлапец ледзьве апрытомнеў. Люд, пагладаючы на гэтыя дзівы, стаяў далёка ад дома, а камяні шторазу гусцей сыпаліся адтуль.

Карпа ад роспачы змяніўся ўвесь і, быццам непрытомны, праклінаючы жонку, суседзяў і слуг, хацеў уварвацца ў хату, але яму не дазволілі. Парамон, што стаяў побач, шаптаў нешта, але сваімі чарамі ўжо не мог дапамагчы. Пан К. Г., апанаваны цікаўнасцю, таксама прыехаў і, не адважваючыся наблізіцца да хаты, загадаў акружыць сядзібу і чакаў, які канец будзе гэтым прывідам.

Але вось і ксёндз у капеланскім уборы прыехаў. Учыніў ён святы абрад і, калі са свянцонай вадою хацеў

наблізіцца да сцен,— у вокамгненне ўвесь дом ахапіла полымя, і хутка пабудова рухнула.

Здзіўлены люд, гледзячы на гэткую помсту злога духа, паціскаў плячыма. І кожны з тых, хто быў тут пры поўнай свядомасці, з трывогаю пакідаў на месцы, дзе стаяў дом, ужо толькі вуголле і агнявыя галавешкі. Ксёндз вяртаўся дадому ўзрушаны, шкадуючы аб неразумнасці свае паствы. Калі адыходзіў Парамон, дык лаяў, трасучы галавою, нешчаслівага Карпу: *«Добра дурню: як паслаў, так і выспаўся»*. Па ўсёй ваколіцы, у простай хаце і ў панскім палацы, доўгі час гаварылі пра гэтае здарэнне.

Карпа невядома дзе падзеўся пасля таго страшнага пажару. Знік і ўжо больш не наведваў ні сваіх прыяцеляў, ні цесця, ні жонкі; рознае пра яго думалі. Адны меркавалі, што ён злыгаўся з ліхадзеямі, якія пераганялі крадзеных коней з Беларусі пад Пскоў ці да Вялікіх Лук. Дык пан паслаў арандара Хаіма на зведы. Іншыя сяляне казалі, што сустракалі Карпу ў роспачы ды ўтрапенні і ад іхняга голасу ён, як дзікі, уцякаў у лес.

Прайшло колькі тыдняў. Шукаючы качак, нейкі паляўнічы з выжлам ішоў ля берага возера. Дзень быў нейкі хмарны, хвалі біліся аб бераг. На пяску ля самай вады здалёк убачыў ён чараду груганоў. Стрэліў. Груганы паляцелі і схаваліся ў пушчы. Падышоў бліжэй — і бачыць выкінуты вадою труп, які хваля яшчэ пакрывала пенаю. Адразу ж ён паведаміў у маёнтак. Далі знаць у суд. Цяжка было пазнаць, чыё гэта цела, але вопратка і пярсцёнак на руцэ далі магчымасць апазнаць Карпу.

Так нешчаслівы скончыў сваё жыццё. Без малітваў і без ксяндза там жа на беразе труп закапалі.

Тут лёзны чалавек змоўк.

— Скажы,— просіць пан Завальня,— а што сталася з Агапкаю?

— Агапка колькі гадоў жыла пры бацьках, ад смутку і спалоху доўга хварэла. Пасля смерці бацькоў і яна згасла, як свечка. Няхай пануе на небе. У жыцці сваім дабрачынным і цнатлівым была яна прыкладам усім кабетам нашай ваколіцы. Хоць было гэта даўно, аднак і цяпер там, дзе яна са слязьмі палівала кветкі, зелянеюць вішні і яблыні, і краскі тыя кожную вясну найпрыгажэй цвітуць, дзяўчаты ў святочныя дні плятуць з іх вянкі і аздабляюць абраз Прачыстае Маці.

— Чаму ж ты не ажаніўся з ёю, калі яна была ўжо ўдавою? — спытаўся пан Завальня.— Ты ж яшчэ раней кахаў яе. Меў бы жонку найлепшую. А добрая жонка — скарб найдаражэйшы, бо дзе ў хаце каханне і згода, там і блаславенне Божае. Вось і я жыву сяк-так, дзякуючы Богу, а ўвесь гэты лад у гаспадарцы зрабілі разам з маёю нябожчыцай.

— Пасля таго смутнага вяселля я прасіў пана, каб дазволіў мне пайсці ў чужую староньку, дзе лягчэй набыць грошы дзеля гаспадаркі ды на падаткі. А яшчэ меркаваў, што, як буду далёка, хутчэй забуду на ўсё тое, што доўга стаяла ў мяне перад вачыма і наводзіла смутак. Я блукаў колькі гадоў па Расіі, ля Ноўгарада і Старой Русы, і быў нават пад самым Пецярбургам, увесь час робячы самую цяжкую работу там, дзе вялі дарогі праз багны і дзікія лясы; капаў глыбокія канавы, увесь дзень стоячы ў вадзе. Усё гэта, дзякуй Богу, вытрываў і не падарваў здароўя і вярнуўся дадому з грашыма, і тут мне распавялі пра тое страшнае здарэнне з Карпай і пра смерць нешчаслівай Агапкі.

— А ці жыве Парамон?

— Памёр без споведзі, і магіла яго без крыжа.

— А што, Янка, ці падабаюцца табе нашы простыя апавяданні? Яны праўдзівыя, і іх лягчэй зразумець,

чым гісторыі пра даўніх паганскіх багінь і бажкоў, пра якіх ты мне апавядаў. Такую байку ніхто не запомніць, хіба толькі вучоны чалавек.

— Я люблю такія апавяданні. Шмат у гэтай народнай фантазіі Божае праўды.

Калі пан Завальня размаўляў са мною, дык між чэлядзі чуваць былі такія словы: *«Вот добры так добры, усю ноч ня спаў, ды слухаў».*

— Ну, будзем жа зараз слухаць,— сказаў Завальня,— што нам раскажа твой таварыш. Але здарэнне з твайго жыцця. Страшнае і цікавае.

АПАВЯДАННЕ ДРУГОЕ. ЗУХАВАТЫЯ ЎЧЫНКІ

— Ведаў і я ў сваім жыцці такога чалавека, што быў падобны да Карпы, і за тое ж мусіў ён пакутаваць. Цяпер свет сапсаваны, шмат людзей выкрутлівых ды лайдакоў, гатовых на ўсё злое, а хто ім што добрае кажа — і слухаць не хочуць.

— І я памятаю,— сказаў пан Завальня,— лепшыя часы. Колькі паноў было добрых у гэтых краях! Люба было глянуць, якая сціпласць і ціхамірнасць панавала ў святыні Божай, кожны венчык і ксёнжачку меў у руцэ, пашана была старэйшым і любоў братэрская. А цяпер у касцёле чуеш адны шэпты ды смех; здаецца, для таго толькі і прыйшлі, каб паказаць свае модныя ўборы. Мода і фармазонія іх загубіла, а праз іх і іншыя пакутуюць.

— Мне здаецца, дзядзечка, што людзі заўсёды аднолькавыя: і даўней, як і цяпер, былі злыя і добрыя, былі шчаслівыя і нешчаслівыя.

— О не, Янка! Ты не ведаеш, што старэйшыя ба-

чылі. Не вернуцца даўнія часы, а будзе яшчэ, можа, і горш. Ну, кажы ж нам сваё апавяданне,— сказаў ён да падарожнага.

— Калі быў я яшчэ зусім малады, памятаю, жыў у нашай вёсцы селянін Антон. Меў ён добрую гаспадарку, беднасці не ведаў, а што быў бяздзетны, дык узяў дзіця невядома ад якіх бацькоў. Яго ахрысцілі і далі імя Васіль. Гадаваў яго, як сваё роднае. Калі хлопец вырас, дык пачаў ганяць гавяду на пашу, але быў вялікі гультай і свавольнік. Заўсёды скардзіліся на яго: то каровы пусціць на засеянае поле, то аблае каго брыдкімі словамі, то ў каго каменем папусціць. Ідуць скардзіцца да Антона, але Антон любіў яго, і калі казалі яму што, ён быццам і не чуў, патураў яму ва ўсім, а той рос і рабіўся ўсё горшы і задзірлівейшы.

Сабраліся аднаго разу на паншчыну. Было тое пасля св. Пятра[1], і Васіля таксама паслалі на працу. Ён, як звычайна, з кожным задзіраўся, ні пра аднаго чалавека добрага слова не сказаў. Быў тады дзень надта спякотны. Войт загадаў пакласці косы і падхарчыцца чым хто мае, бо надышоў ужо час папалуднаваць і адпачыць. Усеўшыся на лужку ў кола, гаварылі пра тое пра сёе. Раптам бачым, як адзін селянін, што быў аддаліўся нечага ад нас, стоячы ля гаю, махае рукою і кліча да сябе:

— Хутчэй, хутчэй, хадзіце сюды, пакажу вам дзіва!

Бяжым усе туды. Селянін паказвае рукою на недалёкія пушчы:

— Паглядзіце, што дзеецца.

Бачым перад сабою дзівосы нечуваныя. Лясун ідзе па пушчы, галавою вышэй за хвоі, а перад ім выбягаюць на поле велізарныя чароды вавёрак, зайцоў ды іншых звяроў; у небе засцяць сонца, адлятаючы прэч, цецерукі, курапаткі ды іншае птаства. Лясун выходзіць з лесу, ператвараецца ў карузліка, і адразу ж з поля

і лугоў падняліся матылі і іншая жамяра, і як бы цёмная хмара закрыла нашу ваколіцу.

Зухаваты Васіль падхапіў камень на полі, падбягае туды, дзе Лясун, бачыць яго сярод травы, кідае ў яго каменем і крычыць:

— Згінь, пракляты!

Лясун закрычаў страшным голасам, што аж лістота пасыпалася з дрэў, падняўся з травы, нібы велізарны чорны птах, і, падымаючы крыламі шум, схаваўся за лесам. Нас ахапіў неспакой. Глядзім усе на Васіля, дзівячыся яго адвазе. А ён, ад гордасці за свой учынак, смяяўся да слёз. Быў між намі адзін дасведчаны чалавек, які сказаў:

— Чуў я ад старых людзей, што такая зухаватасць наводзіць няшчасце. Выгараць тут лясы і пушчы, будзе паморак на жывёлу, але і табе, Васіль, не пройдзе гэта беспакарана.

— Што мне да таго,— адказаў Васіль.— Я рады, што ў шатана добра каменем пацэліў, няхай не выганяе з нашых лясоў птушак і звяроў.

Чуткі пра гэта разышліся па ўсёй ваколіцы; такія хлапцы, як Васіль, хвалілі ягоную адвагу, і ён усюды ганарыўся сваёй перамогаю. Але дасведчаныя людзі, якія лепш усё гэта разумелі, з пагардаю слухалі тыя выхвалянні. І Антон, ціхі чалавек, засмуціўся, калі пачуў пра ўсё.

Другі выпадак быў яшчэ страшнейшы; калі ўспомню — аж валасы на галаве падымаюцца. Аднаго разу (таксама на паншчыне) складалі мы сена. Дзень быў ясны і спакойны; на ўсходзе паказалася воблака, і далёка, быццам бы пад зямлёю, абазваўся гром. Тут бачым, ідзе накшталт слупа, віхор, падымаючы ўгору пясок і ўсё, што яму трапляецца па дарозе. Круцячыся вірам, праходзіць па полі недалёка ад нашай сенажаці. Са здзіўленнем пазіраем мы на гэта. Але вось Васіль

кідае граблі, бяжыць на поле, спатыкае слуп віхору і, працягваючы яму руку, крычыць:

— Як жывеш, браце!

А з клубоў пылу падае яму нехта чорную, як вугаль, руку. Слуп, круцячыся, пайшоў далей па полі. Страх нас усіх агарнуў. Вярнуўся Васіль, але ніхто яму слова не пасмеў сказаць. Зразумелі ўсе, што ён запанібрата з духам праклятым.

З таго часу ніхто з ім размаўляць не хацеў; усе яго баяліся, і тыя нават пачалі ўцякаць ад яго, з кім раней сябраваў.

Уся воласць пра гэта ўведала, дайшла чутка і да вушэй пана ды аканома. Яны не хацелі гэтаму даваць веры, і калі неяк пан у маёнтку запытаўся самога Васіля, ці праўда тое, што кажуць, ён, лаючы ўсіх, адказаў:

— Тым дурным людзям заўсёды нешта трызніцца, абы разносіць хлусню і плёткі.

І пан яго не чапаў.

Антон, добры чалавек, заўсёды Васілю ўнушаў страх перад Богам, імкнуўся выправіць, змушаў хадзіць у касцёл і маліцца. Ён жа смяяўся з усяго, усім пагарджаў ды ішоў замест імшы ў карчму.

Нарэшце вырашыў ажаніцца. Антон меркаваў, што добрая жонка і перамена ў жыцці выправяць яго. Пасылаў сватоў не толькі ў сваю, але і ў чужую воласць. Ды ўсюды адмаўлялі, бо слава пра Васілёвы прыгоды і пра злосць ягоную разышлася далёка.

Васіль пагарджаў усімі і насміхаўся з усяго, кажучы, што ён даўно ўжо сам сабе нагледзеў нявесту, якая яму найбольш даспадобы. Не хацеў спачатку пра гэта нікому казаць, але цяпер аб'яўляе ўсім, што закаханы ў Арыніну дачку Алюту*, што прызнаўся ёй ужо і атрымаў ад яе прызнанне.

---

* Галена.

Пачуўшы гэта, Антон вельмі засмуціўся і раіў яму перамяніць гэты намер, бо пра Арыну ходзяць чуткі, што яна кабета злая і чараўніца, а яблык ад яблыні недалёка коціцца, дык, можа, і дачка будзе такою. Аднак усе парады былі дарэмныя, і Васіль яшчэ часцей пачаў наведвацца ў Арыніну хату.

Гледзячы на гэтую яго прыхільнасць да Алюты, адны суседзі са смехам казалі:

— Пазнаў роўны роўнага, будзе пара поўная.

Іншыя хвалілі: Алюта будзе добраю жонкаю і не пойдзе па матчыных слядах. Былі і такія, што казалі, быццам ягонае каханне не сапраўднае, быццам яму паднеслі нешта ў пітве і хоць ён і запанібрата з д'яблам,— трапіў на лепшую і сам быў зачараваны.

Шчыра стараўся Антон змусіць яго адмовіцца ад свайго намеру. Нарэшце пагразіў, што выракацца яго, такую нявестку не прыме ў хату і маладым на гаспадарку нічога не дасць.

— Я і не прашу ні ў кога нічога,— адказаў Васіль.— Знайду ўсё сам, здабуду і грошы. І апякун такі, як ты, можа, сам прыйдзе калі да мяне ў пазыкі.

Антон пайшоў да кума Марціна. Быў гэта чалавек пачцівы і гаваркі, рады кожнаму параіць і дапамагчы, таму і любіла яго ўся воласць. Марцін ахвотна паабяцаў прыгледзецца да гэтае справы і адлучыць маладзёна ад тае прывязанасці Алюты. Даў нават слова, што будзе сябраваць з ім і кожны раз адгаворваць ад таго хаўрусу.

Калі Васіль пачуў ад апекуна, што не будзе мець ніякай дапамогі, вырашыў шукаць скарбы, нават калі б і былі яны заклятыя ці моц шатанскую мелі. За дзве вярсты ад іхняе вёскі быў ля дарогі пагорак, акружаны з двух бакоў яловым лесам. А на пагорку ляжаў велізарны камень, які людзі называлі *«Каменем Зміёвым»*. Старыя людзі так пра яго апавядалі.

Аднаго разу ўлетку ў ціхую, пагодлівую ноч з поўначы на поўдзень ляцеў, палаючы агнём, цмок, нёс нібыта з сабою шмат золата і срэбра грэшніку, які прадаў д'яблу душу. Бачылі гэта падарожныя і людзі, што вярталіся з паншчыны. Знячэўку раскалолася блакітная цвярдыня неба, разлілося вялікае святло, людзі, молячыся, кленчаць, а цмок, выцяты промнем нябеснага святла, дранцвее ўвесь, валіцца на пагорку і ператвараецца ў камень. Скарбы ж, золата і срэбра, якія ён нёс з сабою, на тым самым месцы самі закапаліся ў зямлю, і з таго часу з'яўляліся ўначы ў розных канцах пагорка ў розных постацях. Адны бачылі на камені Плачку, якая выцірала сабе слёзы агнёваю насоўкаю; другія, ідучы позняй парою па дарозе, сустракалі карузлікаў, чорных і тоўстых, як бочка, што скакалі на пагорку; іншым мроіліся чорныя казлы, што скакалі з зямлі на камень, а з каменя на дол, і шмат іншых дзівосаў.

Казалі яшчэ, што калі хто асмеліцца ля гэтага каменя начаваць, таму тыя скарбы і здабыць наканавана. Васіль быў смелы, не баяўся нічога, бо ўжо раз з шатанам, што ехаў на віхоры, вітаўся, як з братам.

Пасля заходу сонца, калі вечаровы змрок ахутаў палеткі, ідзе ён на пагорак і сядае на камень. Хмары закрылі неба, цямнее ў полі, усюды глуха, у лесе, што чарнеўся перад ім, абзываецца сава; Васіль бачыць, як снуюцца перад ім здані, паўзуць з-пад каменя, сыкаючы, вужы, скачуць у скрутах вакол страшыдлы з сабачымі галовамі і казлінымі нагамі. Васіль смела паглядаў на гэта, мяркуючы, што зараз яму пакажуцца скарбы. Раптам бачыць, як хтосьці зварочвае з дарогі і набліжаецца да яго. Гэта быў Марцін.

— Што ты тут робіш? — запытаўся ён з усмешкаю.— Пэўна, скарбы шукаеш?

— Шукаю, але чаго ты прыйшоў? Ты затрымаў

мяне на парозе багацця, вырваў з рук маіх шчасце, заробіў, каб я табе галаву каменем раскрышыў.

— Не гневайся. Я раскажу пра лепшыя скарбы.— I, сеўшы ля яго на камені, кажа: — Слухай, Васіль, лепей ідзі дадому. Здароўе, пачцівая праца — гэта найдаражэйшы скарб для добрага чалавека. Дрэнна, калі хто шукае дапамогі ад нячысціка. Ты яшчэ малады, працуй, Бог дапаможа. Антон, апякун твой, бяздзетны; калі будзеш паслухмяны, дык усё, што мае, табе перакажа.

Угневаны Васіль плюнуў і, мармычучы штосьці, адышоў.

З таго часу ён не прыходзіў дадому. Антон, бачачы ўсё большую яго зацятасць, супакоіўся і чакаў, што з гэтага выйдзе. Знаёмыя прыносілі розныя весткі пра Васіля. Адны казалі, што знайшоў ён нейкую гультайскую хеўру, крадзе з сябрукамі, а набытыя грошы прапівае ў карчме. Іншыя — што жыве ў Арыны, вучыцца чарам, і нават бачылі, як з Алютай і Арынаю хадзіў па лесе і балоце каля азёр, збіраючы зёлкі, на якіх ніколі раса не высыхае*. Трэція сцвярджалі, што з-за куста нават чулі, як Арына, вырваўшы з зямлі нейкую расліну, апавядала пра страшную яе моц.

Марцін, настойлівы ў сваіх задумах, імкнуўся дзенебудзь сустрэцца з ім, але не выпадала. Не асмельваўся ісці да Арынінай хаты, баяўся гасціннасці чараўніцы.

Аднаго разу ў нядзелю пад вечар хто са знаёмым, хто з кумам ідуць да карчмы, каб там пры гарэлцы пагаманіць, параіцца пра тое пра сёе і весела час пабавіць. З надзеяю, што, можа, спаткаецца з Васілём, ідзе туды і Марцін.

Сядаюць за стол. Жыд Ёсель рады гасцям, налівае

* Трава *росічка*. Расце на купінах і дапамагае супраць чараў.

гарэлку, ставіць на стол і крэйдаю запісвае на сцяне, умаўляючыся, што калі ўвосень будзе новы хлеб, дык прыйдзе да іх, пачастуе гаспадара і гаспадыню гарэлкаю, а тыя сустрэнуць яго ветліва і аддзячаць жытам, ячменем і розным іншым збожжам.

Заходзіць Марцін. Сёй-той рады, што яго ўбачыў, просяць госця за стол, частуюць гарэлкаю. Пачалася гаворка пра Васіля і яго каханую; адны хвалілі Алюту, што добрая дзяўчына і была б добраю жонкаю, калі б выйшла замуж за добрага чалавека, а не за Васіля, які пабратаўся з д'яблам; было колькі п'яных, што і Васіля хвалілі; іншыя ж Васіля, Алюту і Арыну называлі найнягоднейшымі людзьмі.

Калі гэтая спрэчка і шум зацягнуліся, Ёсель, што стаяў у канцы стала, кажа:

— Паслухайце, вы несправядліва гаворыце пра Васіля. Васіль — чалавек добры і акуратны; калі прыйдзе з таварышамі да мяне, дык заўсёды плаціць гатоўкаю, заўсёды мае грошы. А Алюта, Алюта добрая дзяўчына, апранаецца добра, як паненка, ды і ў Арыны я нічога дрэннага не бачу. Ну і што, калі яна чаруе? Яна чаруе, каб мець грошы, а грошы вельмі патрэбныя кожнаму; яна і дапамагае: лечыць зёлкамі людзей.

Калі ішла гэтая размова, імкліва і са стукам адчыняюцца дзверы, заходзіць Васіль з паднятай галавою, шапка ссунута набакір, і з ім некалькі сябрукоў; агледзеўся, убачыў Марціна і насупіў бровы.

— Як маешся, Васіль? — кажа Ёсель.— Даўно цябе не бачыў, ужо дні тры. Я і мая Сора думалі, што з ім такое, а цяпер вось толькі што гаманіў з людзьмі пра цябе.

— Я ведаю, што людзі пра мяне кажуць: сабакі брэшуць, а вецер носіць. Мне ўсё адно.— Ён сеў на лаве, узлокціўся на стол, закрычаў: — Дай нам гарэлкі, але добрай.

— А можа, Васіль просіць гарэлкі салодкай? Я прывёз з места, хоць яна і каштуе дарага.

— Дай дарагое.— І кідае колькі грыўняў на стол.

Жыд у міг вока падае кілішкі і бутэльку гарэлкі.

Людзі за другім сталом глядзелі на гэта здзіўлена, некаторыя пазіралі спадылба, шэпчучыся між сабою і здзекліва ўсміхаючыся. Максім, які раней за іншых прыйшоў у карчму і быў ужо добра падвясёлены, гучна засмяяўся і закрычаў:

— Ого! Як бачу, ты, брат Васіль, мусіш быць багаты не па-нашаму, ужо п'еш панскую гарэлку. Пэўна, начаваў ля Змяёвага Каменя і знайшоў грошы або, можа, Арына, што мае быць тваёй цешчаю, нейкімі чарамі насыпала табе срэбра поўныя кішэні. Ну й зух!

Васіль пaглядзеў са злосцю.

— З табою,— кажа,— ніхто з нашае сябрыны не гаворыць і ніхто да размовы не просіць, дык не ўмешвайся, а то так завяжу табе вусны, што другі раз ніколі не адважышся лухту вярзці.

— Завяжаш мне вусны? Ой, ой! Глядзіце, вывучыўся ўжо чараваць ад Арыны, умее вусны завязваць! Ой, ой! Глядзі, каб не быў кульгавы, як твая будучая цешча. А ці ведаеш, чаму яна на левую нагу трохі кульгавая?

— Маўчы, калі з табою ніхто не хоча гаварыць.

— Ніхто не хоча гаварыць, дык будуць слухаць. А я раскажу ўсім — паслухайце! — раскажу вам, чаму Арына кульгавая. Гэта ў яе Грышкаў падарунак. Сам апавядаў мне пад сакрэтам.

Аднаго разу ўвечары, як сонца села, вяртаўся ён з касою з поля дамоў і пачуў голас чараўніцы, якая выклікала каровы, называючы кожную паводле масці. У вечаровай цішы чуваць было,як па вёсках адзываліся рыкам каровы; зарыкалі таксама і ў яго аборы. Ён перапалохаўся, што застанецца без малака, бяжыць туды,

адкуль чуўся голас, каб даведацца, хто тая чараўніца, падкрадваецца кружным шляхам і што ж бачыць? Арына, седзячы на плоце з ускудлачанымі валасамі, дзікім спевам спраўляла чары.

«Будзе дрэнна,— падумаў сабе.— Трэба ёй як-небудзь перашкодзіць». Дык бяжыць дадому і кладзе на вароты ў аборы свянцоныя зёлкі і васковую свечку. Ледзь адышоў колькі крокаў, бачыць, прылятае сарока, разграбае зёлкі і дзяўбе свечку. Грышка бяжыць у хату, хапае стрэльбу, набітую дробным шротам. Стрэліў — пасыпаліся пёркі, аднак сарока паляцела прэч.

На другі дзень пачуў, што Арына параненая ў левую нагу і хворая ляжыць у ложку. Зразумеў усё і думае сабе: «Мае памятку». Аднак баяўся помсты, бо хутка завязала на яго залом у жыце. Але залом ён спаліў на асінавых дрывах, і чараўніца сама толькі што не загінула.

Васіль у гневе схапіў бутэльку, кінуў яе ў Максіма — трапіў у самыя грудзі. Падскочылі адзін да аднаго, і ўсчалася бойка.

На шчасце, з блізкага маёнтка ехаў конна аканом і, чуючы пранізлівы крык арандара, павярнуў да карчмы. Ёсель бяжыць насустрач аканому.

— Ай, дабрадзею, забойства ў карчме, гвалт, што тыя п'яніцы шкоды мне нарабілі!

Саскочыў аканом з каня, умешваецца ў бойку, пагражае, што заўтра за п'янства ўсіх сурова пакараюць і кожны з іх заплоціць за ўчыненую шкоду. Умомант угамаваліся яны.

Аканом выганяе іх з карчмы і загадвае ўсім ісці па сваіх хатах. Гэтак і разышліся ў розныя бакі, пагражаючы адзін аднаму помстаю.

Ёсель расказаў аканому, як усё было, і пра ўсе прычыны звады, сказаў, не вінавацячы, аднак, Васіля.

— Трэба пра гэта пагаварыць з панамі. Плятуць дурні немаведама што; дарэмна крыўдзяць бедную ўдаву і дзяўчыну, якая ні ў чым не вінаватая. Балбочуць пра нейкія Арыніны чары, я раней гэта не высвятляў, ды толькі ведаю, што яна зёлкамі многім людзям дапамагае. Вось нядаўна сам бачыў, як у маёнтку пані Тарэзе вылечыла лішай на твары. Праўда, кладучы ў халодную ваду нейкія каменьчыкі, яна пашаптала, і халодная вада кіпець пачала, як бы на агні; казала мыць гэтай вадою твар, і пані Тарэза хутка ачуняла. Такія чары не толькі нікому не шкодзяць, але, наадварот, карысныя людзям.

— Як пан аканом шчырую праўду кажа, няхай пан так і паведаміць ягамосцю і еймосці, бо аж балюча слухаць, калі так людзей крыўдзяць. Ай, была ў мяне добрая салодкая гарэлка, ды бутэльку разбілі жлукты і гарэлку вылілі. Сора, падай — там яшчэ ёсць крыху салодкай гарэлкі,— падай яе пану аканому і прынясі марынату на закуску. Маю выдатнага марынаванага шчупака.

Аканом выпіў гарэлкі, закусіў, супакоіў арандара, што яму за ўсё заплоцяць, сеў і паехаў.

Назаўтра ў маёнтак прыходзіць заплаканая Арына і апавядае панам, што незычлівыя людзі паўсюль гавораць пра яе, быццам яна напускае чары, каб шкодзіць іншым, завязвае заломы і адбірае малако ў кароў. Клялася, што ніколі нічога падобнага не чыніла. Вядома, старалася людзям дапамагчы ў хваробах і ў розных прыпадках, лекуючы іх зёлкамі, моц якіх толькі ёй вядомая. І гэтая незычлівасць да яе пануе ва ўсёй ваколіцы. Пра Васіля, якога выгадаваў Антон, таксама кажуць, быццам і ён пабратаўся з д'яблам. Але ж і гэта злая прыдумка. Сапраўды, Васіль — чалавек малады, зухаваты, бо яшчэ не паспытаў у жыцці няшчасця, але з часам пераменіцца і будзе лепшы і больш увішны.

Ён заляцаецца да мае дачкі, але і гэтую сірату людзі крыўдзяць, злое пра яе кажуць.

— Чуў я пра Васіля, што ён, бывае, і не слухае свайго апекуна, і быццам бы страчаўся з віхорам і вітаўся з ім, нібы са сваім братам. Гэта ўсё не варта рабіць, лепей трэба жыць з Богам. Скажы Васілю, няхай не займаецца глупствам, ходзіць у касцёл і працуе. Ну, ідзі ж дадому і будзь спакойнаю, я для тваe дачкі спраўлю вяселле ў маёнтку, бо казала мне пра яе аканомка і ад іншых чуў, што дзяўчына яна добрая і працавітая.

Таго ж дня пан загадаў паклікаць Антона і каб Васіль перапрасіў свайго апекуна. Антону ж наказаў, каб не забараняў Васілю жаніцца з Алютаю, але дапамагаў ім, бо яны абое сіроты. І сам абяцаў выдзеліць яму найлепшае зямлі і жывёлы на развод.

— Але ж, пэўна, і пан чуў пра тое, што людзі кажуць. Быццам Арына чараўніца, і скардзяцца некаторыя, што кароў выдойвае і іншыя робіць кепствы, часам перакідаецца ў сароку і лятае паўсюль, і гэта нават бачылі.

— Не слухай плётак. Арына добрая кабета, і Алюта, дачка яе, будзе добраю жонкаю і добраю гаспадыняю. Няхай табе гэта не руціць, я табе абяцаю, што будзеш задаволены.

— Панская воля,— кажа Антон. Ён згорбіўся і, чухаючы патыліцу, пайшоў дахаты.

Праз колькі дзён пробашч абвясціў пра заручыны. А хутка і вяселле. Сабралася ў маёнтку цэлая валасць. Відаць, не таму, што былі зычлівыя маладым, а ведалі людзі, што будзе добрая пачостка і гарэлкі ўволю. Не было там вясковых вясельных абрадаў, як звычайна робіцца ў вёсках, але перад шлюбам, просячы благаславення, маладыя ўпалі ў ногі спярша сваім панам, потым Антону. І пасля шлюбу гэтае самае ўчынілі. Алюта пекна была ўбраная. Пані падаравала ёй нейкія завуш-

ніцы, якія перад агнём як бы іскры кідалі; чырвоная шнуроўка з залатымі гафткамі, чырвоныя стужкі, і калі села за стол і расплялі ёй чорную касу — з чорных воч па белым твары паплылі-пакаціліся слёзы. Усе расчулена глядзелі на яе. А пасля заспявалі кабеты вясельную песню, якую спяваюць звычайна сіротам, што ідуць замуж. Усе плакалі, нават тыя, што раней пра яе злое казалі. Гэтую песню так я ўпадабаў, што і цяпер яе памятаю.

ВЯСЕЛЬНАЯ ПЕСНЯ СІРАЦІНЕ

Ах, знаць, па вяселіку,
Што ня бацюшка аддаець,
Двор вялікі, а збор не вялікі:
Нет у мяне радзінушкі,
Ой, зашлю, пашлю серу зязюльку
Па радзінушку.
Зязюлька ляціць,
Радзіна едзець,
Ах, паслала б я саловеньку,
Ды салавушка адказваець;
Ах , паслала б я зязюльку
Па свайго татульку;
Ды за родненькім бацькам
Серая зязюлька не прылятаець,
А татулька адмаўляець:
«Рад бы я ўстаці
К свайму дзіцяці
Ды парадушку даці;
Грабавыя дошкі
Сціснулі ножкі,
Да не магу я ўстаці».
Сырая зямля
Дзверцы залегла
І акошэчка засланіла;
Майго бацюшку
На вяселіка не пусціла.

Прызнаюся, што і я не мог стрымаць слёзы, бачачы перад сабою Алюту і слухаючы гэтую песню. Яна была сапраўднаю сіратою, бо, акрамя старое маткі, не мела

іншых сваякоў. Гэтую сям'ю пан прывёз з-за свету. Раней жылі яны дзесьці далёка за Дзвіною, і бацька Алюцін памёр адразу ж, як прыехалі ў наш край.

Госці гулялі, пілі адзін з адным, добра падвесяліліся, дуда зайграла песні, і танцы не спыняліся ўсю ноч. Але ўсё было прыстойна, бо паны і аканом часта наведвалі вясёлае ігрышча.

Пасля вяселля пан і Антон добра дапамаглі маладым. З самага пачатку гаспадарання Васіль ужо меў колькі коней, кароў і іншай жывёлы; новыя забудовы ды колькі дзесяцін урадлівае зямлі.

— Але цікава,— сказаў пан Завальня,— ці перавыхавала яго Алюта, бо ёсць прыказка: хто ажэніцца, той пераменіцца.

— Не, паночку, кажуць людзі, што калі родзіцца жарабя з лысінкай, дый з той самай лысінкай і ваўкі з'ядуць.

— Дзіўныя рэчы на свеце! Кажы ж далей.

— На сваёй гаспадарцы Васіль быў надта ж нешчаслівы, хоць нейкі час, здавалася, і перамяніўся на лепшае. Дзіўна, што страчала яго адна бяда за другою. Выганяць пастухі чараду за вёску ў поле, выбяжыць з лесу воўк, схопіць барана; калі разгледзяцца, дык бачаць, што той баран быў Васілёў. Здаралася гэта колькі разоў, і заўсёды воўк нібы выбіраў толькі Васілёва. Ходзяць гусі па полі, ускочыць ліса і падушыць іх — гусі былі Васілёвы. Карова ягоная раз заблудзілася каля возера, убілася ў балота, пакуль прыбеглі на дапамогу, ужо ўтапілася. І гэтыя нескончоныя страты давялі яго амаль да галечы.

Неяк загарэўся гай, збеглася ўся воласць; не далі рады, полымя, як хваля на возеры, разышлося па ўсім гаі. Шугаючы ўгары, яно ахоплівала густыя лапы яліп і хвояў, а дым, як страшны туман, закрыў усё неба і зямлю так, што ледзь дыхаць можна было. Бегаючы

па лесе і збіваючы веццем полымя, папалілі мы на сабе вопратку. Але ўжо не было ратунку. Блізка быў Васілёў дом, іскрынка заляцела ў гумно, і загарэлася збожжа.

У тыя дні вяскоўцы паўсюль казалі, што гэта адпомсціў Васілю Лясун, якога ён некалі выцяў каменем, калі той звяроў і птушак пераганяў з аднаго лесу ў другі; а стары чалавек прадказваў яму новыя пажары і паморак на жывёлу.

Васіль ад гора яшчэ часцей пачаў завітваць у карчму. Яго жонка і цешча працавалі дзень і ноч і стараліся адвярнуць яго ад благога.

Ён зноў вярнуўся да зухаватых і бязбожных сваіх учынкаў. Аднаго разу Антон, Марцін ды іншыя, хто яму шчыра спрыяў, прыйшлі да яго ўвечары і нагадалі, каб цярпліва прымаў свае бядоты: мо калі-небудзь Бог усё пераменіць на лепшае? У гэты час насунулася хмара і навальніца пачалася. Ён, задумлівы, сядзеў ля вакна; вецер завываў за сцяною, а ён, як непрытомны, паведаміў:

— Мой брат выючы праімчаў паўз маю хату і паляцеў гуляць па шырокіх палях і густых лясах. Хутка і я за ім туды падамся.

Чуючы гэтыя словы, перапалохаліся ўсе, і жонка плакаць пачала. А калі Антон сказаў Васілю, што ён зноў вяртаецца да бязбожных учынкаў,— той грукнуў са злосцю дзвярыма і выйшаў з хаты.

Аднаго дня ўвечары ідзе ён у карчму і там сустракае сваіх сябрукоў, з якімі калісь баляваў, і зноў пачынаюць яны банкетаваць. Васіль, калі ўжо добра падпіў, кажа ім:

— Згалеў я зусім, але хутка буду багаты. Прыйшла мне ў галаву добрая думка: пайду начаваць да Змяінага Каменя, пакланюся нячысцікам, мо не пашкадуюць яны мне грошай?

Калі ж пачалі з яго смяяцца, што ён ніколі не адважыцца там пераначаваць (а быў ужо, дарэчы, позні час), ён схапіў шапку:

— Вось дакажу, што не баюся прывідаў! — Кінуў у карчме тварышаў і пайшоў на пагорак да Змяінага Каменя. І адтуль ужо не вярнуўся дадому.

Мінаюцца дні, тыдні, месяцы... Васіля няма. Шкадуюць яго знаёмыя, плачуць жонка з цешчаю. Няма вестак, ці жыве ён, ці памёр.

Розныя былі думкі і чуткі між людзьмі; адны казалі, што недалёка ад Вялікіх Лукаў і Пскова хаваўся ён у пушчах з хеўраю ліхадзеяў; другія сцвярджалі, што Лясун завабіў яго ў свае нетры; сёй-той у грыбах чуў Васілёў голас і смех Лесуноў. Розныя былі здагадкі. Васіль жа загінуў назаўсёды.

Старая Арына, дзень пры дні гледзячы на слёзы сваёй Алюты, страціла здароўе і заручылася з зямлёю. Алюта і цяпер яшчэ жыве ў панскім маёнтку — ні ўдава, ні замужніца.

— Вось да чаго даводзіць п'янства і зухаватасць бязбожная,— сказаў пан Завальня.— Меў добрага апекуна і паноў добрых, што яму дапамагалі,— жыў бы спакойна сабе. Трэба было заводзіць звады з Лесуном, шукаць заклятых скарбаў, вітацца на полі з віхорам, называць яго братам. Бачыш, Янка, які асцярожны мусіць быць маладзён. Заўсёды, перш чым што рабіць, трэба падумаць.

— Не ведаю, дзядзечка, у чым ён тут правініўся, калі віхор назваў братам? І цяпер у завейную ноч вецер вые, сячэ снегам па вокнах, калі б я сказаў яму: «Ляці, браце, на поўнач, можа, і я за табою падамся»,— які ў гэтым грэх?

— Называй братам толькі такога, як сам. А пра віхор просты люд кажа, што гэта д'ябал ездзіць па полі і часам шкоду робіць.

Калі так гаварыў пан Завальня, падарожны глядзеў на Янку іківаў галавою: не верыш, бо сам не паспытаў такога.

— Ну, цяпер нам трэці раскажа, што бывала калісьці на свеце. Слухайма.

АПАВЯДАННЕ ТРЭЦЯЕ. ВУЖЫНАЯ КАРОНА

— У маіх паноў быў лоўчы, зваўся Сямён; дом яго стаяў недалёка ад маёнтка, паншчыны ён не служыў, а ўвесь яго абавязак быў — вартаваць лес, хадзіць на паляванне з панам ды прыносіць дзічыну, калі, чакаючы гасцей або перад якім святам, накажуць з маёнтка.

Аднаго дня прыходзіць да яго аканом і крычыць, стукаючы ў акно:

— Сямён, пан казаў, каб ты што там ні было прынёс да нядзелі пару глушцоў, дзве пары цецерукоў і колькі курапатак, дык не лянуйся, бяры стрэльбу, майго выжла і ідзі на ловы.

Заспяшаўся Сямён, бо была ўжо серада. Бярэ стрэльбу, зайшоў у маёнтак і з выжлам ідзе блукаць па лесе. У нешчаслівы час выйшаў на паляванне; хадзіў дзень навылёт, а бачыў толькі дзятлаў, што дзяўблі сабе на сухіх хваінах. Начаваў у лесе, замёрз, бо была ўжо восень. На другі дзень ад узыходу сонца туляўся па пушчы. Але дарма: нават здалёку не бачыў тых птушак, якіх шукаў, толькі вецер шумеў у дрэвах. Згаладалы сабака ўцёк да свайго гаспадара, і Сямён, змардаваны, хмурны, вяртаўся дадому, не ведаючы, што рабіць.

Сеў ён на калоду і думае сам сабе: «Кепска будзе; пан не дасць веры, што я шчыраваў на ўсю поўніцу;

пэўна, западозрыць мяне ў гультайстве; пакланіўся б і нячысціку, абы толькі паспрыяў мне сёння».

Ледзь гэтак падумаў — выбег аднекуль велізарны чорны сабака, сеў перад лоўчым і страшнымі вачыма ўтаропіўся на чалавека. Сямён кліча яго да сябе, але сабака не рушыць з месца, а толькі глядзіць як шалёны; ахінуў лоўчага неспакой, і дрыжыкі пабеглі па целе. І тут бачыць: выходзіць з гушчару пажылы чалавек, валасы збытаныя ў каўтун, бровы густыя, змарнелы, як быццам ад сонца і ветру, твар, вопратка да пят. Сядае на пень ля паляўнічага і гаворыць такія словы:

— Бачу, што торба твая пустая і твар хмурны; пэўна, паляванне няўдалае.

— Хадзіў два дні па лесе, змарыўся сам, і сабака, згаладаўшыся, уцёк ад мяне; не ўдалося аніводнага разу стрэліць. Дзе ж падзелася птаства? Загадалі мне да нядзелі прынесці дзічыны, ды адкуль яе ўзяць? Бяда будзе!

— Не журыся,— кажа незнаёмы,— паслухай мае рады. Я дапамагу табе. Заўтра 14 верасня, дык увечары ідзі на Ласіную гару, на цэлую ноч будзе табе дарогі, бо сам ведаеш, што гэтая гара адсюль няблізка; стаіць яна сярод цёмных лясоў; падыдзеш да яе акурат на світанні і ўбачыш, што схілы яе пакрытыя вужамі; не палохайся, яны чапаць цябе не будуць; між іх сустрэнеш Вужынага Караля. Пасцялі перад ім белую хустку, уклекнч і пакланіся; ён кіне табе на хустку сваю Залатую Карону і з грамадою сваіх вужоў пойдзе ў зімовыя сховы. Слухай яшчэ, дам табе перасцярогу: ідучы ўначы на Ласіную гару, не палохайся нічога і нічому не дзівіся, іначай дарэмны будзе твой клопат.

Калі будзеш мець у сябе Вужыную Карону, дык гэты чорны сабака, які цяпер перад табою, заўсёды, як толькі пойдзеш на ловы, стрэне цябе і павядзе па ляс-

ных сцежках, і кожны раз настраляеш дзічыны столькі, колькі захочаш. Але ніколі не палохайся нічога і не дзівіся нічому, бо калі пахіснешся сэрцам або духам — будзеш нешчаслівы; не пускай у душу такія пачуцці.

Сказаўшы гэта, ён схаваўся ў гушчары, і сабака пайшоў за ім.

Сямён правёў поглядам незнаёмага, пастаяў задумаўшыся, пайшоў дахаты, узяў белую хустку і са стрэльбаю за плячыма скіраваў да Ласінае гары. Калі зайшоў у дзікую пушчу, дык ужо сутоньвалася, цямней і цямней рабілася сярод густых хвояў і ялін. А ён далей і далей ідзе ў глыб лесу. Усё вечарэла і вечарэла. Вось ужо і ноч. Глянуў угору — ледзь некалькі зорак на небе ўбачыў праз галіны. Адзін ён з людзей быў у той час у лясной пустэчы, вакол чуў толькі крыкі соў і пугачоў ды ў гушчары тупат перапалоханага звера. Не першы раз выпала яму блукаць уначы па лесе, і дарога гэтая не страшыла яго.

Апоўначы лютыя пачвары акружылі лоўчага. Бачыць, як набліжаецца велізарны мядзведзь на задніх лапах, рыкае і хоча напасці; зграя ваўкоў, натапырыўшыся і свецячы вачыма, пагражае крывавымі пашчамі. Сямён адважна ідзе сярод хіжацкае зграі. Заступіў яму дарогу вышэйшы за лес Волат, які вырваў вялікую хваіну і разіўся, нібы пярун. Аднак лоўчы смела мінае ўсё гэта.

Месячык паказаўся з-за воблака. Здаецца Сямёну, што выходзіць ён з лесу і бачыць удалечыні палац, які свеціцца золатам і срэбрам; падыходзіць да той пекнай пабудовы праз чароўны сад, дзе як быццам вясна і лета сышліся разам: найпрыгажэйшыя кветкі і найвыдатнейшая даспявае садавіна. Зязюля сумным голасам абзывалася на дрэве; зацёхкаў салавей у хмызняку; чуваць дзіўныя галасы драздоў і шпакоў, і разумее Сямён іх вясёлыя спевы. Спаткалі яго дзяўчаты

з вянкамі на галовах, танцуючы, вабілі да сябе. Ён мінуў усе гэтыя цуды не здзіўляючыся і не ўважаючы на іх.

Зніклі чароўныя здані; падзьмуў восеньскі вецер; і Сямён убачыў на ўсходзе чырвонае неба. Хутка ўзыдзе сонца — спяшае ён да Ласінае гары.

Калі прыйшоў на прызначанае месца, убачыў чараду вужоў. Яны, сыкаючы, саступалі з ягонае дарогі. А ўжо і сонца падымаецца. Страчае Сямён такога велізарнага вужа, якога ніколі не бачыў Той смела паўзе, а на ягонай галаве зіхаціць золата. Сямён раскінуў белую хустку перад ім і ўкленчыў. Вуж упусціў з галавы Карону на хустку і папоўз далей, а за ім і іншыя вужы хутка схаваліся за гарою. З радасцю разглядаў Сямён залаты скарб, падобны на два бліскучыя лісцікі, што канцамі зрасліся між сабою.

Ледзь пакінуў гару, як яго спатыкае велізарны чорны сабака, які ўчора пабег за незнаёмым; пазірае ў вочы і, здаецца, кажа, каб ішоў за ім. Ідзе лоўчы за сабакам. Той спыняецца і позіркам паказвае на дрэве глушцоў. Разоў колькі стрэліў ён у тым месцы і колькі штук забіў. Ужо нёс дадому глушцоў, цецерукоў і курапатак, а як падышоў бліжэй да хаты, сабака застаўся стаяць на полі: глядзеў услед паляўнічаму, а пасля знік з вачэй.

Паны хвалілі лоўчага, яго спрыт на паляванні, а чэлядзь і аканом дзівіліся з яго шчасця, з таго, як ён, не маючы сабакі, столькі змог упаляваць дзічыны.

З таго часу Сямён стаў найслаўнейшым паляўнічым. Той чорны сабака кожны раз сустракаў яго ў лесе, і Сямён столькі біў рознай дзічыны, што не толькі хапала панам у маёнтку, але і сялянам на продаж.

Па ўсёй ваколіцы разнеслася пагалоска, што Сямён — чараўнік, быццам некаторыя seклі дровы ў лесе ды бачылі, што ходзіць з ім нейкі чорны сабака, які ў

лесе і застаецца. Акім, што некалі сябраваў з лоўчым, раз ціха падышоў пад вакно ягонае хаты, каб даведацца, што той робіць; пачуў, нібыта з кімсьці размаўляе; зірнуў у вакно: Сямён кукобіць чорнага сабаку, таго самага, што заўсёды сустракаў яго ў лесе. Сабака глянуў у вакно крывавым вокам і знік, а Акім уцёк ад страху.

Ужо колькі гадоў уся воласць гаворыць, што Сямёну дапамагае на ловах сам нячысцік, якога трымае ён за пахолка, але паны адно смяяліся з гэтага і не давалі веры. Хоць пан быў неяк з лоўчым на паляванні, не бачыў чорнага сабаку, аднак змеціў, што дзікае птаства само ляціць да Сямёна і той ніколі не схібіў.

Жыла ў вёсцы непадалёку Марыся, прыгожая і маладая дзяўчына, дачка пабожных бацькоў. Шмат каму яна падабалася, і Сямён меў на яе вока; спадзеючыся на багацце ды на панскую ласку, меў надзею, што Марыся будзе ягонай.

Аднаго дня, калі ішоў на паляванне, убачыў ён Марысю. Тая мела вянок на галаве, і кветкі так ёй пасавалі, што выглядала яна надзвычай прыгожаю. Ходзячы непадалёку ад сваёй нівы, збірала суніцы. Падыходзіць Сямён, просіць ягад; не адмаўляе яму дзяўчына; пытае лоўчы, ці падабаецца ён Марысі.

— Людзі кажуць, што ты чаруеш,— адказала тая,— а я баюся чараўнікоў.

— О, не, Марысю, нікога не чараваў і не ведаю гэтага ганебства.

— Калі праўду кажаш,— я крыжык нашу на шыі, пасвянцоны ў касцёле, які можа грахі адпускаць,— пацалуй мой крыжык.

— З ахвотаю,— адказаў Сямён.

І ледзь пацалаваў крыжык, як тут з травы падняў галаву велізарны вуж, нібыта хацеў зірнуць на Марысю. Перапалоханая дзяўчына закрычала. Сямён

схапіў камень і выцяў вужа. Той, сыкаючы, схаваўся ў траве. А пасля раптам з'явіўся чорны сабака, загаўкаў і знік. Марыся ад страху дрыжыць ледзь жывая. Сямён правёў яе дадому і адтуль зноў ідзе на паляванне. Толькі ўжо не сустрэў яго ў лесе чорны сабака.

Убачыў цецерука; стрэліў, але замест птушкі — пень гнілы ўпаў на зямлю. Спалохаўся Сямён, вяртаецца дахаты, аж там безліч вужоў, сыкаючы, паўзуць пад лаву і пад печ. Адчыніў скрыню, выняў Вужыную Карону, а яна ўжо не залатая: два пажоўклыя бярозавыя лісточкі. Стаіць, як слуп, і не ведае, што чыніць.

Доўга яшчэ дакучалі вужы небараку Сямёну. Не давалі спакою не толькі дома, але і на гасцінах. Калі завітваў да суседзяў, няраз, не баючыся людзей, з'яўляўся перад ім немаведама адкуль вуж.

У гэты момант нехта загрукаў у браму, і сабакі забрахалі. Выбег парабак і, вярнуўшыся, паведамляе: прыехаў пан Марагоўскі. Пан Завальня саскочыў з ложка, хуценька апранаецца, каб павітаць госця.

— Ці не дазволіш мне пераначаваць, пане Завальня,— сказаў Марагоўскі.— У такую завіруху твой дом — адзіны прытулак. І гэтыя таксама (зірнуўшы на падарожных) схаваліся ад буры і, пэўна, баюць пану казкі.

Сяляне і парабкі адзін за адным падаліся ў пакой для чэлядзі.

— Я перашкодзіў, але маю чалавека, які заменіць усіх. Мой фурман Якуш любіць расказваць прыгоды хоць бы і цэлую ноч; няхай толькі коней выпража. Ах, як я замёрз!

Пан Завальня адразу загадаў сваёй стрыечніцы прыгатаваць што-небудзь на вячэру.

— А што, пане асэсар, можа, кроплю гарэлачкі?

Яна крыху адагрэе. Пан, пэўна, едзе ў Полацак забраць сына, бо ўжо хутка святы; гэта добра, няхай адпачне ад вучэння і перабачыцца з роднымі.

— А пан дзетак сваіх — Стася і Юзіка — будзе забіраць дадому?

— Трэба, трэба. Паслязаўтра мушу пасылаць.

— Даручы мне, я забяру.

— Вельмі буду ўдзячны, калі пан такі ласкавы. Пасля пан Марагоўскі, загаварыўшы да мяне, прасіў, каб на святы прыехаў і пабыў колькі дзён у яго: паклікаў, маўляў, ён шмат маладых гасцей, з якімі прыемна мне будзе мець знаёмства.

Хутка прынеслі вячэру. Мой дзядзька, размаўляючы з госцем, усё мяне нахвальваў:

— Нябож мой, Янка, відаць, часу ў езуітаў не марнаваў: шмат цікавага з розных ксёнжак ведае.

— А ці любіць нашы беларускія казкі?

— Калі тут нядаўна колькі падарожных сялян апавядалі, што выпала ім бачыць або чуць у жыцці, дык я запрыкмеціў, што Янка толькі іх і слухаў. Ён любіць такія гісторыі, але ж, праўда, і гісторыі былі цікавыя: пра чары ды пра людзей, што пабраталіся са злым духам.

— Вось і мой фурман Якуш шмат бачыў і чуў у сваім жыцці. Пачне апавядаць — Бог ведае адкуль у яго бярэцца ўсё, а ўжо што да ваўкалакаў, дык з першага позірку іх пазнае. Вось акурат перад гэтаю бураю сустракаем мы двух ваўкоў, што спыніліся водбліз дарогі. Я бяру стрэльбу і хачу стрэліць. Якуш павярнуўся да мяне і закрычаў: «Не страляй, пане, бо ў іх душы чалавечыя. Калі заб'еш якога, дык душа ягоная пойдзе ў пекла, не адпакутаваўшы за грахі. А за гэта і пан адкажа перад Богам».

Не кончыў яшчэ гаварыць, а ваўкі ўцяклі.

Пасля вячэры паклікалі Якуша.

— Ну, Якуш,— сказаў Марагоўскі,— за тое, што гаспадар быў ласкавы пусціць нас на начлег у гэтую лютую завіруху, раскажы нам што-небудзь пра ваўкалакаў, толькі глядзі, кажы праўду.

АПАВЯДАННЕ ЧАЦВЁРТАЕ. ВАЎКАЛАК

— Не ўсё нам у жыцці выпадае бачыць, але раскажу тое, што пачуў ад свайго суседа: пра гаротніка, якога чараўнік перавярнуў у ваўка і які шмат гадоў пакутаваў, блукаючы па лясах.

У адной мясцовасці, недалёка ад горада Невеля жыў селянін; ведалі яго суседзі, і іншыя яго памятаюць, зваўся ён Марка; дзіўнае было ягонае жыццё; ніколі не бачылі яго вясёлым, заўсёды маркоціўся, быў неспакойны, быццам штосьці згубіў; любая грамада была яму не да душы. Калі людзі ідуць на кірмаш пагуляць, паскакаць або збіраюцца ў вольны дзень на ігрышча ля карчмы, дык ён, самотны, заўсёды ці то ў хаце, ці то блукае дзе-небудзь у полі — задумлівы і журботны.

Сёй-той пытаўся ў яго, чаму ён такі, і заўсёды Марка адказваў:

— Шмат я пакутаваў. Нішто мяне ўжо на свеце не займае. Памёр я для свету.

Мой сусед сябраваў з ім, і Марка яму так аднаго разу апавядаў пра сваё жыццё:

— Былі часы, калі і я быў вясёлы; аніводзін кірмаш, аніводная забава не абыходзіліся без мяне; гулі і скокі былі ў мяне ў галаве; але гэта не доўга трывала. Пазнаёміўся я з Аленаю. Гожая была дзяўчына, дачка заможных бацькоў. Упадабаў яе больш за ўсіх іншых дзяўчат, якіх ведаў; стараўся часцей яе бачыць, бываць

у хаце ў яе бацькоў, паказваючы кожны раз маю прыхільнасць. Прыгарнулася і яна да мяне. Праз гэта маё няшчасце і прычынілася.

Багата хто да Алены заляцаўся ды хацеў за жонку ўзяць, а найпершы быў Ілля. Выведваў ён пра ўсё і дакладаў пану, за што і меў ад яго ласку. Пан яму ва ўсім больш дазваляў, чым іншым; у любую пару меў права рыбаліць у панскіх азёрах, танна купляў жывёлу і выгадна прадаваў; часта пасылалі яго ў горад купіць што-кольвек, і кожны раз ён нешта клаў у сваю кішэню. І гэтак, ашукваючы і абкрадваючы пана, зрабіўся Ілля багатыром; меў шмат прыяцеляў і ласку ад пана, бо той меў яго за найвярнейшага слугу, любіў і верыў яму больш, чым каму іншаму.

Дык вось пасылае гэты пыхлівы Ілля сватоў да Алены, але атрымалі сваты гарбуза, бо яна прызналася бацькам, што не любы ёй гэты залётнік.

Ілля, пачуўшы пра гэта, кажа:

— Не Аленіна воля, а панская. Што не схацела рабіць па-добраму, зробіць па ўказу.

Пайшоў у маёнтак і дабіўся свайго: загадалі Алене ісці за яго замуж.

Суседзі, ведаючы пра маю прыхільнасць да Алены, смяяліся з мяне здзекліва, кпілі з мае някемнасці, з безразважнае любасці ды з адвагі, з якою хацеў я ўсіх, нават багатыроў, змагчы і Алену да шлюбу павесці. І нераз, раззлаваны такімі з'едлівымі жартамі, адказваў я, што нядоўга Ілля мецьме панскую ласку, а грошы, сабраныя ашуканствам і крадзяжом, шчасця не дадуць, і Алена была б шчаслівейшая, каб выйшла за чалавека беднага, але пачцівага.

Дачуўся Ілля, што так пра яго кажуць, і паабяцаў помсціць, як толькі выпадзе нагода.

Надыходзіў дзень вяселля; бацькі Аленіны, ведаючы пра маё каханне да іх дачкі, сказалі мне, што волю

панскую не пераменіш, хоць яна і несправядлівая і без усякае літасці; прасілі, каб пагадзіўся з лёсам, быў іх прыяцелем і прыйшоў на вяселле. Хоць і не ахвотна, але згадзіўся я на тое.

Вяселле было вялікае, гасцей болей, чым на кірмашы: маладыя — абое багатыры. Сабраўся люд з усяе ваколіцы, у некалькіх месцах на вольным паветры спявалі і пад музыку таньчылі. Алена была ў шыкоўным строі, усе яе віншавалі, зычачы шчасця і радасці. Сам пан прыехаў на вясельную бяседу. Ілля яго прычаставаў; пан размаўляў з ім, пахаджаючы між вясельнікамі. Малады прыкмеціў мяне ў збоі гасцей (я стаяў сумны, бо мяне не толькі нішто тут не займала, а наадварот, уся гэтая весялосць наводзіла нудоту); ён глянуў на мяне са здзеклівай усмешкаю і пайшоў з панам далей.

Праз колькі часу падыходзіць да мяне дудар Арцём, пажылы чалавек, і кажа:

— Чаго сумуеш? Выпі са мною гарэлкі і будзеш весяліцца, як і іншыя,— бярэ мяне за руку і цягне да стала з поўнымі бутэлькамі і закускаю. Не адмовіўся я ад запрашэння. Мы выпілі па два кілішкі гарэлкі. Тут нехта незнаёмы, гледзячы на мяне збоку, сказаў з усмешкаю:

— Ну, цяпер ён паскача!

Арцём раптоўна мяне пакінуў, узяў сваю дуду і пачаў іграць, а на мяне яшчэ больш смутак напаў.

Не шмат прайшло часу, як падыходзіць да мяне мой сусед і, гледзячы мне ў вочы, кажа:

— Што з табою? Чаму твой позірк такі страшны, нібы ў звера якога?

Нехта яшчэ абазваўся:

— Ага, сапраўды, у яго вочы, як у ваўка, свецяцца.

І іншыя, што побач стаялі, таксама паўтаралі гэта і палахліва на мяне глядзелі.

Не ведаю, што рабілася са мною, але дрыжэў увесь. Здавалася, што гэтыя людзі зычылі мне чагосьці найгоршага.

Алена, стоячы непадалёк, размаўляла з маці; зірнула на мяне і ад спалоху закрычала:

— Ах, што дзеецца з ім! Глядзі, мама, якія страшныя ягоныя вочы, няхай бы ішоў сабе адсюль.

Пачуў я гэтыя словы Аленіны, і мяне бы пярун выцяў: памутнела ў вачах, прытомнасць страціў; пакідаю бяседу і, не ведаючы куды ісці, бягу па дарозе, сустракаю кабету, што вяла за руку маленькае дзіця.

— Ах, не глядзі на маё дзіця,— крычыць яна мне.— Ты заб'еш яго сваім страшным позіркам.

Уцякаю ад спалоханае кабеты і бягу дадому. Падбег да свае хаты — сабака мой не пазнаў мяне. Дарэмна голасам хачу яго супакоіць: ужо слова сказаць не магу: толькі енк, падобны да выцця, выходзіў з маіх грудзей. Лютая трывога апанавала мяне. Парабак майго суседа паглядзеў на мяне і ўразіўся.

— Чаму гэта,— кажа,— твой твар і рукі абраслі поўсцю?

Глянуў на сябе — і як непрытомны пакідаю свой дом і бягу ў поле. Жывёла, што пасвілася там, уцякае ад мяне, сабакі кідаюцца, і я хуценька хаваюся ў лесе.

Бягу праз пушчы і дзікія пустэчы, падаю ў засені густых ялін; тут, зірнуўшы на сябе, убачыў, што рукі і ногі мае ўжо перамяніліся ў воўчыя лапы; хацеў заплакаць над сваім няшчасцем — і жахлівае выццё вырвалася з маіх грудзей.

Блукаў па гарах і лясах у абліччы страшнага звера. Думкі і пачуцці ў мяне засталіся чалавечыя, памятаў мінулае і, задумваючыся пра сваё цяперашняе жыццё, мучыў сябе лютай роспаччу, не ведаючы, ці будзе калі канец гэтаму няшчасцю. У хмызняку шукаў птушыныя гнёзды, лавіў зайцоў і іншую дробную зверыну. Гэта

была мая ежа. Не падыходзіў да чалавечага жытла, бо ведаў, што ўсе людзі — мае ворагі, што яны заўсёды будуць рады забіць мяне. Аднак чыніць ім шкоду не хацеў.

Няраз у нядзелю чуў голас касцельных званоў і выццём прасіў Бога, каб злітаваўся над маім лёсам. Шмат разоў хацеў падысці цёмнай ноччу да касцёла, але сабакі, выбягаючы з вёскі, адганялі мяне, а часам чуў людскія крыкі і стрэлы. Тады бег колькі змогі да лесу, каб толькі схавацца ад напасці. Кожную раніцу выў я, вітаючы сонца, ды прасіў у неба ежы на новы дзень.

Увосень, зімовымі начамі, у залевы хаваўся я дзенебудзь пад густой ялінаю; шум вятроў акунаў мяне ў сумныя ўспаміны мінулага. Узімку пачасту галодны, знясілены, блукаў у страшнейшыя марозы па полі, каб толькі ўпаляваць што-кольвек. Мой спачын заўсёды быў кароткі, і нязменна снілася мінулае: бацькоўскі дом, сябры мае маладосці, прыязныя суседзі; тыя хвіліны, калі прыйшло каханне да Алены, забавы, нашыя размовы, яе вясёлыя вочы, яе зграбная постаць у шыкоўным строі, з вянком на галаве,— усё гэта прыходзіла да мяне ў сне, але здавалася яваю. Часам бачыў яе неспакойнаю; уцякала ад мяне або, перапалоханая, гнала мяне прэч ад сябе, як калісь на вяселлі, калі мяне падгавораны Арцём напаіў зачараванаю гарэлкаю. І пасля такога жахлівага сну, я, дрыжучы ўвесь, усхопліваўся. Некалькі год прабыў я ў такім жахлівым стане.

Расла мая нянавісць да людзей, калі думаў пра іхнія блуд, несправядлівасць, незычлівасць да роўных сабе. Вырашыў шкодзіць ім ва ўсім, як яны шкодзяць адзін аднаму пры зручным выпадку, абы толькі мець сабе карысць. Дык нападаў, калі толькі можна было, на іх жывёлу і свойскіх птушак; нішчыў дашчэнту.

Аднаго разу (памятаю як сёння: была вясна, зелянеў лес, дні стаялі ясныя і цёплыя) я краўся ўзлескам да вёскі, дзе жыў Арцём. Бачу: на пагорку ходзяць пастухі ля жывёлы, Арцём арэ поле, а непадалёку ад хмызоў маленькая дзяўчынка пасе гусі. Ён кліча яе да сябе, называючы Ганкаю, і пасылае дахаты. Ды дзяўчынка хутка вярнулася і зноў падышла да гусей.

Я зразумеў, што гэта яго дачка. Калі з гушчару пазіраў на яе і на бацьку, запаліўся ўва мне гнеў помсты. Арцём — нягодны чалавек — давёў мне да такога стану, што жыву, гнаны адусюль, у абліччы страшнага ваўка. Няхай жа і ён паенчыць над стратаю свайго дзіцяці! Выскокваю з лесу і хапаю дзяўчынку. На доччын голас бяжыць бацька і ў роспачы кліча на дапамогу Чую галасы пастухоў, сабакі на мяне напалі, зубамі скусалі да крыві. Але нішто не магло мяне стрымаць. Хутка хаваюся ў пушчы, нясу сваю здабычу ўсё далей і далей у глыб лясоў; і там, адкуль малая ўжо не вернецца сама дахаты, кідаю яе. Яна доўга ляжала непрытомная, а калі ачулася, крычала, блукаючы па лесе, роспачным голасам. Яе лямант і плач гінулі марна сярод густых хвояў і ялін, і я, цешачыся помстаю, пакінуў яе ў лясной пустэчы.

Аддаліўся ад таго месца, дзе блукала гэтая няшчасная ахвяра маёй злосці. Толькі не доўга цешыла мяне тая помста. Калі мінуўся запал гневу, прыйшла думка, што Ганка, беднае дзіцё, пакутуе без віны. Вярнуўся назад, але нідзе яе знайсці не мог; глуха было ў лесе, і голас яе ўжо не чуўся.

Напаў на мяне нязносны смутак: зразумеў, што помстаю не супакоіш пакуты. Дзе б ні быў — усюды не даюць мне спакою бацькава роспач, лямант пакінутай у лесе дачкі і сабакі, што, гонячыся за мною, раняць зубамі да крыві. Здавалася, што яны ўсюды на-

падаюць на мяне. Перабягу я з аднаго лесу ў другі, ды нідзе не мог знайсці спакою; прапаў сон, бо і ў час адпачынку заўсёды гучаў у маіх вушах роспачны голас бацькі, лямант дачкі, і сабакі рвалі маё цела.

Аднаго дня ўбачыў я знаёмых сялян, схаваўшыся ад паўдзённае спёкі, сядзелі яны ў засені дрэў, а непадалёку хадзілі выпражаныя з вазоў коні. Падкраўся да іх і, затаіўшыся за хмызамі, слухаў, пра што яны размаўлялі між сабою. Пачуў, як адзін з іх так мовіў пра мяне:

— Дзе ж блукае цяпер у воўчае шкуры Марка? Шкада гэтага чалавека. Вось ужо колькі год пакутуе, гаротнік. Эх, каб ён трапіў як да чараўніцы Аксіні! Кажуць, яна лёгка ператварае людзей у звяроў і зноў вяртае ім чалавечае аблічча. Не ведаю, дзе яна жыве, аднак чуў, што недалёка ад гэтых гор і лясоў.

Усцешыла мяне такая навіна: вырашыў абысці ўсе горы і лясы гэтага краю, абы толькі знайсці Аксініна жыллё. Колькі дзён і начэй блукаў без адпачынку па дзікіх пушчах! З вяршынь высокіх гор аглядаў бязлюдныя мясціны, спадзеючыся, што дзесьці там хаваецца яе самотная хаціна.

Выбягаю з лесу ў лог. (Ранак быў ясны і ціхі!) Бачу: котка на траве: шыя і лапкі — белыя, спінка — у паскі, светлыя і цёмна-папяловыя, шустрыя вочкі; скача котка, імкліва ловіць лапкамі матылёў на кветках. Доўга глядзеў з хмызняку на яе вясёлыя падскокі і гульні. Урэшце захацелася схапіць яе, кідаюся... але лёгка, як вецер, адскочыла яна і бяжыць на пагорак. Даганяю, і вось-вось хацеў ужо разарваць — аж яна ператвараецца ў сароку і ляціць над зямлёй. Гонячыся далей, убачыў самотную хаціну. Сарока села на страху і зноў перакінулася ў котку. Бачу: усюды поўна катоў размаітае масці: каты на даху, каты на вокнах, каты на панадворку. Усюды каты.

бы яму старыя дзіўныя гісторыі. З'ехалася б шмат паноў паглядзець на тыя цуды. І ён бы жыў лепш за караля. Ты маладая, прыстойная і разумнейшая за яго, пачынай жа сама гаспадарыць, а я буду табе дапамагаць, і мы здзівім свет.

Гаворачы гэтак, ён сеў на лаву поруч з ёю.

Агапка, гледзячы яму ў вочы, спыталася:

— Ці даўно ты знаёмы з маім мужам?

— Ведаю яго з дзяцінства. Я вандрую па свеце і служу шчаслівым людзям. Ты шчаслівейшая ад іншых, табе хачу найруплівей служыць.

— Хто ж ты такі і як тваё імя?

— Навошта табе ведаць маё імя? Я твой прыяцель. Згадзіся толькі на мае жаданні і мае паслугі, а пасля даведаешся пра ўсё.— І, сыплючы золата на зямлю ды гледзячы на Агапку, дадаў: — Бачыш, што я магу.

— Я не хцівая, прагну толькі спакою душы. І няхай мяне апякае Прачыстая Маці Сірацінская.

Ледзь вымавіла імя Маткі Божай,— успыхнуў ён полымем і знік у імгненне вока. Агапка з пранізлівым крыкам выбягае за дзверы і падае непрытомная. Ад гэтага крыку прачынаюцца парабкі, бягуць на дапамогу і знаходзяць яе ў сенцах: яна ляжыць, як нежывая. Ледзь змаглі вярнуць ёй дыханне. Бяссонная была тая ноч. Не спала Агапка, сядзелі ля яе слугі, хвалюючыся за здароўе пані.

Раніцою вярнуўся дахаты Карпа. Калі яму расказалі пра гэтае здарэнне, змяніўся з твару і з неспакойнымі думкамі доўга паходжваў сюды-туды. Нарэшце падышоў да жонкі, кажа:

— Што ж ты нарабіла? Калі пасеяна, дык трэба і жаць, а інакш — людскі смех і няшчасце.

— Не сеяла я тых злых зярнят,— адказвае яна, плачучы.— Лепей памерці, чым карыстацца з таго жніва.

Ён кінуўся да жонкі з кулакамі, але яна выскачыла

Назаўтра прычакаў вечара, і гэтаксама коткі пападатвараліся ў дзяўчат, а да мяне вярнулася чалавечае аблічча. Бавіўся з імі, весела і непрыкметна бег час. Тут адна з кола зачараваных дзяўчат, гледзячы на мяне з нейкай пагардаю, сказала:

— Мне ён не падабаецца.

— Чаму не падабаюся? — пытаюся і падыходжу да яе.

— Таму што бачыла, як ты ператвараешся ў ваўка, а я ваўкоў ненавіджу, бо праз ваўка я няшчасная.

— Як гэта?

— Калі жыла яшчэ з бацькамі, пасвіла гусі ў полі, а воўк схапіў мяне і занёс у лясныя нетры, кінуў там, а сам знік. Блукала я па пушчы, плакала і крычала, не ведаючы, у які бок падацца. Раптам на мой голас прыляцела ў вобліку чорнай птушкі Аксіня, перамянілася ў кабету і, узяўшы мяне за руку, сказала:

— Ты не выйдзеш з гэтай лясной пустэчы. Нападуць на цябе дзікія звяры і разарвуць. Ідзі лепш у маю хаціну, у мяне жыць весела, штовечар скокі і песні. Ты ж маладая дзяўчына і, відаць, любіш паскакаць?

Не хацела спачатку яе слухаць, але, падумаўшы, што ў гэтых дзікіх лясах ніхто мне не дапаможа, згадзілася з яе прапановаю. Не разумею, як я апынулася ў хаціне ў гэтай чараўніцы. О, пракляты ваўкалак! Чаму ж ты мяне не разарваў у лесе? Лепш памерці, чым быць цэлы дзень зверынём і толькі на хвіліну забываць пакуты.

Слухаючы Ганчыны нараканні, задрыжаў я ўвесь, імгненна ператварыўся ў ваўка. І адазваліся ў памяці: бацькава роспач, лямант няшчаснае дзяўчынкі, і сабакі пачалі рваць маё цела. Кідаюся ў лес, бягу ўсю ноч без спачынку — нідзе не магу схавацца ад жахлівага ўспаміну і пагоні страшных сабак.

Нясцерпнае зрабілася жыццё, нідзе не знаходжу

спакою, бегаю ў роспачы па гарах і лясах; страціў ужо і надзею, што калі-небудзь хоць на хвіліну пакінуць мяне пакуты.

Блукаючы без адпачынку, прабягаў неяк ля палетка, дзе ў цяньку ад прыдарожных бяроз палуднавалі сяляне. Бачу: едзе па дарозе ксёндз, спыняецца, падыходзіць да сваіх парафіянаў. Пачалася доўгая размова пра розныя духоўныя рэчы: ксёндз іх павучаў, каб жылі між сабою ў згодзе і сяброўстве, даравалі адзін аднаму крыўды і не думалі ніколі пра помсту, бо помста найболей супярэчыць рэлігіі і агідная Богу. Яна зневажае чалавечую годнасць да стану жывёлы, а дабрачыннасць і лагоднасць улагоджвае міласэрнасць Божую.

Схаваўшыся ў густым кустоўі, я чуў усе словы ксяндза і адразу вырашыў не толькі не шкодзіць людзям, але нават старацца ім служыць і дапамагаць у чым толькі змагу, а можа, і нада мною Бог злітуецца, душа ж мая несмяротная. З гэтымі думкамі і пакінуў ксяндза і сялян.

Прайшло колькі дзён. Блукаючы, думаў сам сабе: што я магу зрабіць добрага ў такім пагарджаным усімі воўчым абліччы? Ледзь падыду да чалавечага жытла, як усе крычаць на мяне і сабакамі цкуюць, і мушу як найхутчэй уцякаць у лес.

Аднак жа не адмовіўся ад свайго намеру. Колькі разоў адганяў лісіцу, што падкрадалася да гусей ці індыкоў, якіх пакідалі неабачліва ў полі. Калі заўважыў непадалёку ад гавяды мядзведзя, дык выбег першы з лесу, каб адагнаць статак з небяспечнага месца і папярэдзіць пастухоў. Не раз адбіраў барана, якога воўк выхапіў з чарады якой-небудзь беднай удавы. Так жывучы, я крыху супакоіў свае думкі, мог ужо заснуць, хоць і ненадоўга; у сне мілыя мроі нагадвалі мне мінулае, калі быў яшчэ чалавекам.

Было гэта ў жніўні ў добрае надвор'е. Я блукаў у родных ваколіцах, калі на палетках даспела збажына. Недалёка ад сябе бачу Алену. Яна жала на сваёй ніве, а на мяжы, лежачы на снапах, спаў маленькі хлопчык. З прыемнасцю глядзеў я на гэты малюнак, цешыўся, што Алена шчаслівая, спакойна жыве са сваёю сям'ёю. Бог блаславіў іх гаспадарку, і жыта добра ўрадзіла на іх ніве. Пакуль я любаваўся на ўсё гэта, выскоквае воўк з лесу, хапае хлопчыка. На крык дзіцяці кідаецца матка.

— Ратуйце дзіцятка маё! — крычыць яна і падае непрытомная.

Я даганяю ваўка, адбіраю не пакусанае яшчэ дзіця, аднашу да маткі. Суседзі, што прыбеглі на ратунак, дзівавaліся з усяго гэтага, а я ўцёк у лес.

Нейкае прыемнае пачуццё і ціхамірнасць ахінулі мяне пасля гэтага здарэння. Лёг пад дрэвам і заснуў у салодкіх мроях. Вярнуўся ў сне ў сваю шчаслівую маладосць, і так мне было лёгка, што, як птах, лётаў з месца на месца. Бачу перад сабою такі прыгожы сад, якога ніколі ў жыцці не сустракаў; гай, поўны птушынага шчабятання, а пёры на іх лепшыя і прыгажэйшыя, чым нашы вясновыя краскі; чыстыя крынічныя воды струменіліся тут і там; некаторыя дрэвы былі ў квецені, а на іншых даспявалі плады. Заўважыў на пагорку келіхі велізарных лілей, якія разлівалі свой водар. Толькі хацеў сарваць колькі кветак — з'явілася перада мною Ганка (сукенка на ёй белая, як лілея) і кажа мне:

— Не зрывай мне кветкі. Я садзіла гэтыя лілеі на сваёй магіле, палівала слязамі сваімі.

І, сказаўшы так, знікла.

З саду пералятаю зноў у нейкую дзікую пустэчу; блукаю сярод стогадовых хвояў, ледзьве знаходжу сцяжынку, якая выводзіць мяне да нейкай велізарнай гары; хачу залезці на вяршыню, агледзець ваколіцы,

убачыць адтуль вёску, дзе калісь была хата маіх бацькоў, але з усіх бакоў гары — бездань, якая не дазваляе ісці далей. Тут сустракаю нейкага Волата. Ён бярэ мяне за руку, загадвае ісці за ім, выводзіць з лесу на велізарнае поле, дзе крыжуюцца дарогі, і мноства там падарожных, што едуць або ідуць пеша. Узыходзім на пагорак, дзе была магіла. На ёй стаяў драўляны крыж, а непадалёку тырчала ўбітая ў зямлю рыдлёўка. Волат загадвае мне адкапаць магілу і дастаць адтуль мерцвяка. Ахоплены страхам, выконваю ўсе Волатавы загады, дастаю з зямлі велізарны шкілет.

— Гэта будзе тваё цела,— гаворыць мне велікан.— Мусіш плакаць у ім, пакуль не паклічуць цябе да новага жыцця...

Я дрыжаў увесь ад страху, прасіў, каб даў мне спакой, але Волат моцна штурхнуў мяне, і я ўпаў на велізарныя грудзі шкілета, а разам з ім — у яму. Дужаючыся са смерцю, я прачнуўся.

Бачу: я — чалавек. Вопратка тая самая, якую я надзеў калісь, ідучы на Аленіна вяселле. Не верыў, што гэта было наяве. Баяўся скрануцца з месца, абы толькі не зніклі такія салодкія мроі. Доўга быў я ў задуменні, падняў вочы да неба і дзякаваў Богу, што ўратаваў мяне ад гэтага жаху.

Падняўся я з долу з невыказнаю радасцю. Здавалася мне, што ўсе дрэвы і птушкі віншавалі мяне з новым жыццём. О, як соладка спазнаць міласэрнасць Божую! Жахлівы лёс чалавека можа зраўняцца са звярыным.

Калі гэтак апавядаў Якуш, певень заспяваў ужо другі раз. Пан Марагоўскі выняў з кішэні старасвецкі гадзіннік, падобны да сплюснутага шара.

— Ого,— кажа,— мінула гадзіна пасля паўночы.

А што, пане гаспадар, ці не час ужо адпачываць? Усіх прыгод ад Якуша не выслухаеш; у яго іх на цэлы месяц, а да таго ж яшчэ любіць пагаманіць і гатовы не спаць да самага світання.

— Вялікае дзякуй, пане асэсар, што зрабіў мне гэтую прыемнасць. Скажу пану шчыра: такія апавяданні заўсёды мне да душы, асабліва калі ўмее хто іх добра расказваць. Якуш, мусіць, чалавек кемлівы: якую мае памяць незвычайную, ніводнае драбніцы з жыцця таго гаротнага Маркі не прапусціў. Але ж пан асэсар заўтра ад мяне не паедзе рана, бо, як сам пан чуе, яшчэ вые вецер за сцяною, і хто ведае, можа, і заўтра будзе завіруха.

— Удзень не страшна, як-небудзь знойдзем дарогу. Дабранач, пане гаспадар!

Якуш пайшоў у пакой для чэлядзі; Марагоўскі — да сваёй пасцелі, што даўно ўжо яму падрыхтавалі. Я, пажадаўшы дзядзьку і госцю добрай ночы, пайшоў у свой пакой. Патушылі свечкі; усюды ціха; толькі выў вецер за сцяною і цвыркун абзываўся пад печчу...

УСПАМІНЫ ПРА НАВЕДАННЕ РОДНАГА КРАЮ

Край, дзе чалавек жыў у шчаслівую пару свае маладосці, дзе ў размовах і забавах сустракаў сапраўдную шчырасць і даверлівасць душы зычлівых і добрых сяброў, настаўнікаў і маладых прыяцеляў,— гэты край у памяці ў выгнанніка заўсёды паўстае ў найпрыгажэйшых колерах; там, здаецца, яшчэ не скончыўся той залаты век, калі чалавек не разумеў, што такое нядоля і пакуты; і рэчкі там з малака і мёду. Хто ж з краёў далёкіх не сумуе па сваіх ваколіцах? Там нашыя жа-

данні і думкі жывуць; туды хацеў бы ляцець я на крылах!..

Калісьці і я спяшаў з поўначы на берагі Дзвіны, каб пабачыць тыя ваколіцы, малюнкі якіх заўсёды хаваў я ў глыбіні свае душы. Ледзь набліжуся да тых краёў, здавалася мне, што дубы і хвоі кланяліся, вітаючы даўно знаёмага госця. Горы і азёры, свецячыся здалёк, нагадвалі мне розныя памяткі мінуўшчыны. Вось шуміць хуткаплынная рэчка Дрыса, бяжыць да Дзвіны праз густыя лясы і пясчаныя гаі, абуджаючы шмат згадак. На тым беразе было некалі папялішча. Даўно ўжо яно ўтравела; час знішчыў на зямлі тую памятку, але яна засталася ў маёй душы, яна нагадвае мне той год, калі жыхары гэтых краёў хаваліся ў лясах ад віхураў вайны з Напалеонам.

Вечар быў пагодлівы; на захадзе румяніліся воблакі; на пясчаным беразе Дрысы гатавалі вячэру; гарэлі сухія хваёвыя дровы; у ціхай вадзе адбівалася полымя; знаёмыя і суседзі, сабраўшыся ў кола, сядзелі ля вогнішча; яны размаўлялі пра ўступ французскага войска ў Полацак, пра сутычкі і баі на Белай Русі; і спагада, і смутак, і надзея чуліся ў іх гаворцы. Мяне тым часам займала срэбраная рыбка, якая падскоквала над чыстай вадою, птушыныя крыкі ў пушчы, і вавёрка, што, забегшы на дрэва і пераскокваючы з галінкі на галінку, вабіла мяне ў лясны гушчар. Калі я пагнаўся за гэтым звярком, дык нечакана нібыта гром абазваўся далёка за гаем — там, дзе румяніліся на захадзе сонца воблакі. Грымела без супынку, як бы з-пад зямлі. Здзіўлены, я бягу да грамады і пытаюся:

— Што гэта? Пэўна, насоўваецца навальніца?

Мой бацька парушыў маўчанне і мовіў:

— Гэта бура ў Клясціцах*, на Пецярбургскім гас-

* Мястэчка за 26 вёрст ад Полацка. Тут адбылася вядомая бітва на Белай Русі з французамі, у якой загінуў генерал Кульнеў.

цінцы; з далёкіх краёў прыйшла яна сюды, сеючы свінцовым градам; дарэмна імкне на поўнач: там моцныя вятры і марозы спаткаюць яе.

На ўсіх тварах відаць была трывога; палахлівыя кабеты са слязамі на вачах шапталі пацеры: ім думалася, што там кожны стрэл разлучае з жыццём некалькі дзесяткаў чалавек. Дрыжалі, нібы перад Страшным Судом, і тая бяссонная ноч мінулася ў размовах. Старыя ўспаміналі мінулае, загадвалі пра будучае; нейкая надзея кволілася ў іх думках. Я ж на крылах хацеў бы ляцець туды, каб убачыць той тэатр вайны і смелых вояў.

А вось непадалёку і тыя цудоўныя малюнкі зарослых гор і лагоў, дзе зіхацяць на сонцы срэбныя струмені і люстэркі рэчак і азёраў. Атоне! Ты цяпер далёка ў чужых краях. Ці ўспамінаеш калі пра хараство роднае зямлі, ці прыходзяць табе ў думкі тыя нашыя вандроўкі, мары, размовы? Тут, захопленыя прыгажосцю прыроды, мы знаходзілі ў кожным месцы багоў старажытных рымлян і грэкаў; тут была наша Новая Аркадзія. Ля тых ручаёў наяды ўпрыгожвалі свае скроні вадзянымі лілеямі, скакалі па лугах німфы, а казланогія сатыры блукалі ў гушчарах. О, шчаслівыя лятункі цудоўнага юнацтва. Калі малады, зямля — рай, усюды дзівосы. Вобраз Старажытнае Грэцыі і ўся мінуласць адрадзіліся ў нашых марах і размовах. Памятаеш, гэтая гара была Алімпам, прыстанкам Муз і Апалона; той расквечаны краскамі разлог мы назвалі Тампейскаю далінаю; там — Фермапілы, дзе загінуў з невялічкаю жменькаю воінаў Леанід, цар Спарты, што змагаўся з велізарным войскам персаў.

Да гэтага кутка зямлі мы хацелі прынесці ўсе дзівосы свету.

Ці памятаеш той дзіўны захад сонца, які бачылі мы калісь, наведваючы гэтыя ваколіцы? Як захапляліся

мы фарбамі нябёсаў! Пасмы густых хмараў расцягнуліся над даляглядам, а іх распаленыя краі гарэлі рубінавым агнём; з воблака лілося, накшталт вадаспаду, чырвонае святло, і, быццам на абразах, залатыя промні, падзеленыя ценямі, стралялі ўгору. Нас захапляў гэты пекны малюнак, а хмары ўсё больш і больш гусцелі, і ўрэшце знікла святло; агонь бліскавіцы прабег па небе, і безупынна грымела на захадзе. Пастух, гледзячы на неба, сказаў: «Будзе рабінавая ноч!» — і са сваім статкам паспяшаўся да вёскі. І мы схаваліся ад навальніцы ў хату, якая там славілася дабрынёю і ветлівасцю гаспадара.

О, які страх наводзіць такая рабінавая ноч на люд беларускі! У тую пару, калі на палетках даспявае ўраджай, яна, як найстрашнейшы непрыяцель, пагражае знішчыць усе надзеі земляробаў. Сустракае яе селянін, узносячы вочы да неба, з пацерамі на вуснах і з благаннем касцельных званоў.

Трывожна ў хаце ў нашага гаспадара: катоў і сабак выганяюць, бо, уцякаючы ад перуноў, злы дух — паводле веры тутэйшых жыхароў — хаваецца звычайна ў гэтых жывёлін; кідаюць на жар свянцоную траву і пасля кожнае бліскавіцы дрыготкім голасам паўтараюць малітвы.

Змрок навокал: хмары зацьмілі неба і зямлю; перуны, як вогненныя вужакі, снавалі адзін за адным сярод чорных воблакаў; грымоты скаланалі будову, дождж з градам сек у вокны, вецер выў за сцяною. Мінулася поўнач, а пра сон ніхто і не думаў; уся сям'я, сабраўшыся разам, пасылала небу малітвы. Аліна стаяла ля маці, твар яе быў белы, як лілея; з надзеяю і спакоем душы, як анёл-суцяшальнік, казала дзяўчына бацькам пра волю і міласэрнасць Божую.

Атоне! Ты памятаеш тую ноч?! Ты ў той час не чуў ні выцця вятроў, ні навальнічных грымотаў; твае вочы

і думкі былі занятыя Алінаю, у душы было найяснейшае надвор'е, бо прамень Алініных вачэй сустракаў твой позірк і пранікаў у сэрца. Гэтая ноч была для цябе светлай мараю. Цяпер, удалечыні ад бацькоўскае зямлі, ці бачыш яшчэ калі-небудзь гэтыя пекныя вочы ў смутным задуменні ці ў сне? Але час усё руйнуе!

Колькі зорак з'явілася на небе; вецер пагнаў на лясы і горы рэшткі хмар; заранка румяніла неба. Узышло сонца; відаць пазрываныя стрэхі некаторых будынкаў; на полі набрынялае вадою калоссе ўпала на зямлю; лугі, пакрытыя пяском, які ручаі пананеслі з пагоркаў; высокія хвоі і вязы ляжалі на зямлі, нібы грэчаскія героі пасля слаўнае бітвы пры Фермапілах. Усюды страшныя сляды пакінула навальніца.

Сустракаю стогадовы дуб. Ён вытрываў, перамог непагадзь, рабінавыя ночы не адолелі старога героя! Яшчэ раскіне зялёныя шаты, запрашаючы пілігрыма адпачыць у зялёнай засені. Ён сведка даўняй мінуўшчыны, памятае прадзедаў, і праўнукаў нашых абароніць ад летняе спёкі.

Тут у святочныя дні збіраюцца сяляне з усёй ваколіцы. Я бачыў іх забавы. Яны выносяць сталы з дамоў, і старыя, сеўшы пры гарэлцы, гавораць пра мінулае жыццё, пра суседзяў, паноў і пра палітую чалавечым потам зямлю, што скупа дзячыць за мазольную працу. Дудар у халадку пад дубам надзімае скураны мех; моладзь пачынае свае залёты, кружыцца кола танцораў. Тут сустрэнеш жаўнера, які, крануты іх гасціннасцю, забудзе пра сваю далёкую радзіму, захоча паскакаць, возьме на вока якую прыгажуню — і ў гэты час ён найшчаслівейшы з людзей.

Недалёка ад гэтых мясцін, ля рэчкі Дрыса, стаіць маёнтак Краснаполь*, акружаны з усіх бакоў лесам.

---

* Уласнасць паноў Снарскіх.

Там ёсць месца, дзе, кажуць, жыў калісьці — яшчэ за паганствам — князь Бой, што выславіўся на Белай Русі як магутны асілак. Ён княжыў над усім людам з гэтых дзікіх краёў на берагах Дрысы. Яго звычайная забава — паляванне з лукам і стрэламі ў пушчах на ласёў і іншых дзікіх звяроў. Меў ён пару верных ганчакоў; адзін з іх зваўся Стаўры, другі — Гаўры. Былі яны надзвычай дужыя і кемныя; найстрашнейшы мядзведзь у сутычцы з імі не мог вытрываць: яго адразу ж разрывалі, як харты зайца.

Калі Бой на ловах адыходзіў ад сяброў і акружалі яго ліхадзеі, дык ён разганяў і забіваў іх, пускаючы сваіх дужых сабак. Не раз, калі заблукае ў далёкіх лясах, сабакі, ідучы наперад, выводзілі яго на дарогу і да самага дому.

Шмат разоў гэтыя сабакі ратавалі гаспадара ад небяспекі і былі найпрыемнейшаю забаваю ў яго жыцці. Загадаў ён падданым сваім, каб шанавалі сабак і віталі іх як найважнейшых асобаў з ягонага почту. А калі ад старасці сабакі адзін за адным памерлі, дык за заслугі прызначаны былі ім святыя дні.

Люд збіраўся на тое месца, дзе закапалі іх косці, прыносіў пітво і ежу. Гулялі да позняе ночы. Рэшткі пачастунку кідалі ў вогнішча, паўтараючы імёны двух ганчакоў — «Стаўры! Гаўры!» — і выклікалі іх цені з таго свету.

І цяпер яшчэ паміж людам у некаторых сялянскіх хатах патаемна спраўляюць тое свята раз на год — перад Сёмухаю. Гаспадар бярэ які ласы кавалак, нахіляецца пад стол і тройчы паўтарае:

— *Стаўры, Гаўры, гам, прыхадзіце к нам!*

Я чуў, што на кліч некаторых з'яўляліся велізарныя чорныя сабакі і адразу знікалі. Можа, гэта камусьці здалося; можа, гэта справа злых духаў, а можа, проста фантазія народа беларускага, якому заўсёды мрояцца

чары і духі ў размаітых постацях, і ў кожным з гэтых істотаў свой абавязак: духі водныя*, зямныя**, хатнія***, вартаўнікі лясоў**** і скарбаў*****.

ПОЛАЦАК

Мінаю пушчы і вось на шырокай раўніне бачу горад Полацак. Званы св. Стафана******, на замкавай гары — царква св. Сафіі*******, якія, стоячы ў тумане, здаецца, імкнуцца да воблакаў; іх постаці-веліканы пануюць над горадам і над усёй ваколіцай. Гледзячы на ўсю гэтую мінуўшчыну, я ў думках стварыў яе вобраз; да сэрца падступіў смутак, і са слязамі на вачах сустракаў я гэтыя высокія муры.

Акунуўшыся ў журботныя ўспаміны, падыходжу да горада; сады Спаса[1] нагадваюць мне травеньскія праходкі, тэатр сярод густых ліпаў на вольным паветры; там юначае ўяўленне пад клапатлівым вокам настаўнікаў найперш вучылася пазнаваць Творцу гэтага свету, яго турботы пра кожную тварыну і захапляцца прыгажосцю неба і зямлі.

Недалёка ад Палаты стаіць мураваны касцёл св. Ксаверыя[2]; тут магілы, дзе спачывае прах цноталюбівых манахаў езуіцкага ордэна, свецкай моладзі і старых, з якімі я некалі быў знаёмы і сябраваў; невыказнае пачуццё навеяў на мяне гэты малюнак; душа пазі-

---

* Вадзянік.

** Хляўнік, што мучыць жывёлу.

*** Дамавік.

**** Лясун.

***** Сатана, Пракляты — ад заклікання скарбаў.

****** Кalісьці езуіцкія.

******* Калісьці базыльянская, што была фундавана, старажытным родам Храпавіцкіх, герба Астоя!

рала на іх, як на анёлаў, што ляцяць на неба; старанна прачытаў я малітвы і доўга стаяў задуменны, гледзячы на гэтае святое месца. Даўнейшыя часы, даўнейшае жыццё, даўнейшыя звычаі і набажэнства выразна маляваліся ў маіх успамінах. О, шчаслівыя! Яны бачылі лепшыя часы, спяць у роднай зямлі, а я да якіх прыплыву берагоў, дзе знайду спачын пасля гэтага бурлівага плавання?

За Палатою, на шырокай раўніне, як люстэрка, адбівае сонечнае святло невялічкая плямка вады, якая завецца *Валовую азярынаю*. Кажуць, што калісьці яна была ў самім горадзе і да хрышчэння стаялі ля гэтае азярыны святыні Перуна і Бабы Ягі*, але цяпер не засталося аніякіх слядоў ад той старажытнасці.

У ваколіцах Полацка кожная мясціна ў апавяданнях тутэйшых жыхароў мае нейкую гістарычную памятку; на другім беразе Дзвіны за некалькі вёрст адсюль стаіць невялічкі касцёл св. Казіміра[3]; тут, апавядаюць, з'явіўся Казімір перад войскам сваіх суайчыннікаў і перавёў іх праз імклівую рачную плынь; і сёння паказваюць у тым месцы пад Струнем пясчаны падводны вал, па якім пераходзіла войска; царква Барыса і Глеба, нібыта пабудаваная цудоўным чынам самімі святымі; Экіманія — маёнтак паноў Беліковічаў ля самае Дзвіны на стромым беразе ў прыгожай мясціне; увесь горад Полацак відаць адтуль як бы ў чароўнай панараме, а вясною, у паводку, ля падножжа гары чуваць музыка і песні са стругаў, што плывуць да Рыгі; шмат таксама старажытных паданняў захоўвае гэтая мясцовасць у народных апавяданнях.

---

* У народзе дасюль яшчэ паўтараецца страфа пра тую Бабу Ягу:

Баба Яга,
Касцяная нага,
На ступе едзе,
Таўкачом памагае,
Мятлой сляды замятае.

Якія перамены сустракаў я ў горадзе пасля васемнаццацігадовай адсутнасці! Толькі старажытныя валы, як і раней, зелянеліся травою, і дзве ракі, якія тут зліваюцца, плылі ў тых самых берагах; сям-там на асобных вуліцах закураныя мураванкі і папялішчы нагадвалі пра пажары, што няраз спусташалі гэты горад. Аддаўшыся думкам, я хадзіў па вуліцах нібыта нікому не знаёмы іншаземец; прабіў гадзіннік на вежы — колісь езуіцкага — касцёла, і гэты голас, як прывітанне аддананага сябра, крануў маю душу. Ён знаёмы мне з дзяцінства: калісьці адлічваў час вучобы і адпачынку, будзіў на світанні да новае працы, але цяпер, здаецца, паўтараў сваім гучаннем: fugit irreparabile tempus[4].

Голас касцельных званоў таксама крануў маю душу, узнавіў у памяці ўсё мінулае. Атоне, ты памятаеш той гучны званок, што збіраў нас калісьці на заняткі навукамі свецкімі ды рэлігійнымі і на штодзённую малітву ў святыні Божай; ён замоўк назаўсёды; адзываецца толькі ў сэрцы і ў памяці нашай.

Найпрыемнейшы ў жыцці чалавека час — вясна маладосці, калі, раскрываючы кветку свайго розуму, ён дае волю лятункам, песціць у сэрцы вялікія надзеі, не думаючы пра тое, што ёсць на свеце віхуры і страшныя буры, якія часта нішчаць усе чалавечыя намеры; гэтая шчасная пара мае дзіўную прывабнасць, дорыць чалавеку адчуванне нейкіх незвычайных райскіх уцех, і гэта бывае менавіта тады, калі вольныя ад працы юнакі вяртаюцца дамоў, разважаюць пра навукі, настаўнікаў і таварышаў.

Набліжаецца Вялікдзень; з якім пачуццём, з якой вераю выконваюць усе рэлігійныя абавязкі! Пасты, падрыхтоўка да споведзі на Вялікдзень — якую асалоду і спакой прыносяць яны душы! У Чысты Чацвер кожны клас са сваім настаўнікам наведвае астрогі, шпіталі, раздаючы ўсюды, па магчымасці, грошы і міласціну

убогім. Каменны той чалавек, якога гэты прыклад не навучыць любові да бліжняга!

У езуіцкіх школах вакацыі звычайна пачыналіся з першага жніўня; вучняў пасля экзаменаў пераводзілі ў вышэйшыя класы; імёны выдатнікаў друкавалі ў кніжачках дзеля заахвочвання да далейшых поспехаў у вучобе.

У той дзень горад Полацак мог быць сталіцаю ўсёй Белай Русі; шум і грукат вазоў адзываўся па ўсім горадзе; з'язджаліся абывацелі; адны — на ўрачыстасці ў дзень св. Ігнацыя Лаёлы; другія — каб падзякаваць за турботы тым, хто глядзеў іхніх дзяцей; іншыя — каб пабыць у тэатры, бо вучні Полацкай акадэміі звычайна да гэтых дзён рыхтавалі пастаноўку; з'язджаліся гандляры з усіх бакоў і найвыгадней збывалі свае тавары.

Перад Калядамі таксама былі экзамены і спаборніцтвы між вучнямі пачатковых класаў, калі яны на вачах бацькоў, апекуноў і настаўнікаў задавалі адзін аднаму пытанні па граматыцы лацінскае мовы, перад імі на стале былі раскладзены ўзнагароды для пераможцаў, і гэтае іх саперніцтва заўсёды пачыналася такімі памятнымі словамі:

— Domini emule a quo incipiemus?
— A signo Sancti Crucis.
— Quid est signum Sancti Crucis?
— Est munimentum corporis et animae.
— Faciamus signum Sancti Crusic:
— Faciamus[5].

Тут усе кленчаць, а пасля малітвы пачынаюцца дыспуты і дэманстрацыя ведаў*.

---

* У гэты самы час у пансіёне выхаванцы таксама ставілі камедыі па-французску, а сяды-тады і на лаціне — з твораў ксяндза Порэ. (Заўвага выдаўца «Шляхціца Завальні...» у 1845 г.[6])

Атоне! Успомні тыя шчаслівыя часы, успомні сяброў свае маладосці, таварышаў, настаўнікаў, якія столькі гаварылі нам пра веру, пра Бога, пра абавязкі хрысціяніна і пра навуку; свет у той час здаваўся нам раем, бо ў людзях, што былі побач, мы бачылі толькі зычлівых, шчырых і адданых сяброў. Цяпер мы прачыталі кнігу пра вандраванне па даліне няшчасцяў; прыйшла восень, і паспеў плод горычы!.. Часта паўтараю сам сабе гэты верш:

Я прыгадваю: спевам кляшторны званочак
Сябрукоў маладых заклікаў у грамады,
Калі сэрца не чула ні мораку ночы,
Ні святла, ані лёсу завілага здрады.

Ды, на жаль, час усё ў жыцці перайначыць.
Знікла шчырая радасць, як сон мой шчаслівы,
І кляшторны званочак аціхнуў, а значыць,
Толькі ў згадках чутно, як гучыць ён тужліва.

Я ж па моры нясталага гэтага свету
Не па скарбы паплыў, што ў нязнаных прасторах,
Не па славу, каб вечна быць ёю сагрэтым,
А таму, што ўсе плысці мусяць тым морам.

«Калі выпраўляў карэктуру гэтага аркуша, міжволі апанавалі мяне пачуцці. Думкі мае, акрыленыя ўспамінамі, імчаць да празрыстых вод Палаты. Памятаю грандыёзныя купалы горада, які магу назваць родным; сціплую дахоўку святога для мяне будынка, яго доўгія калідоры і прыцемак свечак у вялікім касцёле, і хваласпевы пад яго стракатым скляпеннем, і працяжны гук арганаў, што ўлівае пабожнасць у сэрца. Памятаю пляц, запоўнены людам у час чуллівае працэсіі з абразом Святога Немаўляці, і знаёмае гучанне прыемнае музыкі з касцельнага ганка; памятаю нашых доб-

рых настаўнікаў і адданых сяброў, высокі вал і мост над задуменнаю рэчкаю, і ля самотнага слупа сярод залатога калосся роўны пясчаны гасцінец да Спаса, і нявінныя гульні на зялёным выгане, і спякоту прамяністага сонца, і халадок густога гаю, і блакітнае неба, і чысціню душы, маладой, бясхмарнай,— шчаслівай! Там, там калыска мае маладосці!» (Заўвага выдаўца «Шляхціца Завальні...» у 1845 г.)

РЫБАК РОДЗЬКА

У ціхім балоце чэрці родзяцца.
Прыказка беларускага люду

Мой дзядзька зірнуў праз вакно на возера і сказаў да мяне:

— Што гэта такое, што Родзька дасюль не прывозіць рыбы; хутка і калядная куцця. Вяртаючыся з Полацка, пан Марагоўскі, можа, застанецца ў мяне на свята, а можа, і яшчэ хто-небудзь з суседзяў наведаецца.

— Пэўна, яму не пашанцавала, бо, памятаю, рыбакі скардзіліся, што гэтымі днямі не было ўлову, дык і яго надзеі не спраўдзіліся.

— О, не, Янка! Ты не ведаеш гэтага рыбака, ён у сваім рамястве чалавек незвычайны, ніколі не вяртаецца дадому з пустымі рукамі, ведае ўсе падводныя сховы; здаецца, што пад лёдам бачыць, дзе хаваюцца ляшчы, шчупакі ды іншая рыба. Увосень, калі неба закрываюць чорныя хмары і вые вецер, я з трывогаю паглядаю ў вакно, як ён закідвае нерат на возеры. Бура падымае пакрытыя пенаю хвалі, а ён, нібы нырэц, то з'явіцца на паверхні ў рыбацкай лодцы, то знікае сярод шумлівых хваляў, а над імі лётаюць толькі белыя крачкі; і ў

такую буру ён няраз прывозіў мне рыбу і вяртаўся дадому, хоць жыве на востраве, які адсюль так далёка, што ў ясны дзень ледзь згледзіш.

— Надта смелы, а ці не зазнаў калі няшчасця?

— Сам ніколі не паспытваў бяды, а неспрактыкаваных у гэтым рамястве яшчэ і ратаваў, калі гінулі ў буру. Пра яго такія цуды апавядаюць, што цяжка даць веры. Быццам Родзька, ведаючы, што адна рыба лепш ловіцца ў непагадзь, другая — у ціхі і ясны дзень, выклікае вецер на возеры, бунтуе ваду, а калі гэта не патрэбна — вецер адсылае прэч, вяртае ясны дзень і па спакойнай вадзе, напоўніўшы лодку рыбаю, з песняю вяртаецца дадому. З гэтае прычыны некаторыя думаюць, што ён чараўнік.

— А можа, і служаць яму злыя духі? Ты ж, дзядзька, і сам верыш таму, што ёсць чараўнікі.

— Веру. Але Родзька — чалавек добры, так людзям здаецца. Чараўнікі ж, што знаюцца са злымі духамі, шкодзяць людзям, а я не чуў, каб ён каго пакрыўдзіў, у нядзелю ходзіць у касцёл і старанна моліцца; дарэчы, ён падданы езуітаў.

Калі мы так размаўлялі, загаўкаў сабака на панадворку, Завальня глянуў у вакно.

— Вось,— кажа,— пра пана памоўка, а пан на парог, дачакаўся я нарэшце: вязе Родзька рыбу.

Заходзіць Родзька, у руках зроблены са старога нерата залубянелы на марозе мех (здавалася, што сплецены ён з дроту); з меха прасвечвалася срэбная луска свежай рыбы. Росту ён быў малога, твар бледны і сухі, жарыя вільготныя валасы неахайна падалі на плечы: у маіх вачах быў ён падобны ў гэты момант да Трытона[1], які, усплыўшы з марскога дна, трубіў у ракавіну ў кампаніі Нептуна або Амфітрыты[2]. Рыбак пакланіўся і высыпаў рыбу на падлогу.

— Даўно чакаў,— сказаў Завальня.— Усё пазіраў у

вакно, пачаў ужо хваляваццa, думаючы, што i цябе вось няшчасце напаткала.

— Дзякуй Богу, i сёння яшчэ мая праца не марная. Але ж цяпер час такі: усюды патрабуюць рыбу, мусіў i туды i сюды даставіць добрым панам i суседзям.

— А ўзімку,— сказаў я,— ці клічаш у памагатыя вецер, каб лепей лавілася? Кажуць, нібы вадзяніка*, слухаюць цябе вецер i хвалі.

Ён, гледзячы на мяне з усмешкаю, кажа:

— Мае паслы — белыя крачкі — наводзяць вецер i буру, але цяпер ix няма: адляцелі ў вырай. Не, паніч, не давай веры ўсяму, што людзі кажуць, езуіты не таму нас вучаць, каб мы выклікалі злых духаў на дапамогу; хто працуе, таму i Бог дапамагае, аніякіх не хачу я ведаць таямніц, ад якіх душы цяжка.

Мой дзядзька, перапыняючы гаворку, прамовіў:

— Янка — чалавек яшчэ малады, цяперашняга свету, не верыць у чары, а толькі жартуе з цябе.

Пасля Завальня загадаў пазбіраць рыбу з падлогі, заплаціў Родзьку колькі належала, пасадзіў на лаве, прынёс гарэлкі i хлеба на прыкуску.

Выпіўшы i закусіўшы, Родзька, пазіраючы на мяне, сказаў:

— Маладыя людзі не бачылі i не чулі, што дзеецца на свеце, таму i не вераць. Я б шмат расказаў пра гэта, але час позні; сонца нізка: трэба ехаць дадому.

Мой дзядзька рады — рыбак можа нешта цікавае распавесці — налівае госцю яшчэ кілішак гарэлкі i кажа:

— Раскажы нам якую цікавую гісторыю, што зазнаў сам або чуў ад старых людзей, дарэчы, цяпер неба яснае i ветру няма: не будзеш блукаць. Але хоць бы i завея дарогу замяла, табе кожная купіна лазы ці трыс-

* Вадзянік — злы дух, што жыве ў вадзе.

нягу густога пакажа шлях, бо ты з дзяцінства ведаеш на гэтым возеры кожны куток.

Родзька ўжо крыху захмялеў: твар ягоны палагаднеў і заружавеўся.

— Добра. Раскажу пану, як у нашых краях праз чары і праз людзей шкодлівых распладзіліся злыя духі.

— Ці ж злыя духі,— сказаў я,— могуць пладзіцца, як звяры?

— Могуць, бо людская злосць ім — найлепшая паша. У нашых ваколіцах старыя памятаюць шчаслівейшае жыццё, калі было яшчэ шмат пачцівых, старанных і працавітых людзей; у той час, кажуць, кожны гаспадар меў у дастатку зямлі, і радзіла зямля заўсёды добра, хапала хлеба і корму жывёле. У азёрах і рэчках было столькі рыбы, што моладзь, бавячыся ля вады з першай-лепшаю прыладаю, лавіла столькі рыбы, што ледзь магла забраць з сабою дадому. Паноў было не шмат, ды і тыя пабожныя, і жылі яны дзесьці далёка за Дзвіною. Цяпер жа кожны паўпанак, маючы колькі ўбогіх хацін, дорага плоціць за карэты і багатыя строі, вымудраецца, каб здабыць грошы: прадае жывёлу і апошні хлеб, даводзіць бедны люд да таго, што той мусіць кожную вясну кармiцца горкім бабоўнікам. А каб мець большы прыбытак з азёраў, наводзяць штогод зімою асташкаўцаў, кажуць, што гэтыя рыбакі нібыта пасылаюць пад лёд злога духа і той заганяе рыбу ў нерат; дык яны спустошылі ў нас усе азёры, навучылі нашу моладзь бязбожным учынкам, чарам, бессаромным песням; намарна пайшлі засцярогі ксяндзоў ды старых людзей. І ў нас развялося злых духаў столькі, што колькі разоў з'яўляліся яны перад мноствам люду, чаго раней у нас ніколі не бывала

Раскажу пану пра дзіва, якое бачылі на возеры Расо-

* Асташкаўцы — гэта рыбакі з ваколіц горада Асташкава.

ны, гэта не вельмі далёка ад нашай Нешчарды, як вядома пану, не больш за трыццаць вёрст. Дык вось, расказаў мне пра гэта адзін з тутэйшых жыхароў, таксама падданы езуітаў.

Калісьці вясною вярталіся сяляне з паншчыны, сонца яшчэ не села, але перад нядзеляю аканом адпусціў іх дахаты раней, чым зазвычай. Вечар быў ціхі, неба яснае, на высокіх бярозах сумна кукавалі зязюлі, у небе спявалі жаваранкі, цёхкалі салаўі ў кустоўі. Маладыя, едучы конна, гаварылі пра свае прыгоды, а старыя — пра гаспадарку. І тут нечакана пачулі музыку: нехта за лесам граў на дудзе і спяваў так гучна, што па ўсёй ваколіцы неслася рэха, а песню гэтую ўсе яны ведалі.

Пацяраў я дуду, іх-вох,
На паповым лугу, іх-вох,
А не дудка была, іх-вох,
Весялуха была, іх-вох,
Весяліла мяне, іх-вох,
На чужой старане, іх-вох.

Мінулі лес, падыходзяць да возера Расоны. Вада ціхая і чыстая, як крышталь, такая, што ўсе дрэвы відаць на ёй нібыта намаляваныя. Але — цуд нябачаны — на спакойнай вадзе д'ябал, чорны, як вугаль, рукі надта доўгія, галава велізарная, сядзіць на самай сярэдзіне возера, падкурчыўшы ногі, грае на дудзе і спявае страшным голасам; спалохаліся ўсе, мовячы пацеры, берагам заспяшаліся дамоў; сонца ўжо схавалася, а яны яшчэ доўгі час чулі за сабою голас дуды і страшны спеў шатанаў.

І ў нас у суседстве, ля вёскі Галубова, пан часта бачыць невялічкую, акружаную з усіх бакоў дрыгвою, азярынку; да яе шмат смелых людзей хацелі падысці ўлетку: ідзе, як па разасланым палатне, і знікае znячэўку ў прорве, што хаваецца пад імшыстай абалонкаю. Са

шкадаваннем пазірае на гэтую мясціну здалёк паляўнічы; чуе, як крычыць качынае сціжма, а падысці туды немагчыма. Пра тую азярынку між людзей такое ходзіць паданне.

Калісьці гэта было велізарнае і рыбнае возера. Непадалёку на пагорку стаяла вёска з карчмою ля дарогі. Кожную зіму ў возеры лавілі рыбу асташкаўцы. Здарылася так, што аднаго году ўладальнік таго маёнтка адмовіў ім і дазволіў лавіць сваім сялянам; нашы рыбакі, працуючы колькі дзён, дарэмна толькі час гублялі, бо кожны раз толькі па некалькі рыбак знаходзілі ў нерацe. Параіліся і вырашылі: у самую поўнач закінуць невад, а можа, пераменіцца ўсё на лепшае.

Было гэта на Каляды, калі сяляне — жыхары блізкіх ваколіц — сабраліся ў карчму на пагулянку, бо ў нашых краях гэтыя забавы адбываліся даўней, у шчаслівейшыя часы, як я яшчэ памятаю, штовечар аж да свята Трох вешчуноў[3].

Дык вось, калі была ўжо самая поўнач, неба зацягнула хмарамі і вецер павяваў з поля, у карчме грала музыка, моладзь спявала ды скакала, а старыя пры кілішку за сталом апавядалі пра розныя здарэнні: каму што ўспаміналася. Тут заходзіць рыбак, увесь зацярушаны снегам, а крыссё і рукавы зусім уледзянелі.

— Браточкі, кідайма скокі і спевы,— кажа,— гайда на возера, столькі ляшчоў трапіла ў невад, што выцягнуць не дамо рады. Усім, як дапаможыце, аддзячым.

Ледзь ён гэта сказаў, як нехта на печы ў цёмным кутку заенчыў вусцішным голасам:

— Ах! Ах! Які жаль!

І тут страшная пачвара вылецела за дзверы; спалохаліся ўсе бяседнікі; адны, молячыся, пайшлі купкамі ў адну дарогу па хатах, другія ж з рыбаком выправіліся хутка на возера. Але прыйшлі позна, бо шатан ужо

зрабіў сваё: выцягнулі невад, як нажом парэзаны, а рыбы — ані кату.

Стаялі задумаўшыся: разумелі ўсё. У гэтую хвіліну нехта кажа:

— Не выйграе злы дух. Паслухайце мяне. Заўтра, адрапаруем як след сеці, папросім ксяндза, каб пасвянціў ваду і невад, а паслязаўтра станем з дапамогай Божай лавіць рыбу, і не ўдасца д'яблу такую, як сёння, штуку вычварыць.

Недалёка ад гэтага возера, на пагорку, стаяла пад саламянаю страхою рыбакова хата; уначы, калі ўся сям'я яго спала, рабіў рыбак нерат і, шчыруючы, думаў пра жахлівае здарэнне на возеры.

Блізка ад яго хаціны шумеў лес, за сцяною выў вецер, а хутка лютая бура намяла вакол хаты высокія гурбы і вокны засыпала снегам. Чорны сабака, што ляжаў ля гаспадаровых ног, гырчаў, нібыта бачыў перад сабою злога духа, і рыбака апанавала нейкая няўцямная трывога. Чуе: нехта стукае ў вакно і крычыць:

— Сусед! Сусед! Злітуйся! Дай мне свой вазок, бяда ў маёй хаце, мушу дзяцей сваіх завезці недалёка, толькі да сватавай хаціны.

— У такую дуйку,— сказаў рыбак,— калі і сабаку шкада за дзверы выгнаць, ты хочаш кудысьці з дзецьмі ехаць? Заходзь у хату, пагрэйся, як той казаў, пераначуеш, болей пачуеш.

— Не магу я на заўтра адкласці, бура мне не страшная. Толькі ты злітуйся, не адмаўляй. Вярну твой вазок перад узыходам сонца і аддзячу напоўніцу.

— Ну, то бяры сабе, калі ўжо такая пільная патрэба.

Адчыніў рыбак вакно, глянуў на панадворак, але ўжо не ўбачыў ані суседа, ані вазка, толькі вецер, гудучы, разносіў снежную замець. Здзівіўся, што той так хутка запрог каня і знік з вачэй.

Седзячы на лаве, нейкі час думаў, якое няшчасце прычынілася ў суседа, што ён у самую поўнач і ў такую лютую буру мусіў выехаць са сваімі дзецьмі, і дзівіўся, што той хутчэй з'ехаў з вазком, чым ён паспеў адчыніць вакно. Так разважаючы, патушыў агонь, лёг на лаве і заснуў.

Кароткі быў сон у рыбака, бо яму і ў сне мроілася, што бачыць багаты ўлоў, які ў міг вока знікае з парванага нерата ў глыбіні возера. Усхапіўся з лавы, разбудзіў жонку, загадаў пагрэць яму сняданак, каб хутчэй выпраўляцца да сваіх таварышаў, а з імі разам — на возера.

Выходзіць на панадворак, бачыць свой вазок, увесь уледзянелы, а ўсярэдзіне ляжыць велізарны лешч; глядзіць уражаны рыбак і не разумее: што за праява? Кліча жонку, сямейнікаў і апавядае ім, як апоўначы сусед выпрасіў гэты вазок, каб перавезці ў ім дзяцей да свата. Дзівіліся ўсе, але ніхто не разгадаў таямніцы.

Як узышло сонца, сабраліся ўсе рыбакі, прыехаў ксёндз-плябан[1], накрапіў свянцонаю вадою нерат і возера. Сабраліся цікаўныя з паблізных вёсак, усе чакалі, што з гэтага будзе. Занялі велізарную прастору пад лёдам, цягнуць нерат, і ўжо ўся сець наверсе, ды ніводнае рыбіны няма. Стаяць усе разгублена і маўчаць. І тут адзін рыбак з гэтага гурту расказаў, як нячысцік падмануў яго і пазычаў вазок, на якім, працуючы ўсю ноч, пэўна, перавёз усю рыбу ў нейкае іншае месца. Дык рыбакі забралі невад і разышліся па сваіх хатах.

З таго часу ніводзін рыбак не закідаў сеці на гэтым возеры. Занядбанае людзьмі, зарасло яно ўсё багавіннем, пакрылася навекі зялёным імхом, і толькі свеціцца здалёк невялічкае вадзяное вакенца.

— А ці не чуў чаго-небудзь,— кажа Завальня,— пра Глухое возера, акружанае з усіх бакоў цёмным лесам, яно непадалёку ад той рэчкі, што выцякае з Неш-

чарды і ўліваецца ў Дрысу? Кажуць, нават у самае добрае надвор'е ў тым возеры ніколі не бачаць ані сонца, ані воблакаў на небе, ані зорак, ані месяца. Там заўсёды вада каламутная, а ноччу можна пабачыць страшныя відмы. Расказваў мне адзін паляўнічы, як, палюючы на глушцоў, там заначаваў. Нібыта бачыў, як соўгаліся па берагах нейкія пачвары, бамбэлькі водныяператвараліся ў доўгія постаці, накшталт велізарных стрэлак, і на вогненных крылах лёталі над вадою, а калі заспяваў певень у далёкай вёсцы, дык усе дзівы туманам узяліся.

— О! Добра ведаю гэтае возера,— сказаў Родзька,— і чуў я пра яго дзівосы, там і цяпер вусцішна; кабеты, часам збіраючы гуртам блізка ля тых берагоў грыбы ці ягады, стараюцца як найраней вяртацца дахаты, каб не спаткаў іх вечар у лесе, бо пасля заходу сонца смяецца там і енчыць нейкае страхоцце.

Раскажу пану дзівы нечуваныя, але было гэта на свеце.

Недалёка адсюль, на заходнім беразе Нешчарды, на ўзлобку, дзе і цяпер яшчэ стаіць маёнтак, жыў даўней пан З., вельмі багаты: усе гэтыя дзікія пушчы, аж да самых берагоў Дрысы, былі ягоныя. Тое Глухое возера ў цёмных лясах пачало ўжо зарастаць, ніколі там лодка не плавала, аніводзін рыбак не асмеліўся закінуць там сеці.

Узімку пану З. заманулася на тым возеры паспрабаваць шчасця, а таму загадаў паклікаць старэйшага рыбака і кажа яму:

— Заўтра збірай людзей, прывозьце нерат на Глухое возера і закідвайце там. Ад пракаветных часін там ніколі не лавілі, дык, мусіць, шмат будзе рознае рыбы.

— Нельга,— сказаў рыбак.— Хоць я ніколі і не лавіў там, але чуў, што ў многіх мясцінах ляжаць на дне таго возера карчы, дык вельмі лёгка папсаваць увесь нерат.

— Адкуль тыя карчы, калі там ніколі лесу не было?

Заўтра, не верачы гэтай небывальшчыне, закінеш нерат.

— То няхай пан перш загадае папрасіць ксяндза,— гаворыць рыбак,— каб пасвянціў нерат і возера, бо, прынамсі, (святая праўда!) нячысцік там ужо даўно пасяліўся.

— Ды хіба ты яго калі бачыў, што плявузгаеш?

— Пане, запытайся ў людзей — кожны ведае, якія там бываюць дзівы ўначы: страшыдлы снуюць па беразе, чуваць з-пад вады енк і смех, пасля заходу сонца адтуль самы смелы чалавек уцякае.

— І слухаць не хачу вашыя забабоны дурныя. Заўтра, што б там ні было, лавіце рыбу.

— Не пасвянціўшы ваду? — пытае рыбак.

— Няма такое патрэбы.

Заклапочаны рыбак пачухаў патыліцу і пайшоў павольна да вёскі. Аб'яўляе сваім таварышам панскую волю; сабраўшыся ў гурт, доўга гаманілі пра гэта, баючыся, каб не прычынілася якога няшчасця. Але трэба панскую волю выканаць.

Наступнага дня прыехалі рыбакі на Глухое возера і спыніліся пасярод невялікае круглае галявіны. Вакол — цёмны лес, густыя яліны і хвоі хіліліся пад цяжарам снегу, і здавалася, што белыя муры акружаюць гэтую мясціну. Тут улетку аніколі вецер не ўздымаў хваляў, а зімою — не кружыў снегу. Дзень быў хмурны, вакол панавала цішыня, рыбакі знялі шапкі, прачыталі пацеры, назначылі месца, дзе рабіць палонку, і пачалі сваю працу.

Кінулі нерат і, ужо цягнучы яго, пачулі шоргат пад лёдам, сыканне і піск нейкі дзікі, нібыта там тысячы гадаў біліся між сабою. Агарнулі рыбакоў трывога і страх, мурашкі па целе пабеглі. Аднак, трымаючыся разам, не выпусцілі з рук нерат, цягнуць, надаючы адзін аднаму адвагі ды мяркуючы, што трапілася сціжма ўю-

ноў. А як выцягнулі з вады ўвесь нерат — страх успомніць! — поўная сець маленькіх нячысцікаў. Крый Божа такіх і ў сне бачыць! Былі там нячысцікі накшталт ракаў з чорнаю поўсцю, іншыя — як павукі, кожны з ката, іншыя падобныя да шчанюкоў, з нагамі незвычайнае даўжыні. Няможна апісаць усё гэтае страхоцце. Пацукі, яшчаркі, кажаны, краты поўзалі па лёдзе, качаліся на снезе з жахлівымі крыкамі, сыканнем і піскам. Даўмеліся рыбакі, што натрапілі на д'яблава кубло. Не маючы сілы глядзець на страшыдлаў, кінулі нерат, а самі ўцяклі.

— А ці лавілі асташкаўцы калі-небудзь у тым возеры?

— І прадзеды не памяталі таго, каб хто-небудзь рыбаліў там.

— Дык хто ж туды навёў злых духаў?

— Пан ведае арганістага з Расонаў, добры і разумны чалавек, дык ён часта апавядаў пра дзіўныя рэчы са святых ксёнжак — як некалі Бог стварыў гэты свет. Аднаго разу ў кірмашовы дзень запрасіў ён нас да сябе, сеў з намі за стол. Выпілі мы па кілішку гарэлкі, і ў размове пра сёе ды тое прамовіў нам гэтыя праўдзівыя словы, і я іх давек не забуду. Сказаў ён так: «Вялікі грэх Адама, што паслухаў Еву, пакаштаваў яблык з забароненага дрэва. За гэта Бог пракляў зямлю. Але яшчэ большы грэх Каіна, які забіў свайго брата». О! Як шмат намножылася каінаў, што забіваюць сваіх братоў. У тых дзікіх лясах ля Глухога возера было шмат злачынцаў. Іх туды сабраў пан з розных канцоў свету. Кажуць, што былі там людзі і з такіх краёў, дзе нібыта ездзяць не на конях, а на сабаках, і не мелі яны ў сэрцы ні веры, ні Бога, ані любові да бліжняга. Доўга хаваліся яны каля гэтага возера, а таму і д'ябал там пасяліўся.

— Але і пан З. быў чалавек нягодны, памыляўся, дзівак, праз сваю неадукаванасць. Аднак паны адка-

жуць перад Богам, бо не маюць веры; трэба было папрасіць ксяндза пасвянціць нерат і ваду ў возеры, дык не было б таго страху і праца не пайшла б тунна.

— Вучаць нас ксяндзы і людзі добрыя, але іх словы, як гарох ад сцяны адскокваюць, а таму і Бог не бласлаўляе, і жыць усё горай і горай.

— А ў нашым возеры Нешчарда,— я перапыняю рыбака,— ці жывуць злыя духі, ці трапляўся які-небудзь табе?

— Што ты, паніч, кажаш? Няхай Бог ад такога ратуе. Я заўсёды, выходзячы з дому і перад тым, як нерат закінуць, пражагнаюся і кажу пацеры. Так нас вучылі езуіты. А да таго ж на нашым возеры, хоць сям-там і лавілі асташкаўцы і, хаўрусуючы са злым духам, шмат вынішчылі рыбы, але д'ябал усюды не можа панаваць,— на берагах Нешчарды некалькі касцёлаў. Вясною ў ціхае надвор'е на досвітку няраз даводзілася закідаць мне нерат, дык бачыў, як касцёлы і крыжы паўсюль люстраваліся ў вадзе: а калі ў святы дзень зазвоняць на імшу, дык галасы званоў чуюцца над усім возерам, люд, што плыве ў чаўнах, жагнаецца і кажа пацеры. У нас яшчэ, дзякуй Богу, шануюць святую веру, а д'ябал ад крыжа і малітвы ўцякае.

— Гэта праўда,— сказаў дзядзька.— Нашыя сяляне вельмі розняцца з іншымі. Я няраз, едучы ў Полацак, спыняў коні і слухаў, як кабеты і мужчыны, працуючы ў полі, пяюць:

О! Спасіцелю наш Пане,
Едыне сэрца коханэ,
Ручкі, вочкі ў неба ўзносім,
Адпушчэння грахоў просім.

Шчырасць такая расчуліць да слёз чалавека; але ах! ці доўга гэта будзе трымацца? Зло ўсё шырэй распаўзаецца, і людзі, якія ведаюць, што дзеецца ў свеце, не прадказваюць добрага.

Родзька ўздыхнуў, глянуў у вакно, узяў шапку і мех, у якім прыносіў рыбу.

— Спяшаеш дадому, аднак яшчэ не позна,— сказаў Завальня.

— Паставіў нерат і шнуры, мушу паглядзець, можа, даў што Бог,— вечар ужо блізка.

— Калі што зловіш — прынясі мне. Жыву пры дарозе, людзі, дзякуй Богу, да мяне заязджаюць.

— Калі толькі Бог блаславіў маю працу, дык не забуду пра пана.

Сказаўшы гэта, ён пакланіўся і пайшоў.

— Люблю гэтага рыбака,— прамовіў дзядзька,— пачцівы ён чалавек і працавіты. Пабудзеш на яго востраве — адразу відаць, што жыве там чалавек гаспадарлівы і дбайны. Яго дамок (хоць не такі ўжо прасторны ды і саломай крыты) стаіць на ўзгорку ў маляўнічай мясціне, ёсць пры ім маленькі садок: яблыні і вішні. Вакол хаціны — усюды парадак і чысціня. Мае коней, кароў і авечак. Поле ўгноена, як сад. На лугах сакаўная трава. А непадалёку густы бярозавы гай. Летам у ціхае надвор'е — было гэта колькі разоў — я прыплываў да яго вострава. Ён быў рады, а жонка яго — надзвычай гасцінная кабета — частавала мяне, паставіла на стол выдатных ляшчоў, злоўленых таго ж дня і цудоўна прыгатаваных.

— Шчаслівы чалавек. У яго там яшчэ не мінуўся залаты век. Ні з кім не дзеліць поле, ваўкі і мядзведзі не нападаюць на жывёлу.

— Адна толькі нявыгада: у назначаныя дні мусіць адбываць паншчыну, пасылаць работніка ў чаўне і коні перавозіць праз возера; больш за чвэрць вярсты.

КАВАЛЁВА АЎГІНЯ

Калі мы так размаўлялі, у пакой увайшла пані Мальгрэта, гаспадыня майго дзядзькі.

— А-ей! А-ёй! — завойкала яна.— Што дзеецца на свеце!

Завальня глянуў на яе са здзіўленнем:

— Ну што там такое ў цябе?

— Жонка кавалёва прыйшла, Аўгіня; якія цуды распавяла: успомніш — страх бярэ.

— Прасі яе сюды, няхай і нам раскажа. Цікава паслухаць, якія там цуды на свеце.

Заходзіць Аўгіня. Была гэта жанчына рухавая, гаваркая і кума ўсёй ваколіцы.

— Якія ты там цуды апавядала пані Мальгрэце, што яна прыйшла сюды да нас, стогнучы ды войкаючы?

— Ай, паночку! Яшчэ якія цуды, страх успомніць. Сёння толькі гэта я згатавала есці і засланіла печ, як заходзіць у хату жабрак, белы, як голуб. Сеў ён на лаве, адмаўляе пацеры. Паставіла яму на стол міску капусты. Калі пад'еў, пытаюся:

— З якіх краёў прыслаў Пан Бог дзядулю?

— З далёкіх,— адказвае.

— А што чуваць на свеце?

— Навіны надта непамысныя,— кажа.— У аднаго багатага чалавека пачаліся нечуваныя дзівосы. Сын, як толькі нарадзіўся, сеў і гучным голасам закрычаў: «Дайце есці!» Перапалохаліся ўсе, аднак жа адрэзалі яму паўбохана хлеба, а ён, вокамгненна з'еўшы гэта, ускочыў і да дзвярэй. Там стаяла поўная кадзь вады. Ускочыў у яе і схаваўся пад вадою. Усе кінуліся ратаваць, а выцягнулі адтуль рыбіну. Паклалі яе на стале і, гледзячы на яе, доўга задуманыя стаялі. Пабеглі да ксяндза. Той ураз прыехаў і калі пераджагнаў гэтую рыбіну, дык яна зноў ператварылася ў немаўля. Ахрыс-

цілі яго. Той сын расце цяпер, але заўсёды халодны, як рыба. Старыя людзі кажуць, што калі прасіў есці, дык не хлеба трэба было даваць яму, а камень, бо будзе неўраджай і голад. І дрэнна, калі ён вырасце халодны, як рыба; а барані Божа, калі яшчэ разумны будзе — шмат бяды тады прычыніцца.

— І ты верыш гэтаму? — спытаўся дзядзька.— То, пэўна, недзе адліваюць званы, а каб былі гучнейшыя, і разняслі такія цуды па свеце. Ці ж можа немаўля перакінуцца ў рыбіну і расці халоднае, як навец?

— Пане, ты кажаш — адліваюць званы; у нас у касцёлах усюды яшчэ званы цэлыя. Медныя так хутка, як гаршкі, не разбіваюцца.

— Янка, ці даеш ты веры? — загаварыў Завальня.

— Мне здаецца, дзядзечка, што такія фантазіі ствараюцца людзьмі ад смутку і заўсёдных пакутаў.

— Можа, і так. Раскажы нам, Аўгіня, што яшчэ чуваць.

— Варка Плаксуніха памерла.

— Вечны спакой. Гэта рэч не новая: людзі нараджаюцца і паміраюць.

— Але памерла па-хрысціянску. Паспавядалася і ўзяла прычасце. У Полацку, дзякуй Богу, яна змянілася.

— Хіба гэта была вялікая грэшніца?

— О! Я ведаю ўсё. І як жыла яе маці, ды і яна (няхай ужо Пан Бог не памятае яе грахоў!) мела радзімы знак на вуснах, які шмат ёй шкодзіў.

— Ты мусіш ведаць пэўна, бо з табою ўсе шчыра гавораць.

— Я ва ўсёй гэтай ваколіцы хрышчу дзяцей, тут усюды мае кумы, усе мяне любяць, кожная кабета радая са мною пагаманіць, дык я і ведаю ўсё: хто што робіць і як жыве. Маці Плаксуніхі была слаўнаю чараўніцаю. І няўжо пан пра гэта не ведае?

— Нічога не ведаю. Раскажы мне пра маці і дачку.

АПАВЯДАННЕ ПЯТАЕ.
РАДЗІМЫ ЗНАК НА ВУСНАХ

— Маці гэтае Варкі звалася Праксэда. Жыла яна ў карчме за рэчкаю Дрысай непадалёку ад краснапольскага маёнтка. Яе мужык быў аканомам у адным невялічкім панскім фальварачку. Жыла Праксэда няблага; хоць карчма яе не была пры гасцінцы і вельмі рэдка хто-небудзь туды наведваўся, аднак яна хутка сабрала грошы, не сумавала, часта спраўляла новыя сукенкі і заўсёды хадзіла ў прыгожых уборах.

Суседзі мелі падазрэнне, што Праксэда забірае малако ад кароў з суседніх вёсак, бо сама мела вельмі мала жывёлы, але прадавала масла і сыры ў горадзе І вось па ўсёй ваколіцы разыходзіліся чуткі, нібыта яна апоўначы вешала белы ручнік на сцяне, падстаўляла вядро і з двух канцоў гэты ручнік даіла. Малако лілося ў посуд, і хутка напаўняла яна ўсе збанкі сырадоем.

Колькі гаспадароў наважылі напэўна ўсё даведацца і абвінаваціць яе перад панам. Дык яны запраглі ўвечары каня, едуць туды, мяркуючы, што зловяць Праксэду на гарачым, бо карчма была ад іх вёскі вёрст за шэсць. Але што за праява? Хоць дарогу так ведалі, што здавалася, кожны, заплюшчыўшы вочы, дайшоў бы,— блукалі да світання, не разумеючы, у які бок іх занесла. Пры сонцы ўбачылі, што ўсю ноч кружылі вакол карчмы, але знайсці яе не маглі. Змардаваўшы каня і не выспаўшыся самі, павярнулі дахаты.

Пасля, бо ад свайго так і не адступіліся, дамовіліся ехаць да Праксэды перад захадам сонца. Купілі ў карчме гарэлкі, выпілі па кілішку і, нібыта ўжо моцна п'яныя, палеглі спаць на лавах. Аднак кожны пазіраў з-пад рукі, што карчмарка будзе чыніць апоўначы. Патушылі агонь, але поўнай цемры ў карчме не было, бо ў самае

вакно глядзела поўня. Ім здавалася, што прайшло ўжо шмат часу, і, пачуўшы голас пеўня ў стадоле, вырашылі: поўнач ужо мінулася, дарэмна чакалі. Адзін падняўся, выйшаў на ганак і дзіўнае бачыць: велізарны певень на высокіх, як у жорава, нагах, у нямецкай вопратцы і капелюшы, пяе, седзячы на драбінах. Спалоханы селянін вяртаецца ў карчму і апавядае пра ўсё гэта сваім таварышам.

Яны запалілі святло, выйшлі, жагнаючыся, з карчмы, запраглі каня і заспяшаліся дамоў. Ля свае вёскі сустрэлі парабкаў, якія, толькі што павячэраўшы, гналі коней на начлег. Начлежнікі, паказваючы чырвоныя воблакі на захадзе, сказалі ім, што да поўначы яшчэ далёка.

Хоць не ўдалося і другі раз злавіць Праксэду, як яна адбірае малако ў суседскіх кароў, але пайшлі да пана і расказалі пра ўсё, што здарылася з імі, і пра шатана, які спяваў, седзячы на драбінах, як певень. Аднак пан, аканом і іншыя ў маёнтку не далі ім веры ды яшчэ насмяяліся. Так Праксэда, спакойна сабе жывучы, і займалася сваімі чарамі.

Нарадзілася ў яе дачка. Ахрысцілі дачку Варкаю. Праксэда, як кажуць людзі, ані кладучы спаць, ані беручы з калыскі на рукі — аніколі не перажагнала сваё дзіця. А яшчэ — пра што без страху і прыпомніць нельга — быццам шмат хто з начлежнікаў бачыў, што калі Праксэда моцна спала, нейкі чорны карла з велізарнаю галавою, седзячы, калыхаў маленькую Варку і часта заглядаў ёй у вочы.

Расла дзяўчына і з году ў год станавілася прыгажэйшая.

Мела яна на вуснах радзімы знак, але гэта — як усе маладыя панічы казалі — не толькі не псуе яе, а, наадварот, надае прывабнасці; і чым больш радзімку хвалілі, тым хутчэй тая расла. Ды так, што ўжо матку папярэджвалі, а ці не сапсуе яна твар дзяўчыне? Але Праксэ-

да не ўважыла на гэта, і той радзімы знак давёў маладзёнаў да няшчасця.

Калі было ўжо Варцы шаснаццаць гадоў, праязджаў конна ўначы праз іхнія мясціны нейкі малады паніч. Ніхто не ведаў, хто ён быў і адкуль. Казалі, што твар яго заўсёды быў бледны, нос востры, доўгі, валасы, як шчацінне, чорныя і бы крумкачыныя пёры; погляд такі калючы, што цяжка вытрымаць, гледзячы яму ў вочы.

Спадабалася яму Варка, дык ён часта завітваў у гэтую карчму, а Праксэда цешылася і мела надзею выдаць сваю дачку за шляхціца.

Праз нейкі час радзімка на вуснах у Варкі яшчэ хутчэй пачала расці, а людзі ў вёсцы шапталіся між сабою, што, мусіць, той заезджы паніч яе пацалаваў.

Васемнаццацігадовую Варку радзімка на вуснах, хоць была ўжо і вялікая, яшчэ не псавала, яшчэ падабалася хлопцам, і яна любіла, каб яе акружаў гурт залётнікаў, але ўсімі яна пагарджала, бо маці пераконвала дзяўчыну, што яна выйдзе замуж лепей, чым якая шляхцянка.

Раскажу пану, што з гэтага аднаго разу атрымалася. Кахаў Варку адзін малады чалавек, які служыў у пана лёкаем і лоўчым. Звалі яго Міхась. Ён пачуў, што нібыта дудар Ахрэм строіць кпіны з яго каханай: расказваў усім, што Варку злы дух пацалаваў, бо яна ніколі не жагналася, а таму і той знак на вуснах гэтак вырас.

Абразілі лоўчага такія размовы, і пачаў ён шукаць нагоды, каб адпомсціць Ахрэму за зняважаны гонар каханай і гэтым заслужыць у маці і ў дачкі прыхільнасць.

У нядзелю сабралася моладзь у Праксэдзінай карчме. Між імі — некалькі лёкаяў, і лоўчы прыйшоў з маёнтка. Адны пазіралі на дачку карчмаркі, захапляючыся яе хараством, іншыя — шапталіся між сабою і здзекліва называлі паненкаю. З'явіўся дудар Ахрэм.

Вітаюць яго, сядзяць на лаве, частуюць гарэлкаю. Ён у добрым настроі пачынае іграць і спяваць. Было там колькі маладых дзяўчат з суседняе вёскі, дык іх і Варку хлопцы запрашаюць у скокі.

Сярод гэтае вясёлае забавы разбіўся без дай прычыны гаршчок, што стаяў высока на печы. Свісталі, нібыта нехта дзьмуў у рыльца, пустыя бутэлькі на стале, і ў кожным кутку што-небудзь падала на зямлю.

— Ад вашых скокаў уся карчма трасецца,— бурчала Праксэда, збіраючы на падлозе розныя драбніцы, якія пазлёталі з шафы.

Тут знячэўку велізарны кот саскочыў з печы на дол. Убачылі гэта ўсе, пакінулі скакаць, а кот знік, быццам і не было яго ніколі.

Дудар Ахрэм перапыніў маўчанне такімі словамі:

— Не бойцеся, скачыце, гэта паніч жартуе сабе. Ну, той, што бывае тут часта ў гасцях.

Праксэда гнеўна зірнула на Ахрэма, нешта сказала на вуха лоўчаму і пайшла ў маленькі пакой, які быў адасоблены перагародкаю.

Не зважаючы на гэта, Ахрэм пачынае зноў граць і спяваць, але Міхась выбіў дуду з ягоных рук, кажучы такія словы:

— *Праўдзівы дудар — губы тоўстыя, а галава пустая.*

Разгневаны Ахрэм глянуў на яго з пагардай:

— *А ты,*— кажа,— *праўдзівы панскі лёкай: сам нізкі, лоб слізкі, нос плоскі — адно што тарэлкі лізаць.*

Лоўчы хацеў даць яму поўху, але Ахрэм перахапіў руку. Умяшаліся іншыя госці ў гэтую спрэчку, адцягнулі Міхася, пераконваючы яго, што дудар, адурманены гарэлкаю, сказаў тое, пра што пасля, калі шал той выйдзе з галавы, будзе шкадаваць. Але Праксэда пагражала, што гэта яму проста так не пройдзе, заплоціць яшчэ за тое, што зняважыў дачку.

Дудару ўсе раілі маўчаць, бо доўга спрачацца небяспечна, і каб лепей ішоў дадому.

Паслухаў Ахрэм. Дуду пад паху, шапку ссунуў набок, заспяваў песню і выйшаў за дзверы. Іншыя забаўляліся там яшчэ доўга, стараючыся супакоіць Праксэдзін гнеў і Варчын смутак.

Апоўначы адзін за адным госці выходзілі з карчмы, і кожны чуў дарогаю, што ў густым лесе беспeрапынку грае нехта на дудзе. Усе дзівіліся, не ведаючы, што гэта значыць: якім чынам і з кім Ахрэм трапіў у той дзікі гушчар.

Ноч была ціхая і пагодлівая, голас дуды чуцён далёка, рэха адзывалася па ўсёй ваколіцы, у вёсках не змаўкаў сабачы брэх. Сяляне выходзілі з хат, маракавалі: ці то лясун завабіў дудара ў тыя гушчары, ці то колькі п'яных гуляе, не памятаючы, што заўтра панядзелак і трэба рана ўставаць.

Калі на ўсходзе пачало світаць, начлежнікі, якія былі там з коньмі непадалёку, чуючы, што музыка ў лесе не спыняецца, вырашылі пайсці на голас дуды і пабачыць, што там дзеецца. Прыходзяць у цёмны хваёвы гушчар: сядзіць на спарахнелай калодцы Ахрэм, іграе на дудзе і не чуе, што прыйшлі людзі. Адзін начлежнік кладзе яму руку на плячо і кажа: «У імя Айца і Сына! Што з табою зрабілася, каму ты граеш усю ноч у гэтым лесе?» Ледзь сказаў ён гэта, дуда выпала ў Ахрэма з рук, і сам ён увесь здранцвеў, твар пачарнеў, слова вымавіць не можа.

Начлежнікі ўзялі яго пад рукі, вывелі з лесу і, пасадзіўшы на каня, завезлі дадому. Доўга дудар быў хворы, а пасля пра тое здарэнне так апавядаў:

«Калі выйшаў з карчмы і, спяваючы, вяртаўся дахаты, сустрэў яго на дарозе нехта нібыта знаёмы, галасам і постаццю зусім падобны да яго кума; і так з ім пачаў размову:

— Адкуль і куды ты ідзеш?

— Быў у Праксэдзінай карчме, а цяпер вяртаюся дадому.

— Так рана ідзеш дадому? Можа, табе там было сумна? І Варка табе ўжо не да сэрца? Пекная дзяўчына, а радзімы знак на вуснах больш ёй пасуе, чым жэмчуг багатым паненкам.

— Ат, куме, пляцеш ты лухту,— сказаў Ахрэм,— нейкі там паніч выдумаў, што радзімка прыгожая, дык і іншыя паўтараюць, але ўбачыш, што будзе пасля: яна вырасце і так ёй сапсуе твар, што ніхто потым і глянуць не захоча.

— Ай, куме, які ты дзіўны, адкуль ты ведаеш, што радзімка сапсуе твар?

— Сказаў бы табе, ды баюся. Лоўчы Міхась, што кахае яе,— шалёны чалавек, хацеў мяне біць за праўду, і Праксэда так наляцела, што мусіў уцякаць з карчмы.

— Якую ж ты ім праўду сказаў?

— Не кажы толькі, куме, нікому: сказаў я, што яе д'ябал пацалаваў.

— Га-га-га! Дзівак!

Так размаўляючы, дайшлі яны да вёскі; у кумавай хаце гарыць святло і гасцей поўна; запрашаюць яго зайсці, шмат моладзі там і прыгожа ўбраных дзяўчат — у косах шырокія стужкі размаітых колераў, на шнуроўках свецяцца срэбныя і залатыя гафткі; круглыя румяныя твары, чорныя бровы, агністыя вочы. Задуманы Ахрэм пазірае на іх. Кум просіць яго сесці на лаву, частуе гарэлкаю, дае на прыкуску блінцоў. Акружылі яго дзяўчаты і, ласкава гледзячы ў вочы, просяць, каб які вясёлы танец ім зайграў. Адмовіць неяк. Ахрэм з імпэтам грае і прытупвае; кружыцца кола танцораў. Граў ноч навылёт, а яму здавалася — не больш за гадзіну. Але калі начлежнік паклаў яму руку на плечы і прамовіў імя Айца і Сына, дык дом, кум і ўсе госці

зніклі, і ён убачыў, што сядзіць на гнілой калодзе. Ад знямогі ды ад страху здранцвеў увесь».

Зразумеў Ахрэм, што ўчынілі над ім гэта з намовы лоўчага Міхася, а таму вырашыў адпомсціць. Знайшоў нейкага чалавека, хто ўмеў не менш за Праксэду, і ўпрасіў, каб сілаю сваіх чараў шкодзіў Міхасю на паляванні; і праўда, лоўчы з тае пары за колькі крокаў у дзікага звера ніколі не мог патрапіць, і за гэта кпілі з яго і ласку страціў у пана.

— І як жа, урэшце, кончылася тая іх узаемная нянавісць? — пытае Завальня.

— Вельмі дрэнна. Міхась — помслівы чалавек. Ішоў з палявання з пустой торбай, спаткаў Ахрэма; пачалася між імі спрэчка, і ён прастрэліў дудару правую нагу. Той ледзь не памёр ад гэтае раны.

Хутка пасля таго лоўчы захварэў, змарнеў зусім, счарнеў, як труп. У маёнтку доктар штодзённа даваў яму лекі, але гэта не памагло. Памёр. А людзі рознае гадалі пра тое. Адны казалі, што сухоты яго ў магілу звялі, другія апавядалі, нібыта паднеслі яму нешта ў напоі. Няхай Бог рассудзіць на тым свеце.

— Гэх,— сказаў дзядзька,— паны не дбаюць, каб іх людзі былі пабожныя і жылі ў згодзе, як браты. Адкажуць яны перад Панам Богам! Як можна было дапусціць паляўнічага і дудара да такое нянавісці і да лютае помсты? Ну, Аўгіня, кажы далей пра Варку.

— Той паніч, пра якога я гаварыла, што наязджаў у Праксэдзіну карчму, цяпер ужо не з'яўляўся,і не ведаюць: хто ён і адкуль. Іншыя ж, што хвалілі яе хараство, што захапляліся радзімым знакам на вуснах, зусім пакінулі хадзіць у карчму, баючыся варажнечы дудара з лоўчым. Радзімка праз колькі гадоў зрабілася такая вялікая, што ўжо псавала твар.

Суседзі гаманілі між сабою: цяпер, мусіць, Варка не выйдзе замуж, застанецца жыць пры маці, хто яе возь-

ме? Не такая прыгожая, як была калісьці, і слава кепская пра яе далёка разышлася па свеце. Пры самой Варцы, насміхаючыся з яе, паўтаралі: «Чакай, паненка, шляхціца, прыедзе ў шыкоўным экіпажы да цябе ў сваты». Дзяўчына пасля такіх з'едлівых слоў заўсёды маркоцілася, а ўпотай плакала.

Аднойчы ўзімку полацкаму мешчаніну Якубу Плаксуну, багатаму чалавеку (можа, пан і ведае яго драўляны дом ля самай Палаты, дзе мураваны слуп са стодам св. Яна), што ездзіў па вёсках і скупляў лён, надарылася быць у тым краі, дзе жыла Праксэда, і на колькі дзён спыніцца ў яе ў карчме. Убачыў ён Варку і вельмі яе ўпадабаў. Пасватаўся да дзяўчыны і не адмовілі яму, бо чалавек ён малады, мае свой дом, душою добры і сам сабе гаспадар.

Плаксун, атрымаўшы згоду, едзе ў маёнтак, абвяшчае пра свой намер пану, аддае за Варку выкуп. Пан ахвотна згаджаецца, а чэлядзь, здзекліва пaглядаючы на яго, так размаўляла між сабою: «Во даў Бог прозвішча, быццам ведаў усё наперад. Як ажэніцца — заплача горка і будзе тады сапраўды Плаксун. Дзіўны чалавек: жэніцца з дачкою злое кабеты, а дзяўчына яшчэ з радзімым знакам на вуснах, які нічым не змыеш; ён і цяпер вельмі псуе яе».

Хутка гэтая вестка ўжо грымела па ўсёй ваколіцы. Дзівячыся, апавядаў сусед суседу пра гэтую неспадзяванку; пайшлі розныя абгаворы і прыдумкі; але найчасцей меркавалі людзі так: Праксэда чарамі наважыла дачку ашчасліваць, напэўна, паднесла мешчаніну зелля ў напоі ды запаліла ў ім такую прыхільнасць да гэтае дзяўчыны. Некаторыя, што зайздросцілі Варчынаму шчасцю, дрэнна казалі пра яе нарачонаму, прадказваючы вялікую бяду. Але ён так кахаў Варку, што нікому не хацеў даваць веры.

Прыехаў Плаксун у Полацак і, не адкладваючы

свайго намеру, ідзе ў кляштар да езуітаў. Яго спаведнікам быў ксёндз Буда, якога Плаксун найбольш шанаваў і з якім заўсёды раіўся.

— Як маешся, Якубе? — спытаўся ксёндз.— Даўно цябе не бачыў, пэўна, па гандлёвых клопатах ездзіў некуды?

— Узімку да вясны рыхтуемся, каб было чым нагружаць стругі, як Дзвіна ад лёду вызваліцца.

— То праўда,— прамовіў ксёндз Буда.— Дык, значыцца, закупіў ільну, бо яго найчасцей возіш у Рыгу. Не думаю, каб высокая была цана на гэты тавар. Чуў я ад ксяндза-пракуратара, што ў Альбрахтове і ў іншых нашых маёнтках у Полацкім павеце лён вырас вельмі добры.

— Дзякуй Богу. Мяркую, што ў гэтым годзе за такі тавар і плаціць будуць добра. Але от! яшчэ мушу вам паведаміць: шукаючы тавару, знайшоў і жонку. Купіў і тое і другое.

— Віншую! Дык ты ўжо жанаты?

— Не, дабрадзею. Толькі заручаны. Яна не вольная, і я заплаціў грошы, каб выкупіць яе. Вельмі падабаецца мне гэтая дзяўчына, спакойны і лагодны характар мае.

— Віншую,— кажа ксёндз.— Спакойны і лагодны характар — гэта добрая якасць. А што была нявольная, дык гэта ні ёй, ні табе аніякай ганьбы не робіць. Не высокае нараджэнне павялічвае дабрачыннасць чалавечую, але жыццё цнатлівае.

— Мушу прызнацца вам,— сказаў Плаксун,— турбуюся я, што шмат у яе непрыяцеляў. Бог ведае чаму кажуць, нібыта яе маці — чараўніца, і дачка таксама — штораз болей — са злым духам знаецца. Ці можна, ойча, верыць гэтае лухце? Я ў карчме ў яе маці, Праксэды, жыў цэлы тыдзень і нічога такога не заўважыў.

— То праўда,— сказаў ксёндз,— што людзі грэшні-

каў раяць забіваць камянямі, забываючы, што сказаў Хрыстос: «Няхай кіне камень той, хто без грэху». Але нельга і людзям пярэчыць, што няма чараў на свеце. Аднак таму, хто просіць Бога, няма чаго баяцца. Памаліцеся з нарачонаю перад шлюбам і вазьміце святую споведзь. Я цябе благаслаўляю і аддаю пад Божую апеку. Вось два абразкі Божай Маці, пасвянцоныя і маюць здольнасць адпускаць грахі. Адзін табе, другі тваёй будучай жонцы. Жывіце з Богам, і Бог вас не пакіне.

Плаксун, атрымаўшы благаславенне ад свайго спаведніка, загадаў пашыць ядвабную сукенку нарачонай, накупляў ёй дарагіх хустак і каснікоў, наняў гарадскіх музыкаў, запрасіў шмат сваіх знаёмых і сяброў і вось з багатымі дарункамі і дружынаю прыязджае да Варкі.

Бацькі, якіх вызваліў пан ад работы на дзень вяселля, і дачка сустрэлі яго з невыказнаю радасцю. Плаксун паднёс Варцы шыкоўныя падарункі і абразок, якім благаславіў яго ксёндз Буда. Прыняла дзяўчына ўсё гэта з удзячнасцю, бо шчыра ацаніла яго прыхільнасць.

Назаўтра маладыя перад шлюбам выканалі старанна ўсё, што ксёндз радзіў. Пачынаецца шумнае вяселле. Прыйшло колькі гаспадароў з суседніх вёсак, чэлядзь вызвалілі ад працы, і іншыя цікаўныя з блізкай ваколіцы сабраліся на бяседу. Усе задумліва пазіралі на Варку: багата ўбраная, прыгожы твар, а радзімы знак на вуснах такі зрабіўся маленькі, што ледзь яго ўбачыць можна.

Зайграла музыка, моладзь скача, п'юць віно за здароўе маладых, зычачы ім багацця, шчасця і доўгага жыцця.

Не спынялася вясёлая забава да позняе пары. Ноч была спакойная, і на чыстым небе свяціліся ўсе зоркі. Каля паўночы чуюць госці, як ляснуў моцна бізун. Глянулі ў вакно: спынілася каля карчмы карэта — шэсць чорных коней, на казлах — фурман, ззаду — лёкай у

багатай ліўрзі. Выбягаюць Плаксун і Праксэда з мужыком. Імгненна на вачах ва ўсяго натоўпу коні, карэта і лёкай зніклі. Задумлівыя вяртаюцца ў карчму Плаксун з цесцем, Праксэда ж — неспакойная, бледная, як нябожчыца. І тут бачаць людзі, што ў вакно пазірае нейкая пачвара. Усіх гасцей агортвае жах. Дрыжыць бедная Варка, збялела, ледзь прытомная.

— Супакойся,— суцяшае яе мужык,— Бог апякуецца намі.— І просіць гасцей, каб весяліліся, не зважаючы на гэтыя цуды і страхі.

Лютая бура завыла за сцяною, задрыжала ўся будова. Віхор сарваў дах з карчмы. І не пра весялосць думалі ў той час, а шапталі, стоячы, малітвы. Госці з суседніх вёсак, як толькі пачало світаць, вярнуліся дамоў, а Плаксун з жонкаю, цешчай і ўсім сваім почтам выехаў у Полацак.

Пакінутая без даху карчма і сёння стаіць пустая. Праксэда, як атрымала волю ад пана, жыла пры дачцэ і, кажуць, зусім перамянілася: зрабілася пабожнаю, кожны дзень слухала святую імшу, пасціла, выконвала ўсе рэлігійныя абавязкі; там, у доме ў Плаксуна і памерла.

А вось цяпер пачула я, што і Варка памерла. Ах! Яе ўсе любілі ў Полацку. Яна была надзвычай ціхая, з добрым сэрцам; аніводзін убогі не пакінуў яе дом без дапамогі і ўцехі. Радзімы знак, які мела на вуснах, зусім знік, і, кажуць, была Варка прыгожая, як анёл.

Але, паночку, гаворачы, і не заўважыла, як звечарэла. Познім часам мушу вяртацца дахаты.

— Цяпер вечар ціхі і ясны. Няма чаго баяцца,— сказаў Завальня.— Ды і дахаты не будзе больш за вярсту.

— Маю я просьбу. Пан людзям дапамагае, дык, мусіць, і мне сёння не адмовіць.

— Бліжнім сваім дапамагаць — абавязак хрысціянскі.

— Хутка Каляды, а так здарылася, што не маю цяпер ані каліва жыта. Будзь ласкавы, дай хоць колькі гарцаў. Прыйдзе вясна — спатрэбяцца сялянам лемяхі і іншыя жалезныя прылады: мой мужык зробіць, і заплоцім пану. Або ў якой патрэбе адслужым.

— Ахвотна. Твой мужык — чалавек добры і старанны. Пані Мальгрэта, загадай даць Аўгіні чвэртку жыта, гарнец ячных круп і гарнец гароху. Гэта вам на куццю.

Каваліха пакланілася дзядзьку і пайшла з паняй Мальгрэтай у спіжарні.

СЛЯПЫ ФРАНЦІШАК

Цёмна на панадворку. Неба высыпана зоркамі. Ціхамірна стаяць аснежаныя дрэвы. Толькі часам мароз стукае за сцяною. Мой дзядзька, нібы чакаючы каго, паглядзеў у вакно і, павярнуўшыся да мяне, сказаў:

— Добрае надвор'е. Мне здаецца, што гасцей у нас сёння не будзе, дык ты, Янка, успомні што-небудзь са сваіх вучоных апавяданняў. Цяпер ноч доўгая, можна выспацца, перш чым засвеціць заранка.

Падалі вячэру. Яшчэ седзячы за сталом, я думаў, корпаючыся ў памяці, пра розныя падзеі старажытнай гісторыі: выбіраў тыя дзіўныя здарэнні, якія былі б дзядзьку пад густ.

Пасля вячэры, ходзячы, як звычайна, па пакоі, ён прачытаў вячэрнія малітвы і, кладучыся ў ложак, запытаўся:

— Пра якіх жа багоў і багінь ты раскажаш мне зараз?

— Раскажу, дзядзечка, пра заснаванне горада Рыма.

— Ці не пра той Рым, дзе жыве яго святасць? О! Гэты сказ мусіць быць прыгожы і цікавы.

— Пра той самы.

— Дык кажы, буду ўважліва слухаць.

Я расказаў спачатку, што рымляне паходзяць ад траянцаў. Пасля пачаў ад Прока[1], караля албанцаў, расказаў пра Амулія і Нумітора[2], пра Рэю Сільвію, што яна, будучы весталкаю[3], мела ад бога вайны Марса двух дзяцей-блізнят Ромула і Рэма; як гэтых блізнятаў паклалі ў кошык і плылі яны па рацэ Тыбр, і калі хваля выкінула іх на бераг, дык, пачуўшы плач немаўлят, прыбегла ваўчыца і карміла іх малаком, нібы сваіх дзяцей.

Дзядзька здзівіўся, што ваўчыца мела літасць і прыхільнасць да дзяцей, і сказаў, перапыняючы апавяданне:

— І даўней мусілі быць ваўкалакі. Пэўна, гэтая ваўчыца спярша была кабетаю і мела чалавечую душу, бо адкуль бы ў яе ўзялася такая любоў і літасць? А можа, і цуд стварыў Бог міласэрны для нявінных дзяцей.

Я расказваў далей, як знайшоў іх Фаўстул[4], як яны выраслі сярод пастухоў, а пасля збудавалі Рым на тым самым месцы, дзе рака выкінула іх на бераг.

У гэты момант забрахалі сабакі, і нехта пачаў стукаць у браму. Прыбягае парабак і паведамляе, што прыехаў сляпы Францішак.

Дзядзька мой хуценька ўстаў з пасцелі і толькі запаліў святло — заходзіць Францішак, праваю рукою трымаецца за павадыра, а леваю — пастуквае кіем перад сабою, каб за што не зачапіцца.

— Няхай будзе пахвалёны Езус Хрыстус,— сказаў сляпы, пераступаючы парог.— А ці дома пан Завальня?

— Дома, дома,— адказаў дзядзька. Ён з вялікай радасцю вітаецца з ім, сам здымае з яго цяжкія зімовыя апранахі, запрашае прысесці. Адразу загадвае выпрагчы каня, даць яму аўса, а чалавека, які вёз сляпога,

напаіць гарэлкаю і накарміць. Таксама паслаў да пані Мальгрэты, каб хутка згатавала госцю вячэру.

— У якіх краях ты быў? Здаецца, ужо больш за паўгода не бачыліся. Знаёмыя няраз успаміналі пра цябе, паўтараючы такія словы: «Дзе цяпер наш Францішак? Далёка недзе заехаў. Хай бы ён сустракаў усюды добрых, ласкавых людзей, і каб не давялося паспытаць гора ў далёкім падарожжы!»

— Усю Беларусь і частку Інфлянтаў аб'ехаў. Сустракаў і сардэчны прыём, і пагарду людскую, чулыя сэрцы і каменныя.

— Інфлянты — край шчаслівы. Зямля лепш родзіць, чым у нас. Там, кажуць, і паны багацейшыя, маюць пекныя палацы, і тытулы ў іх — бароны ды графы.

— Я — сляпы. Я не бачыў іх пышных палацаў. Ведаю толькі, што там багатыя паны не любяць размаўляць з беднымі людзьмі. А ўбогі за ўсё сваё жыццё не пачуе іхняга слова.

— Ах, як гэта цяжка, калі чалавек вымушаны прасіць дапамогі ў тых, хто не разумее, што ёсць пакуты на свеце.

— Але я ўжо больш не паеду далёка,— сказаў Францішак.— Дзякуй Богу, маю дабрадзеяў і ў гэтых краях. Вось пан Б. падараваў мне выспу ў сваім маёнтку на возеры Рабло. Там маю дамок, сад і маленькую гаспадарку. Мне хопіць. Там і косці мае знойдуць спачын.

— А! Ведаю тое возера, быў некалі і на той выспе,— сказаў Завальня.— І тады бачыў хаціну на пагорку. Вакол хвоі шумелі і хвалі на возеры. І хоць краявід там нейкі змрочны, аднак мне вельмі спадабалася.

— Хваляць тыя мясціны, але мяне — сляпога — гэта не цешыць. Шум лясоў і вады наводзяць на мяне журботныя ўспаміны.

Доўга яшчэ мой дзядзька размаўляў з Францішкам.

Нарэшце падалі вячэру. Ён падвёў сляпога да стала і сеўшы ля яго, стараўся, каб госцю ўсяго хапала.

— Пасля вячэры ён загадаў прынесці ў пакой ложак і паставіць ля яго пасцелі. Пасля ўзяў мяне за руку, падвёў да сляпога, расказаў яму, што я скончыў езуіцкую школу, пахваліў гісторыі, якія я яму апавядаў, адно што цяжкія імёны паганскіх багоў і іх нельга запомніць. Затым папрасіў Францішка, каб і ён расказаў што-небудзь.

— Не доўгі будзе мой расказ, але цікавы,— сказаў сляпы.— Пра дзіўную кабету, якую бачылі ў розных мясцінах Беларусі. Раскажу, што чуў ад людзей, якія казалі мне, што нібыта бачылі яе зблізку.

АПАВЯДАННЕ ШОСТАЕ. ПЛАЧКА

Кабета тая незвычайна прыгожая. Вопратка яе — белая, як снег, на галаве — чорны ўбор, і чорная хустка накінута на плечы. Твар хоць і смуглы ад сонца і ветру, але гожы і паглядны, вочы жывыя, і заўсёды блішчаць на іх слёзы. Яна з'яўляецца найчасцей у пакінутых дамах, у пустых касцёлах і на руінах. Бачылі яе таксама пад дрэвамі або пасярод поля. Пасля захаду сонца яна сядае на камяні, наракае на лёс жаласным голасам і заліваецца слязьмі. Кажуць, тыя, хто набліжаўся да яе, чулі такія словы: «Няма каму даверыць таямніцу сэрца майго!»

Калі я ехаў з Полацка, на папасе, апавядаў мне карчмар, што там, водбліз дарогі, за бярозавым гаем стаіць пустая хата. Ля яе быў адно невялікі вішнёвы садок. Жыў там даўней селянін, якога з усёй радзінаю

выслалі паны кудысьці далёка, забраўшы ў яго колькі кароў і коней.

Ішоў там убогі сляпы, якога вёў маленькі хлопчык. Пачуўшы ў тым доме журботны спеў, яны падумалі, што там ужо нехта жыве. Дык ідуць туды жабраваць. Заходзяць у хату, сляпы заспяваў песню: «О Збавіцелю наш Пане».

— Дом без дзвярэй і вакон, ніхто тут не жыве,— сказаў хлопчык сляпому.— Дарэмна толькі звярнулі з дарогі.

Але тут пасярод хаты з'явілася кабета ў жалобнай вопратцы і са смутным тварам.

— Маліцеся! — кажа.— Усюды ёсць Бог, які будзе вам дапамагаць.— Кінула жменю срэбраных манет сляпому ў шапку і імгненна знікла.

Гэты ўбогі, ходзячы ад хаты да хаты, паказваў тыя грошы, на якіх з аднаго боку былі выявы каралёў, а з другога — Пагоня[1].

Непадалёку ад дарогі, калі едзеш на Віцебск, стаіць пустая каплічка. Там, пасля заходу сонца, бачылі, што яна плакала, седзячы на парозе, і яе маркотны голас далёка адзываўся.

Рознае думалі людзі пра гэтую Плачку. Адны баяліся, што яна вяшчуе нейкае вялікае няшчасце, вайну, паморак або голад ва ўсім краі.

Па вёсках старыя людзі гаварылі між сабою пра гэтую кабету, заўсёды прадказваючы нешта дрэннае. Некаторыя ж з маладых мелі думку зусім іншую. Яны даводзілі, што там, дзе з'яўляецца Плачка, напэўна, скарб у зямлі. І ўся ваколіца гэтую думку ўпадабала.

На канцы тае вёскі жыў убогі чалавек, які даўней увесь свет абышоў. Вярнуўшыся да сваёй сям'і, жыў толькі з міласці. Ён часта паўтараў усім такія словы:

— Браты! Слёзы і нараканні гэтай жанчыны абяцаюць вам не золата і срэбра. Кабета плача на парозе

Дудару ўсе раілі маўчаць, бо доўга спрачацца небяспечна, і каб лепей ішоў дадому.

Паслухаў Ахрэм. Дуду пад паху, шапку ссунуў набок, заспяваў песню і выйшаў за дзверы. Іншыя забаўляліся там яшчэ доўга, стараючыся супакоіць Праксэдзін гнеў і Варчын смутак.

Апоўначы адзін за адным госці выходзілі з карчмы, і кожны чуў дарогаю, што ў густым лесе бесперапынку грае нехта на дудзе. Усе дзівіліся, не ведаючы, што гэта значыць: якім чынам і з кім Ахрэм трапіў у той дзікі гушчар.

Ноч была ціхая і пагодлівая, голас дуды чуцён далёка, рэха адзывалася па ўсёй ваколіцы, у вёсках не змаўкаў сабачы брэх. Сяляне выходзілі з хат, маракавалі: ці то лясун завабіў дудара ў тыя гушчары, ці то колькі п'яных гуляе, не памятаючы, што заўтра панядзелак і трэба рана ўставаць.

Калі на ўсходзе пачало світаць, начлежнікі, якія былі там з коньмі непадалёку, чуючы, што музыка ў лесе не спыняецца, вырашылі пайсці на голас дуды і пабачыць, што там дзеецца. Прыходзяць у цёмны хваёвы гушчар: сядзіць на спарахнелай калодцы Ахрэм, іграе на дудзе і не чуе, што прыйшлі людзі. Адзін начлежнік кладзе яму руку на плячо і кажа: «У імя Айца і Сына! Што з табою зрабілася, каму ты граеш усю ноч у гэтым лесе?» Ледзь сказаў ён гэта, дуда выпала ў Ахрэма з рук, і сам ён увесь здранцвеў, твар пачарнеў, слова вымавіць не можа.

Начлежнікі ўзялі яго пад рукі, вывелі з лесу і, пасадзіўшы на каня, завезлі дадому. Доўга дудар быў хворы, а пасля пра тое здарэнне так апавядаў:

«Калі выйшаў з карчмы і, спяваючы, вяртаўся дахаты, сустрэў яго на дарозе нехта нібыта знаёмы, галасам і постаццю зусім падобны да яго кума; і так з ім пачаў размову:

скарб і частку ахвяруем яму. А калі ўстане з пасцелі, укінем яму ў вакно асінае гняздо. Няхай ашалее стары.

Усе пагадзіліся. Разбудзілі старога, укінулі ў хату асінае гняздо, а самі, смеючыся, уцяклі.

Дзіва нечуванае! Стары бачыць перад сабою рассыпанае на зямлі золата. І калі задуменна глядзеў на гэта, кажуць, з'явілася перад ім кабета, тая самая, што плакала на парозе старое капліцы, і сказала:

— Бяры палову гэтага золата сабе, а другую — раздай убогім. Бог дапамагае маім пакутным дзецям.

Сказаўшы гэта, яна ўмомант знікла.

У Інфлянтах жа было такое здарэнне. У маёнтку пана М. узвышаліся руіны нейкага старажытнага замка. Кажуць, што ў пракаветныя часы быў там горад, бо цяпер паводка размывае часам пясок і дастае да падмуркаў старажытных камяніц. Там часта знаходзяць шкляныя або ржавыя жалезныя рэчы, што даўней рабілі дзеля аздобы, а зрэдчас медныя і срэбныя грошы, што вякамі ляжалі ў зямлі.

Сюды штовечар, пасля захаду сонца, прыходзіла Плачка. Яна вешала на руіны вянкі палёвых красак, садзілася на камень і, ламаючы рукі, залівалася слязьмі. Не адзін прахожы, чуючы здалёк яе нараканні, смутны вяртаўся дадому і апавядаў пра гэта іншым.

Былі такія цікаўныя, што, чуючы лямант дзіўнае кабеты, падышлі ў вечаровым змроку да яе і са слоў, якія пачулі, зразумелі, што нейкая нешчаслівая маці плача па сваіх дзецях. Але толькі надумалі ісці да яе і запытацца, хто яна і якая напаткала яе нядоля, ужо больш не бачылі яе і голас не адзываўся да наступнага вечара.

Не зразумеў ніхто, што за ўсім гэтым хаваецца. Розныя здагадкі хадзілі па наваколлі. Усюды гаварылі пра яе толькі як пра дзіўную камету, што з'яўляецца на небе ў выглядзе вогненнай мятлы. Хацелі даведацца,

зірк,— я адскочыў назад, пабег, як шалёны, прэч і ледзьве спыніўся праз дзве сотні крокаў. Увесь дрыжаў. Мне падумалася, што гэта шатан у абліччы таго страшыдлы пільнаваў вокны майго пана, каб ніхто не ўбачыў таемстваў, якія там чыніліся. Я прачытаў «Анёла Божага» і хоць ноч улетку была ясная і цёплая, дрыжаў увесь час, нібы на марозе. Дзякуй Богу, хутка заспяваў певень, патухла святло ў пакоі, і я, крыху ўжо супакоіўшыся, дачакаўся сонца.

Другое здарэнне таксама было дзіўнае. Я сек у лесе дровы. Сонца заходзіла. Гляджу: ідуць па дарозе пан з чарнакніжнікам і раптам павярнулі да густога яловага лесу. Я, маючы цікавасць, крадуся ціхенька следам і хаваюся за дрэвам, добра ведаючы, што там будуць нейкія чары. Усюды ціха, толькі дзесьці далёка стукае дзяцел на спарахнелым дрэве. Бачу: на старым вывернутым дрэве сядзіць пан, каля яго стаіць чарнакніжнік і трымае за галаву велізарную гадзюку, якая абвіла яму правую руку. Не ведаю, што было далей, бо я ад страху ўцёк.

Трэцяе здарэнне было яшчэ страшнейшае. Хоць я яго і не бачыў, аднак чуў ад надзейных людзей, дый пра гэта гаварылі ва ўсіх навакольных вёсках. Апоўначы наш пан, той госць шатанскі і лёкай Карпа ўзялі ў аборы чорнага казла, завялі яго на могілкі. Кажуць, што выкапалі яны з магілы наўца, чарнакніжнік надзеў на сябе нябожчыкаву чамарку, забіў казла і яго мясам і крывёю адпраўляў нейкія страшныя ахвяры. А што там дзеялася тае начы, нельга згадаць без страху. Казалі, што нейкія страшыдлы запоўнілі ўсё неба, нейкія звяры, падобныя да медзведзянят, дзікоў і ваўкоў, бегалі вакол, равучы так, што пан і Карпа ад страху знепрытомнелі і паваліліся на дол. Не ведаю, хто іх прывёў да прытомнасці, але пасля тае страшнае ночы чарнакніжнік знік, і ніхто яго потым не бачыў. Пан доўгі час мар-

— Брыдка слухаць. Пляцеш лухту, як дурны мужык. Мне ніякі пенязь не шкодзіць.

— А чаму ж разумныя і багатыя паны пакутуюць ад нуды і хвароб?

— Годзе. Збярэш заўтра людзей і вядзі на руіны. Я сам прыеду і пакажу, дзе пачынаць.

Аканом быў з засцянковае шляхты, заможны гаспадар, але верыў у тое самае, што і просты люд; згорбіўся ён і пайшоў выконваць панскі загад.

Яшчэ толькі паказалася сонца, а гурт сялян ужо стаяў на руінах і чакаў каманды. Калі прыехаў пан М., дык загадаў капаць глыбока на тым самым месцы, дзе заўсёды бачылі на камені Плачку.

Дол быў глыбейшы, чым на паўтара локця. Знайшлі мураваны склеп, дык раскапалі і вакол, каб адкрыць з усіх бакоў засыпаныя зямлёю сцены. Людзі працавалі не адзін дзень. Адпачынак іх быў кароткі: апоўдні, у самую спякоту. Нарэшце знайшлі жалезныя дзверы. З абодвух бакоў гэтага склепа былі маленькія вакенцы, на якіх яшчэ моцна трымаліся жалезныя пражжавелыя краты.

Выламалі дзверы і адчынілі гэты склеп, куды стагоддзяў колькі не заглядваў сонечны прамень,— глуха там, бы ў магіле. Заходзяць з агнём. Усіх апанаваў страх: паўсюль — пасярод і ля сцен — у розных паставах ляжаць шкілеты; косці рук і ног яшчэ ў цяжкіх кайданах. Здранцвелі людзі, гледзячы на такі жах.

— Здыміце кайданы з гэтых шкілетаў,— сказаў пан М.,— і прывязіце мне. Варта захаваць гэтыя памяткі мінуўшчыны.

Завезлі кайданы пану. Ён, паказваючы іх гасцям і сваім суседзям, ганарыўся, што такія старажытныя рэчы здабыў з зямлі, хоць з выгляду яны былі зусім падобныя да цяперашніх.

Косці нябожчыкавыя людзі сабралі, пахавалі ў

адной магіле на бліжэйшых могілках, запрасілі ксяндза і з набажэнствам паставілі велізарны драўляны крыж.

Кажуць, што ў той самы вечар з'явілася Плачка ў сваім звычайным жалобным уборы, аздобіла магілу кветачкамі і, укленчыўшы перад драўляным крыжам, тварыла малітвы, заліваючыся слязьмі. Людзі бачылі гэта, але ніхто не падышоў да яе. Паглядаючы здалёк, яны адмаўлялі «Вечны супакой» за душы памёршых.

Яшчэ колькі вечароў Плачка малілася, пасыпала магілу кветкамі, але цяпер ужо яе ніхто не бачыў.

На беразе Палаты, за пяць вёрст ад горада, дзе гэтая рэчка мінае пушчы і набліжаецца праз абшары палеткаў да Дзвіны, з'явілася тая самая Плачка. Бачылі яе на пагорку, таксама пры заходзе сонца. Яна сядала на камень, які там ляжаў у засені разложыстых бяроз. Бачылі яе сяляне, ідучы дахаты пасля дзённае працы, і падарожныя, што вярталіся з горада ўвечары.

Разышлася вестка пра гэтую праяву. Людзі, так як і ўсюды, мелі розныя меркаванні, але большасць трымалася тае думкі, што там ляжаць закапаныя ў зямлі скарбы.

У Полацку некаторыя казалі, што ваколіцы іх горада і даўней вельмі часта былі тэатрам вайны. Засталася легенда, быццам частка нейкага войска, зразумеўшы трагічнасць свайго становішча і баючыся, каб іх багацце не дасталося непрыяцелю, закапала золата і срэбра, якое мела пры сабе, на тым пагорку ў зямлю, паклала наверх дзікі камень, каб пазначыць гэтае месца, калі хто з іх вернецца шукаць схаваны там скарб. Але прайшлі стагоддзі, той камень ляжаў на тым самым месцы, а пад ім — некрануты скарб.

Чуючы такія размовы, колькі юнакоў, што жылі ў Полацку, дамовіліся між сабою, каб пайсці ноччу на той пагорак, дастаць скарб і падзяліць яго між сабою. Узялі патрэбны струмант і, калі ўсе спалі, выйшлі за горад.

Ноч была пагодлівая. Неба — высыпанае зоркамі, і поўня плыла ўверсе. Ішлі яны ціха і асцярожна, каб ніхто не сустрэў іх на дарозе. Мінулі касцёл св. Ксаверыя, дзе спачываюць астанкі законнікаў[3] і абывацеляў гэтага краю. Пачуўшы на Спасе голас вартаўнікоў, што перакліkаліся між сабою, яны звярнулі з дарогі і доўга ішлі берагам рэчкі аж да самага месца.

Прыйшлі на ўзгорак, знайшлі дзікі камень. Палова яго была ў зямлі, а верх пакрываў сухі мох. Акапалі яго вакол і супольна сапхнулі з таго месца. Глыбока ў зямлю ўбілі рапіру. Востры канец стукнуў так, нібы крануў нейкую металёвую рэч. Бясспрэчна тут скарб. Пачалі капаць.

Працавалі доўга. Часта паролі зямлю рапірай. Скарб быў неглыбока, але пясок колькі разоў засыпаў яму. Стаялі нейкі час задуменныя: ім здавалася, што зачараваны скарб хаваецца глыбей, не хоча давацца ім у рукі.

Пакуль раіліся між сабою, што рабіць, з усходу паплылі чорныя хмары, закрылі ўсё неба і схавалі месяц. Зрабілася так цёмна, што яны адзін аднаго ледзь бачылі. Зацерусіў дожджык.

— Лепей будзе капаць, калі пясок зробіцца мокры,— сказаў нехта з іх.— Дык давайце не марнаваць часу.

І, падахвочваючы адзін аднаго, супольна пачалі капаць. Яму выкапалі доўгую і шырокую, такую, што ўжо лёгка не засыплецца.

Рыдлёўкі скрабуць па жалезе.

— Чыгун! Чыгун з грашыма! — закрычалі ўсе з вялікай радасцю, але, калі абкапалі вакол і хацелі падняць чугун з зямлі,— убачылі, што гэта цяжкі жалезны панцыр. Ён закрываў грудзі шкілета, ля якога ляжаў меч, а на чэрапе — жалезны шалом-шышак. Стаяць усе за-

думенныя, бачачы, якім дзіўным чынам падманула іх надзея.

Тут адзін смялейшы кажа:

— Давайце пакінем гэты шкілет, а зброю забяром сабе. Няхай хоць яна будзе памяткаю пра ґэтую ноч.

Толькі хацелі зрабіць гэтак — аж раптам маланка асвятліла пагорак, бачаць: стаіць Волат у жалезным панцыры, трымаючы агнёвы меч у іх над галовамі. Страх працяў сэрцы. Гром скалануў зямлю. І Волат такімі словамі азваўся:

— Нікчэмныя людзі! Золату і срэбру прадалі вы свае душы. Думаючы адно пра багацце, вы зняважылі прах Героя, які слаўна скончыў тут сваё жыццё. Прыйдзе час падняцца з магіл мёртвым, і вы будзеце зганьбаваныя перад усім светам!

Азваўся ў хмарах гром, і Волат знік.

Страх апанаваў іх душы. Доўга стаялі нема, як начныя здані. У святле бліскавіцы бачаць перад сабою пяском засыпаны дол, і здаецца, што на гэтым месцы зямля некранутая.

Забылі на пагорку рапіру і свае рыдлёўкі; забылі, якая дарога вядзе да горада; беглі праз лугі і палеткі, і здавалася ім, што той Волат з мячом у руках доўга гнаўся за імі.

Раніцаю вярнуліся ў горад. Знясіленыя, з бледнымі тварамі — нібы змучаныя цяжкаю хваробаю, са страхам успаміналі тое здарэнне. Расказвалі іншым, але не ўсе далі веры.

Пасля гэтага Плачку бачылі ў розных мясцінах паблізу горада, на могілках, сярод якіх стаіць мураваны касцёл св. Ксаверыя. Там, ламаючы рукі, хадзіла яна ад адной магілы да другой, часам, як слуп мураваны, моўчкі стаяла над астанкамі нябожчыкаў. Не адзін прахожы, мінаючы начной пароаю гэтыя мясціны, уцякаў спалоханы, нібы ад вампіра, і расказваў дзівы іншым.

Бачылі яе і ля касцёла св. Казіміра. Сядзела яна перад дзвярыма гэтай святыні ад захаду аж да ўзыходу сонца, няраз плакала ў полі, седзячы на камені або на беразе Дзвіны. Але плач яе і нараканні не шмат каму кранулі сэрца. Мала было такіх, што, узняўшы вочы ў неба, прасілі міласэрнасці Божай. Адны не зважалі, другія марылі пра скарбы.

— На маю думку,— сказаў Завальня,— гэта папярэджанне людзям, каб выправілі свае норавы. Але прыкра, што людзі цяпер такія разумныя, што ўсё яны ўжо ведаюць, ні ў якія цуды не вераць, ім трэба скарбы, каб, не працуючы, мець усё, што толькі заманецца. Яны за золата прададуць усё тое, што нашы бацькі цанілі некалі даражэй за жыццё.

— Аднак няблага і скарбы шукаць,— сказаў я.— Багаты чалавек шмат дабра можа зрабіць.

— Багаты чалавек можа шмат добрага зрабіць. Гэта праўда,— сказаў дзядзька.— Але няхай жа ён навучыцца перш пазнаваць і любіць тое, што ёсць дабро. А тады Бог зробіць яго годным уладаром зямных скарбаў, як таго старога чалавека, якому ў вакно кінулі асінае гняздо, і яно перамянілася на вачах яго ў залатыя пенязі. Людзі ганяюцца за багаццем не дзеля таго, каб рабіць бліжнім дабро, а каб нічога не рабіць або — што яшчэ горш — каб шкодзіць. Але што ж далей?

Калі некаторыя нашы багатыя і вучоныя паны падарожнічаюць у шыкоўных фаэтонах або на ловах гойсаюць з ганчакамі па лясах, гарах і пустках, гэтая Плачка часта сустракае іх, нібы сірата, ва ўбогім сялянскім уборы, моўчкі падымае на іх блакітныя, слязьмі залітыя вочы, быццам просячы ў іх літасці, але з гэтых паноў ніхто на яе не зважае.

Недалёка ад возера Рабло, дзе цяпер на выспе стаіць мой дамок, калі пан Завальня ведае той край, пэўна, бачыў ён Пачаноўскую гару, яна там вышэйшая ад усіх

іншых. Схілы яе пазарасталі лесам, а вяршыня роўная і гладкая.

Пра гэтую гару між людзей розныя ходзяць апавяданні. Кажуць, што калісь там быў кляштар і касцёл, і хоць не відаць ніякіх знакаў, кажуць, быццам чуваць з-пад зямлі спевы і галасы званоў.

Іншыя расказваюць, што на самай вяршыні гэтае гары, уначы, у сваім жалобным уборы, упаўшы на калені, рукі і вочы ўздымаючы да зорак, малілася са слязьмі Плачка. Перад ёю адкрылася неба, найяснейшае сонечнае святло разлілося ўверсе гэтак, што ў лясах і на палетках прачнуліся ўсе птушкі і звяры і ад слёз гэтае кабеты ўтварылася крыніца жывое вады.

З таго часу чалавек, які першы раз наведае вяршыню Пачаноўскай гары, той, хто раней не чуў пра гэтае дзіва, сустрэне чысцюткую крыніцу, а недалёка ад яе стаіць журботная сіраціна ў сялянскім уборы. Хто нап'ецца з гэтай крыніцы і пазнае сірату, той будзе вешчуном, усе таямніцы ўбачыць ён з вяршыні гары.

Узыходзілі людзі на гару. Былі і такія, што бачылі крыніцу і смутную сіраціну, аднак не зважалі на іх. Пачуўшы ад іншых пра тыя дзівы, узыходзілі другі раз, але ўжо не сустракалі нікога і не знаходзілі месца, дзе была тая крыніца.

— Няўжо гэта тая самая Плачка, якую бачылі ў ваколіцах Полацка і ў іншых кутках Беларусі, прыходзіць у абліччы сялянскае сіраты?

— Пэўна, тая самая,— сказаў сляпы Францішак,— але людзі шукаюць адно выгод, поўныя пыхі, яны не пазналі яе, хоць яна па ўсім краі з'яўляецца ў адным вобліку.

— Ты, Янка,— чалавек вучоны. А ці разумееш, хто была тая Плачка?

— Цуды можна разумець сэрцам, а не навукаю.

Яшчэ нейкі час мы гаманілі пра гэтую Плачку, і заспяваў певень.

— За поўнач ужо,— сказаў сляпы Францішак.— Дазволь, пане Завальня, падарожнаму адпачыць.

— Дзякуй табе,— сказаў дзядзька,— цудоўнае апавяданне.

Ён патушыў святло, і я пайшоў у свой пакой. Пра Плачку думаў, аж пакуль другі раз не праспяваў певень.

СЫН БУРЫ

Узыходзіла, прабіваючыся праз імглу, сонца. Моцны мароз замаляваў узорамі шыбы. Бярозавыя дровы гарэлі ў печы. Завальня і сляпы Францішак сядзелі ля агню, размаўляючы пра знаёмых суседзяў, пра багатых і бедных, пра жабракоў, што блукаюць па свеце, пра шчаслівае жыццё, аб прадказаннях і дзівах незразумелых.

— Зімою,— сказаў Завальня,— заязджаюць да мяне людзі, і толькі ў гэтую пару маю выпадак, каб мне хто-небудзь расказаў, што дзеецца на свеце, а ўвесну і ўлетку жыву як самотнік. Бачу вакол ваду і цёмныя лясы, рог паляўнічага і стрэлы часам толькі даносяць вестку пра блізкіх гасцей. З лясоў выходзяць сюды на адпачынак з ґуртам лоўчых панічы гэтых краёў, але ад іх не пачуеш такога, што б магло заняць думку. Іх размовы толькі пра сабак і коней.

— Я амаль усё сваё жыццё быў вандроўнікам, сустракаў людзей з рознымі думкамі і душамі. Будучы сляпым, не бачу іхніх твараў і постацяў. У маім уяўленні яны паўстаюць у выглядзе нейкіх страшных і дзіўных духаў. Размовы іх, снуючыся ў маёй галаве, нагадваюць, як рознымі дарогамі ў жыццёвым віры ўсемагутнасць Божая вядзе нас да вечнасці, дзе мы чакаем адпачынку, уцехі і ўзнагароды.

— Размовы людзей, якія пакутуюць, кранаюць сэрца і надоўга застаюцца ў памяці. І як сумна слухаць показкі тых паноў, якія, жывучы заўсёды сярод вясёлых забаў, хочуць паказаць свой розум і іншых пацешыць!

— Сустракаў некалі ў вандроўках пілігрыма — не ведаю, хто ён быў і адкуль,— які называў сябе Сынам Буры. Ад яго я даведаўся, што ў жыцці паспытаў ён гора на ўсю поўніцу. Не выгнанне хвалявала і не давала пакою ягоным думкам, а іншае разуменне шчасця.

— Ці расказваў ён пра сваё жыццё? Дзіўны нейкі чалавек! Называў сябе Сынам Буры.

— Ён гаварыў са мною некалькі гадзін.

— Мусіць, цікавая была размова?

— Раскажу, як было. У дарозе напаткала мяне бура, лінуў дождж, падзьмуў моцны вецер. Мой павадыр, не бачачы нідзе блізка ані карчмы, ані вёскі, пагнаў каня да густога лесу, каб, прынамсі, схавацца ад залевы пад дрэвамі. Шумелі вакол лес і дождж з градам. Стрэлы перуноў наводзілі трывогу. Я, накрыўшы галаву плашчом, пад шатамі густой яліны тварыў малітвы.

— Нехта стаіць недалёка ад нас,— сказаў мой спадарожнік.— Вандруе ён пеша, у бурцы, на плячах уздзеты на кій хатулёк, пазірае ў неба. Здаецца, грымоты і маланкі не палохаюць яго, а забаўляюць. Твар апалены сонцам і бледны, нібыта змучаны доўгім падарожжам.

— Можа, які чужаземец вандруе праз Беларусь далей на поўнач.

— З буркі льецца вада. Ён, здаецца, на гэта не зважае. Па дарозе ідзе ціхай ступою да нас.

— Пэўна, гэта ў яго не першая бура,— сказаў я.— Прызвычаіўся да нягод.

— Не першая для мяне гэтая бура,— кажа пілігрым, пачуўшы мае словы.— Прызвычаіўся да нягод.

І яшчэ болей скажу: люблю слухаць шум ветру, люблю глядзець на хвалі чорных хмар і на пажары перуноў.

Падышоў да мяне, кажучы такія словы:

— Я бачыў справа ад гэтых лясоў, на гары мураваны палац. Ці не ведаеш, чый ён?

— Я не тутэйшы жыхар, а да таго ж — сляпы. Усе барвы свету схаваныя ад мяне.

— Сляпы! Жывеш на свеце, не бачачы яго. Журботнае такое жыццё!

— Што ж рабіць! Бог паслаў гэтае няшчасце. Трэба трываць.

— А ці ўмееш трываць? О! Тады ты шчаслівы. Я такім быць не магу, хоць вандрую па ўсім свеце адзін, без павадыра.

— І што ж пагнала цябе ў далёкае падарожжа?

— Так мне наканавана. О! Калі б ты меў вочы, сляды пакут на маім твары шмат сказалі б табе пра маё жыццё.

— З якіх ты краёў і як завуць цябе?

— З далёкіх краёў. А імя маё — Сын Буры.

— Дзіўнае імя.

— Няма тут нічога дзіўнага. У багатым палацы, абкружаны мноствам лёкаяў і ліслівцаў, жыве Сын Шчасця. Ён ясны і халодны, як кавалак золата, з пагардай пазірае на сваіх падданых, якія мусяць, як пчолы, дзеля яго выгоды і ўцехі збіраць па лугах мёд. У хаце, пад саламянай страхою, жыве Сын Цярпення. Гэты ўсім сэрцам прывязаўся да таго кутка зямлі, які корміць яго і апранае. Я — Сын бацькоў, гнаных Бураю і Неспакоем. Мой бацька не разарваў жалезных кайданаў, якія колькі год упіваліся ў яго рукі і ногі. Несканчоныя слёзы і нараканні маці маёй, калі быў яшчэ ў яе ўлонні, паўплывалі на ўсю маю натуру. Я нарадзіўся з адзнакай няшчасця на чале.

— Ты падобны на тую Плачку,— сказаў я,— пра

якую чуў, што нядаўна з'яўлялася ў розных мясцінах, ламаючы рукі і заліваючыся слязьмі.

— Чуў ты, але не бачыў яе, бо пазбаўлены вачэй.

— І тыя, што яе бачылі, не зразумелі і цяпер не ведаюць, хто яна і адкуль.

— Не зразумелі,— сказаў ён,— бо ніхто пра яе не думаў. Ах! Як хутка прамінуў той час, калі я ведаў толькі палі і гаі, якія акружалі ўбогі дамок бацькоў маіх. Любіў самотна блукаць па гарах і лясах, кожнае дрэўца і красачка жывілі мае мары. О цудоўная багіня! Ты спаткала мяне ў той час у сукенцы вясёлкавых барваў і з кветкамі на галаве, з высокіх гор паказала ты мне далёкі свет, над якім пад аблокамі луналі арлы. З таго часу гэты цуд заняў усе мае думкі і жаданні. Вырашыў я высока, далёка ляцець і пабачыць, што дзеецца на свеце. Але ты знікла, і я блукаю па волі буры!

— І хто ж была тая багіня, пра якую ты ўзгадаў цяпер?

— Ты назваў яе Плачкаю.

— Дык ты яе ведаеш?

— Я наведаў далёкія краіны, сярод чужога народа яе журботны голас заўсёды гучаў у маіх вушах. Пераплываў моры,— шумныя хвалі не маглі заглушыць яе журботнага спеву. Усюды яна была маёй адзінаю марай.

Вось ужо вецер разагнаў аблокі. Бывайце! Да захаду сонца я буду далёка.

Пайшоў. Але яго дзіўнае імя і сумнае апавяданне так запалі ў мае думкі, што колькі начэй, уяўляючы дзіўны характар гэтага чалавека, не мог я заснуць.

— І ніколі яго больш не сустракаў?

— І не чуў нават, каб хто-небудзь успамінаў пра яго.

— Нешчаслівае стварэнне! Будзе туляцца па ўсім

свеце і ўсюды пакутаваць. Чаму ж ён не прыйдзе да Бога: заступніцтва Божае ўваскрашае надзеі. Госпад супакоіў бы ягоны смутак.

БУРА

Мой дзядзька са сляпым Францішкам доўга яшчэ гаманілі, успамінаючы розныя выпадкі са свайго жыцця. Надышоў вечар. У снежні дзень кароткі, пасля полудня прайшло не так шмат часу, а ўжо пацямнела ў пакоі, і нечакана пачуўся шум ветру за сцяною.

— Надвор'е мяняецца,— сказаў дзядзька, гледзячы ў вакно.— Усё неба ў хмарах, не відаць аніводнае зоркі, і месяц цяпер позна ўзыходзіць; ноч будзе цёмная, вецер, здаецца, паўночны, бо мароз не адпускае.

Бура мацнела ўсё больш і больш; вецер падняў снег у паветра; беспрасветная начная цемра пакрыла ўсю зямлю; імгненна намяло высокія гурбы перад дзвярыма і вокнамі.

— Цяпер людзі вяртаюцца з Полацкага кірмашу,— сказаў дзядзька.— На возеры ўжо, пэўна, замяло дарогу.

Кажучы гэта, ён паставіў свечку на вакно.

Тут пачалі брахаць сабакі на падворку. Дзядзька надзеў футра і пайшоў паслухаць галасы падарожных.

Вярнуўся хутка.

— Трэба нешта яшчэ прыдумаць, бо бура столькі снегу падняла ў паветра, што агонь у вакне ледзь бачны.

Сказаўшы гэта, ён запаліў у ліхтары свечку і ўдвух з парабкам моцна прывязаў яго да высокай жэрдкі пры самай браме.

Зайшоўшы ў пакой, сказаў Францішку:

— Маё жытло — гэта порт на беразе мора; мушу

кожную буру такім чынам ратаваць ад няшчасця падарожных.

Калі Завальня сказаў гэта, пані Мальгрэта, якая была ў гэтым самым пакоі, не магла больш стрымліваць свой даўні гнеў на гэтых гасцей, што Бог ведае адкуль збіраюцца на начлег.

— Збярэцца тут цэлы кірмаш,— сказала яна, наракаючы на выдаткі і начныя клопаты,— ніколі спакойна не заснеш. Усё здароўе страціла.

— Ты, васпані, гневаешся, бо не разумееш нічога,— азваўся дзядзька.— А можа, пан Марагоўскі з дзецьмі ў дарозе? Такая бура! Барані Божа, калі якое няшчасце.

— Я сама чула: Марагоўскі абяцаў прыехаць на самую куццю, а куцця яшчэ заўтра. Цяпер ён начуе недалёка ад Полацка.

— Гэта, васпані, не твой інтэрас. Я пра гэта лепш ведаю.

— Не мой інтэрас? А хто мусіць думаць пра хлеб і ежу, каб было чым накарміць гурт гэтых басякоў, байкі якіх ты так любіш слухаць. Хутка і самім не будзе чаго есці.

— Ты, васпані, не ведаеш ані веры, ані любові да бліжняга,— сказаў дзядзька з гневам.— Шкадуеш хлеба людзям, забываючы пра тое, што ўсё ад Бога і за дарункі зямныя набываем спакой сумлення і надзею на добрую будучыню. Анічога не забяром на той свет, і цяжка грашыць хцівы, што не верыць ва ўсемагутнасць Божую.

Пані Мальгрэта выйшла з пакоя. Мой дзядзька загаварыў да сляпога Францішка:

— Чуеш, пане Францішак, як часам людзі шкадуюць чужога, а сваё, пэўна, даражэйшае ім за жыццё; ім здаецца, што яны ніколі не памруць; на цэлую вечнасць хочуць забяспечыць сябе на гэтай зямлі. Не так думалі мае бацькі (вечны ім спакой!). Памятаю, калі

было мне блізу васемнаццаці гадоў, мой бацька купіў у Полацку сукна (локаць каштаваў у той час пяць злотых), загадаў пашыць мне каптан, даў пояс падперазацца і сказаў такія словы: «Ідзі ў свет, шукай сабе долі, твае продкі не пакінулі нам маёнтка, і мы табе не даём яго ў спадчыну. Благаслаўляю цябе, зарабляй на кавалак хлеба і будзь пачцівы: усемагутнасць Божая цябе не пакіне; любі бліжніх і жыві ў згодзе з людзьмі. А як непрыемнасці цябе спаткаюць у жыцці — трывай. Будзеш служыць — будзь верны і працавіты. Памятай заўсёды такую прыказку: як сабе пасцелеш — так і выспішся. Калі літасцівы Бог дасць табе добры лёс і ўладу над сваімі зямнымі скарбамі — не шкадуй бліжнім, памятаючы, што міласэрныя атрымаюць міласэрнасць і будуць спадчыннікамі царства нябеснага».

Пасля, убачыўшы слёзы на вачах маёй маці, сказаў:

— Ты не плач, васпані, у маладосці папакутуе — і будзе шчаслівы.

Прыняўшы благаславенне і маючы заўсёды ў памяці бацькаў наказ, з хатулькам за плячыма і з кіем у руках пакінуў я родны дом.

Найперш выправіўся да камісара[1] князёў Агінскіх прасіць пратэкцыі. Той мяне прыняў на службу, загадаў практыкавацца ў пісанні і вучыцца рэгістратуры, і я ў хуткім часе зразумеў увесь гэты парадак; сваёй пільнасцю стараўся заўсёды заслужыць добрую рэпутацыю. З цікавасцю слухаў я размовы пра гаспадарку і, калі ўжо адчуў, што і гэтым магу заняцца, прасіў пана камісара, каб дапамог мне атрымаць месца аканома ў якім-небудзь князевым фальварку.

— Ты малады,— сказаў камісар.— Каб гаспадарыць у маёнтку — мала старання, трэба быць чалавекам дасведчаным, добра ведаць якасць зямлі, дзе што пасеяць; ведаць час, калі сеяць гарох, пшаніцу, ячмень ці авёс, а што найцяжэй — прадбачыць перамену надвор'я, калі

прыйдзе час сенакосу. О! Тут трэба гаспадару розум паказаць, каб сена не згніло на лузе.

— Дабрадзею,— кажу я,— аднак кожны гаспадар некалі вучыўся, а калі не хопіць мне прадбачлівасці ў якіх цяжкіх справах — параюся з людзьмі старэйшымі і спрактыкаванымі.

— Добра, пане Завальня,— сказаў камісар.— Пагавару пра гэта з князем. Толькі глядзі, каб не падвёў мяне.

— З Божаю дапамогаю апраўдаю рэкамендацыю пана камісара.

Хутка стаў я аканомам у маёнтку Магільна. Назначылі мне трыццаць талераў[2] гадавое пенсіі, дазволілі трымаць пару сваіх коней дзеля раз'ездаў па вёсках, і я прыступіў да абавязкаў з найвялікшай стараннасцю, каб апраўдаць рэкамендацыю пана камісара і заслужыць у князя прыхільнасць і рэпутацыю.

Міласэрны Бог блаславіў маю працу і клопаты. Надышло лета. Зямля ўсюды добра ўрадзіла. Жыта такое буйнае і густое вырасла, што калі чалавек ішоў па дарозе праз жытнёвае поле, дык ледзь можна было ўбачыць ягоную шапку. На пшаніцу, авёс і ячмень міла глянуць. Усюды калоссе гайдалася на ветры, нібы хвалі хадзілі па возеры.

Аднаго разу, калі ўжо сонца хілілася да захаду, я быў на лузе, дзе сяляне жвава зграбалі сена. Я хацеў, каб нічога не засталося на заўтра, бо над лесам падымалася хмара і гром абзываўся ўдалечыні. У гэты час князь конна вяртаўся з палявання праз маёнтак Магільна і цешыўся, бачачы ўсюды на палетках добры ўраджай. Ён пад'ехаў да работнікаў, і я пачуў, што ён кліча мяне да сябе:

— Пане Завальня! Пане Завальня! Хадзі, васпане, да мяне!

І я, як мог хутка, падбег да яго.

— Вельмі мяне ўсё цешыць,— сказаў князь.— Ты — дбайны гаспадар; міла глянуць: у гэтым маёнтку ўраджай нашмат лепшы, чым у іншых.

— Ласка Божая, яснавяльможны княжа,— сказаў я,— лета цёплае, і дожджык часта мілаваў зямлю; спадзяюся, і намалот не падвядзе: жыта добра каласілася.

— Гэта праўда, што лета добрае, але пры гэтым бачу і добрую руплівасць. Дзякуй, дзякуй, пане Завальня.

Сказаўшы гэта, князь паехаў, а я вярнуўся да сялян.

Праз колькі дзён камісар павіншаваў мяне, бо князь загадаў дадаць да маёй пенсіі яшчэ дзесяць талераў. І з таго года, атрымліваючы штогод сорак талераў, я мог жыць спакойна і бацькам сваім дапамагаў, пакуль Бог дазваляў ім жыць на гэтым свеце.

Князь быў чалавек старасвецкі, пабожны і дабрачынны (царства яму нябеснае). Я заўсёды малюся за ягоную душу. Ён бацька быў сваім слугам; бедных і нешчаслівых цешыў і дапамагаў ім.

Паслужыўшы гадоў пятнаццаць у такога шляхетнага і добрага пана, я ўзяў у арэнду маленькі фальварак. Не шкадаваў хлеба людзям, адчынена была мая брама суседзям і лёзным людзям; ажаніўся і купіў гэты кавалак зямлі і дамок, дзе і цяпер жыву.

Калі так апавядаў мой дзядзька пра сваё жыццё, на падворку забрахалі сабакі, нехта моцна пастукаўся ў браму і закрычаў:

— *Гаспадар, гаспадар! Адчыні вароты, пусці нас хоць пагрэцца, зусім прастылі. Барані Бог, гэткая бурная ноч.*

Парабак адчыніў. Заязджае некалькі вазоў; пытаюцца: хто тут жыве?

— Пан Завальня,— адказвае парабак.

Некалькі падарожных зайшло ў чалядны пакой.

Дзядзька пасылае мяне, каб я папрасіў да яго пані Мальгрэту; калі тая прыйшла, сказаў ёй:

— Не гневайся, васпані, на падарожных, а калі б і з нас каго спаткала ў дарозе такая бура — аніхто б не хацеў гінуць на возеры, спяшаўся б як хутчэй трапіць у цёплую хату. Жыццё кожнаму дарагое: чалавек як можа ратуе сябе ад няшчасця; сурова будзе судзіць Бог таго, хто перад нешчаслівым зачыняе дзверы. Дай, васпані, ім вячэру, не хвалюючыся вельмі пра будучыню. Хлеб надзённы пасылае нам усемагутнасць Божая.

Сказаўшы гэта, ён пайшоў у чалядны пакой.

Прайшло паўгадзіны. Дзядзька вяртаецца, размаўляючы з падарожным у старым сурдуце, што некалі быў пашыты з добрага зялёнага сукна, валасы коратка падстрыжаныя, густыя бакенбарды і вусы; выраз яго твару і манеры казалі, што ён не просты селянін, а доўга служыў пры двары.

— І што за прычына,— сказаў дзядзька,— такога далёкага падарожжа? Гэта ж не жарт — наведаць усе куткі Інфлянтаў і Курляндыі!

— Пан ведае гэтую простую прыказку,— сказаў падарожны,— *за дурной галавою і нагам няма спакою.* Вось, уласна, накшталт гэтага і маё падарожжа. Прыйшла ў галаву майму пану думка пабудаваць суконную фабрыку; меркаваў, што такім чынам набудзе залатыя горы. Адгаворвалі яго суседзі, што добра гэтую справу разумелі, кажучы такія словы:

«Не з фабрык трэба пачынаць грамадзянам беларускім, каб палепшыць свой быт, а з зямлі, бо сялянская гаспадарка найбольш прыносіць карысці ў нас; трэба руціцца заводзіць жывёлу, угнойваць палеткі, павялічваць сенажаці і падданых сваіх навучыць лепшым маральным канонам, каб любілі сваю бацькаўшчыну. Не крыўдзіць, прысвойваючы іх уласнасць, менш будаваць корчмаў і старацца мець больш збожжа ў запасе».

Гэтыя парады не мелі аніякага выніку. Пан заклаў у банку большую частку маёнтка, накупіў машын, выдаткоўваючы на гэта велізарныя грошы, прывёз іншаземца-фабрыканта, частку падданых паслаў у сталіцу вучыцца гэтаму рамяству, а іншых — зарабляць грошы на ўтрыманне фабрыкі. Тым часам у гаспадарцы — найвялікшыя страты; селянін прыйшоў да жахлівай нэндзы. Я сам чуў у полі гэтую песню — поўнае роспачы:

Не будзем жыці,
Пойдзем блудзіці.
З леццяя худыя,
Паны ліхія
Кароў пабралі,
У двор загналі.
Нет хлеба, солі,
Нет шчасця, долі.
Поле пусцееціь —
Няма чым сеяць.
Не будзем жыці.
Пойдзем блудзіці.

І сапраўды, за адзін толькі год амаль траціна падданых кінулі свае хаты і пайшлі блукаць па свеце.

Убачыў пан сваю памылку, бо і фабрыка яго, не будучы яшчэ ўпарадкаванай як трэба, пачала ўжо занепадаць; бракавала грошай на воўну, на прывоз замежных фарбаў, на выплату пенсіі фабрыканту — зніклі ўсе надзеі.

Дайшла вестка да людзей, якія ездзілі з таварамі ў Рыгу, што яны сустракалі там сялян нашай воласці, дык пан неадкладна паслаў мяне, каб я з дапамогаю мясцовых улад вярнуў тых людзей на ранейшае месца жыхарства.

АРГАНІСТЫ З РАСОНАЎ

У гэты момант нечакана адчыняюцца дзверы — заходзіць увесь абсыпаны снегам арганісты з Расонаў; ледзь ступіў на парог — моцна закрычаў:

— Laudetur Jezus Christus[1]. Віншую з надыходзячым святам! — і кладзе стус аплатак[2] розных колераў на стол.

— А! Дзякуй, вялікі дзякуй! — сказаў дзядзька.— Чакаў пана Андрэя і ўжо думаць пачаў, што сёлета ён, можа, забыў, дзе жыве Завальня.

— Як можна забыць пра пана Завальню, асабліва ў такую лютую буру, бачачы зыркі ліхтар на доме, добры і ветлы гаспадар якога клапоціцца пра жыццё падарожных.

— У той толькі час і гасцей маю, калі пакрые Нешчарду лёдам, але за гэта вясной і летам жыву, нібы пустэльнік які, акружаны вадою і лесам.

Арганісты гаворыць да сляпога Францішка:

— О, даўно не бачыліся! Грамадзянін усяго свету! А пра Расоны ўжо зусім забыў. У нас і цяпер успамінаюць, як некалі на святы спяваў ты на хорах. Хто з ксёнжкі, а пан Францішак — усе песні на памяць. Ну калі ж ты нас наведаеш?

— Жыву цяпер вельмі далёка.

— Але ж ты жывеш там, дзе сустракаеш ласкавых і сапраўдных сяброў, а такіх у цябе шмат па ўсёй Беларусі.

— Цяпер з ласкі пана Б. маю свой дамок на выспе пасярод возера Рабло. Там маю намер пакласці канец свайму тулянню (пакуль мне пан Бог дазволіць жыць).

— Ведаю пана Б., добры ён чалавек. Маёнтак яго ля самага возера Рабло ў Рабшчызне, бываў там некалі, а адгэтуль не менш за шэсцьдзесят вёрст будзе. Але як мяне трасе, увесь замёрз: такі моцны вецер і мароз, што нельга вытрымаць.

— Вып'ем гарэлкі, пане Андрэй,— сказаў дзядзька,— а там і вячэру прынясуць на стол — то і сагрэешся.

— А добра было б гарэлачкі, бо людзі кажуць, што гэты трунак у гарачае лета халодзіць, а ў зімовыя маразы — грэе.

Пасля гарэлкі і закускі павесялелы арганісты сказаў:

— Пан Завальня сёння мае гасцей, мае і новыя апавяданні.

— Кожны чалавек нешта адрознае ад іншых сустракае ў сваім жыцці, дык кожны адрознае ад іншых і расказвае.

— І Янка ўжо, мусіць, шмат расказаў гісторый, чутых ад філосафаў езуіцкай акадэміі. Ведаю, што калі ён быў яшчэ ў калегіуме, дык вельмі любіў чытаць кніжкі.

— Яго гісторыі вучоныя; расказваў мне пра нейкія паганскія народы, што жылі Бог ведае ў якія даўнія часы; імёны іх такія цяжкія, што на другі дзень ужо не памятаюцца.

— І я хадзіў у езуіцкую школу, альвар і цяпер ведаю на памяць, перакладаў прамовы Цыцэрона, і з «de arte poetica»[3] Гарацыя яшчэ памятаю гэты верш: «omne tulit punctum qui miscuit utile dulci»[4]. Але калі ўбачыў, што гэта ўсё vanitas vanitalis[5], не захацеў паглыбляцца ў далейшыя мудрасці; навошта філасофстваваць, лепш верыць сэрцу. Дык пачаў вучыцца музыцы, і цяпер, дзякуй Богу, маю месца пры касцёле і задаволены.

— І ўсё ж цяпер чарга пана Андрэя расказаць штонебудзь.

— А ці не будзе гэта ўжо позна? Колькі часу?

— Не маю гадзінніка,— сказаў дзядзька,— але ведаю, што яшчэ далёка да поўначы.

— У мяне дома ёсць гадзіннік — памятка ад ксяндза-пракуратара; калі б'е,— з'яўляецца зязюля і кукуе

адпаведна гадзіне. Адзін падарожны начаваў у мяне і, пачуўшы голас гадзінніка і зязюлін спеў, расказаў мне апавяданне пра адчайнага маладога чалавека і вогненных духаў.

АПАВЯДАННЕ СЁМАЕ. ВОГНЕННЫЯ ДУХІ

Мы селі ля арганістага; у пакоі ўсталявалася цішыня, толькі шум буры чуваць за сцяною. Арганісты так пачаў сваё апавяданне:

— Адзін малады чалавек Альберт (добра выхаваны і з прыгожым аблiччам) атрымаў у спадчыну ад бацькоў некалькі тысяч талераў. Не задумваўся, што грошы лёгка страціць, а набыць цяжка; не ашчаджаў, што меў, любіў гульні і забавы і зразумеў, нарэшце, што ўжо яго скарбніца як цела без душы, і сябры зніклі, якіх раней было шмат.

Мальвіна, яго каханая, нарадзілася і вырасла ў горадзе, ведала свет і згаджалася з агульнай думкаю кабет, што можна сэрца аддаць таму, да каго мімаволі цягнецца душа. Але руку — толькі таму, хто золатам і пашанаю абяцае жыццёвы дабрабыт.

Мальвіна кахала Альберта, любіла з ім доўга размаўляць. За такімі прыемнымі размовамі хутка ляцеў вечар, і гадзіннік часта біў на сцяне, лічачы гадзіны, а шэрая зязюля са смуткам кукавала з адчыненых дзверцаў.

— Журботны зязюлін голас наводзіць на мяне невясёлыя думкі,— сказаў Альберт.— Здаецца, ён гаворыць сэрцу, што і вясна мае сваю горыч, хутка час пралятае, хутка міне маладосць, чалавек на схіле свайго жыцця на ўсё глядзіць холадна. Мальвіна! Давай

карыстацца часам, пакуль яшчэ маладое пачуццё робіць прыемнымі нам забавы.

— Вясна, лета і восень людскога жыцця маюць свае аздобы,— сказала Мальвіна,— калі чалавек не ведае беднасці і мае чым задаволіць усе свае жаданні.

— Ці ж багацце — найбольшае шчасце?

— Без гэтага і каханне стыне.

— Ты любіш, як я бачу, грошы? — сказаў Альберт.

— Хто ж не любіць тое, што абавязкова патрэбна.

Пачуўшы гэтыя словы, Альберт доўга сядзеў задуманы, нарэшце ўзяў шапку і хоча выйсці.

— Што ж сёння так спяшаешся дадому? — спыталася Мальвіна.

— Я чалавек не багаты, трэба думаць, як жыць на свеце.

— Трэба было раней гэтым заняцца.

— Недарма голас зязюлі наводзіў на мяне смутак; яна мне нешта прарочыла.

Сказаўшы гэта, ён імгненна выйшаў.

Вярнуўшыся дадому, Альберт кінуўся на ложак, але не мог заснуць,— свет паўставаў у ягоных марах зусім інакшы, чым раней. Зразумеў нарэшце, што сапраўдная прыхільнасць і сапраўднае каханне рэдка бываюць на свеце. Дзе ж людскія сэрцы?

Розумы толькі пра тое дбаюць, каб апярэдзіць адзін аднаго, гонячыся за марнаю славай, жыць у раскошы, і, ашукваючы бліжніх і саміх сябе, балбочуць пра веру і пра любоў да бліжняга.

Гэтыя думкі страшна абурылі яго. Знелюбіў усіх знаёмцаў і ранейшых сяброў, пагарджаў каханнем, зайздрасць і злосць напоўнілі яго душу.

Назаўтра Альберт, захоплены страшнаю думкаю,

хадзіў самотны па полі. Нарэшце трапіў у густы лес; там, блукаючы ў ценю высокіх ялін, ад цяжкага смутку прыйшоў да роспачы.

— О! Калі ёсць злы дух,— сказаў сам сабе,— што абагачае людзей, які б дапамог мне хоць на кароткі час,— пакланіўся б яму цяпер.

Ледзь ён гэта сказаў — бачыць перад сабою: нехта сядзіць пад дрэвам на трухлявым пні, велізарнага росту, нос доўгі, востры, твар шчуплы, румяны, барада і валасы на галаве чырвонага колеру, вопратка хоць і зліняла, аднак адсвечвала яшчэ чырвонаю фарбаю; з трывогаю гледзячы на яго, Альберт застыў у маўчанні.

— Убачыў твой смутак,— сказаў незнаёмы,— і гатовы табе дапамагчы. Чаго хочаш?

— Лепшага жыцця. Пакутую ад нэндзы, і сябры мне здрадзілі.

— Пакланіся цемры, і дух агню будзе табе служыць, верне табе золата і сяброў; будзь хітры і празорлівы, бо слабасць натуры згубіць цябе.

— Што трэба зрабіць, каб дух служыў мне?

— Слухай і адразу выконвай мае парады. Здабудзь кроплю крыві са свайго пальца. (Альберт здабывае кроў з пальца.) Гэтая адна, адна кропля,— сказаў незнаёмы,— напоўніць гадзюку ядам. Дык ідзі цяпер з гэтаю крывёю; выходзячы з лесу, узыдзеш на гару. Там поўзае гадзюка, якая хацела ўкусіць дзіця, але, перапалоханая крыкам маці, страціла яд і цяпер, выгнаная іншымі гадамі, блукае адна. Пазнаеш яе лёгка*: жоўты хвост значыць адсутнасць сіл, дай лізнуць ёй кроплю тваё крыві: умомант займее яд і сіл набярэцца, а потым ідзі за ёй, яна дасць табе сваю мудрасць і багацце, убачыш

* Ёсць павер'е люду, што гадзюка, якая страціла яд, мае жоўты хвост і яе не прымаюць да сябе іншыя гадзюкі.

духа ў кожнай іскрынцы агню, а слугою тваім будзе Нікітрон*, на кожны твой кліч ён народзіцца з полымя.

Сказаўшы гэта, незнаёмы ўстаў, пайшоў у гушчар лесу і знік з вачэй.

Праз дзікія пушчы ідзе Альберт у той край, які яму паказаў незнаёмец; выйшаў з-пад лясных шатаў, калі быў самы поўдзень; узышоў на вяршыню пясчанай гары, сустракае велізарную гадзюку з жоўтым хвастом, якая, убачыўшы чалавека, не мела сілы ўцякаць, а толькі, падняўшы галаву, пазірала вогненнымі вачыма. Альберт на бярозавым лістку паднёс ёй кроплю свае крыві; гадзюка праглынула, і адразу пачала знікаць жоўтая масць на ёй, а праз паўгадзіны і зусім яна акрыяла.

Вылечаная гадзюка пакінула гару, паўзе па хмызах і верасе, усё далей і далей паглыбляючыся ў лес, і Альберт ідзе за ёю хуткай ступою.

Калі на захадзе патухла сонца і пачало вечарэць, ён убачыў між дрэў вялікі палац, дзе ў кожным вакне было відаць святло запаленых агнёў. Гадзюка, хутка віючыся па прыступках, трапіла ў вялікую залу-гасцёўню, а з ёю і Альберт; там сталы застаўлены ежаю і віном, чуваць чароўная музыка, люстэркі на сценах — у залатых каштоўных асадах. Доўга дзіві́ўся Альберт на загадкавыя дзівосы, разглядаючы ўсялякія аздобы гэтага палаца; пачуўся голас, які запрашаў яго сесці за стол, есці і піць — бо ўсё гэта дзеля яго прыгатавана. Пасля вячэры з'явілася перад Альбертам гадзюка, трымаючы ў роце залатую манету, падняла высока га-

---

* Нікітрон — адзін з васьмі злых духаў, імёны якіх: Ярон, Ірон, Кітрон, Фараон, Фаразон, Лідон, Сталідон. Яны прыносяць хваробы, дык людзі на Беларусі пішуць усе гэтыя імёны з крыжыкамі на хлебе, і хлеб гэты даюць хвораму, каб выгнаць з яго цела духа, які там пасяліўся. Мяркуюць, што гэтыя забабоны прыйшлі ад цыганоў, якіх беларускі люд мае за чараўнікоў.

лаву, каб аддаць гэты пенязь госцю; Альберт узяў; на дукаце з аднаго боку выбіта полымя, а з другога — карона і выява гадзюкі.

Калі задумліва пазіраў на дукат, зноў пачуў голас: «Пакуль маеш яго, будзеш мець золата столькі, колькі захочаш».

Гадзюка знікла, і ён адзін застаўся ў гасцёўні; успомніў параду незнаёмага, якога сустрэў у лесе, і, гледзячы на язычок свечкі, што стаяла на стале, паклікаў:

— Нікітрон!

Полымя свечкі ўсё вышэй і вышэй падымаецца ўгору, і тут з яго ўзнікае высокая лёгкая і гнуткая чалавечая постаць, саскоквае на падлогу, і вось ужо стаў перад ім чалавек у пунсовай вопратцы.

— Якія ў пана будуць загады? — спытаўся дух.

— Хачу імгненна вярнуцца дахаты.

Альберт ляцеў у небе вышэй гор і лясоў і праз колькі хвілін быў ужо ў сваім пакоі.

Вярнуўшыся дадому, ён выняў з кішэні залатоўку, якую атрымаў ад гадзюкі, і, кладучы яе ў шкатулку, падумаў сам сабе: «Эх, каб была яна поўная золата!» — і ў міг вока шкатулка напоўнілася дукатамі. Цешыцца ён, гледзячы на скарб гэткі, і не верыць, што бачыць тое наяве; доўга стаяў, не адводзячы вачэй ад золата, каб не знікла яно.

Бачаць суседзі дзіва нечуванае: Альберт купляе найдаражэйшыя люстэркі, гадзіннікі, дом яго свеціцца золатам і срэбрам; коні і карэты — шыкоўныя, лёкаі ў дарагіх ліўрэях,— быццам меў ён некалькі тысяч душ у маёнтку; запрашае да сябе гасцей, дае балі; найдаражэйшых він невычэрпная ў яго крыніца.

Мальвіна, чуючы пра гэтую нечаканую перамену лёсу, дзівіцца, як і іншыя: адкуль узяліся ў яго такія вялікія грошы? Доўга спадзявалася, што ён, можа, калі

наведае яе; прайшло колькі месяцаў — не прыязджае; перамяніўся ўжо, дарэмна чакаць! У яго душы цяпер — толькі адна пыха.

Прыйшла восень, доўгія вечары. Альберт, стомлены забавамі, у якіх доўга бавіў час з гуртам лісліўцаў, вырашыў застацца дома адзін; сухія бярозавыя дровы гарэлі ў печы, настольны гадзіннік іграў мелодыю, за сцяною шумеў восеньскі вецер; ён сеў перад агнём і, гледзячы на яго, аддаўся марам, думаў пра сваё мінулае, пра няўдзячнасць і здраду сяброў, якія некалі кінулі яго, бачачы, што ён зазнаў няшчасця і роспачы.

Калі так пераходзіў ад аднае думкі да другой — успомніў Мальвіну. Ярка малявала яму памяць прыемныя з ёю забавы да позняе ночы і той апошні вечар, калі голас гадзінніка з зязюляй пачаў тую размову, што давяла яго да невыноснай роспачы. Гэтыя ўспаміны абудзілі ў яго сэрцы забытае каханне, і прыйшло жаданне неадменна яе ўбачыць.

Ужо вырашыў быў ехаць да яе, але крыху задумаўся:

— О, не! — кажа.— Яна любіць багацце, а я цяпер багаты і ўладар яе пачуццяў; не буду зневажаць сябе сёння так, як некалі. Я пашлю ёй багаты прэзент, і яна сама адразу з'явіцца ў маім доме.

Сказаўшы гэта, паклікаў, гледзячы на полымя:

— Нікітрон!

Бярозавыя дровы стрэлілі, быццам з пісталета: вугельчык вылятае з печы, круціцца па падлозе, расце ўсё больш і больш, уздымаецца ўгору, ператвараецца ў чалавечую постаць, і вось стаіць перад ім вялізны мурын.

— Слухаю загад,— сказаў ён, гледзячы на Альберта вогненным позіркам.

— Не хачу бачыць цябе ў такім чорным і страшным абліччы,— сказаў Альберт.— Вярніся ў агонь і, выку-

паўшыся ў белым полымі, з'явіся да мяне з белым тварам, з лагаднейшымі вачыма і ў пекным вобліку маладога чалавека.

Мурын, як клуб дыму, кінууся ў печ; праз колькі хвілін адтуль вылецеў язык полымя, з якога ўмомант утварыўся юнак і, стоячы, чакаў загаду.

— Пакуль я напішу ліст да Мальвіны, ты павінен прынесці мне сюды дыяментавыя завушніцы, бранзалеткі і ўбор на галаву з рубінаў і дыяментаў.

Дух, як бліскавіца, вылецеў у вакно, і яшчэ Альберт не дапісаў ліст, а ўжо ўсе тыя каштоўнасці ляжалі на стале і ля яго стаяў дух у абліччы юнака.

Альберт, заклеіўшы ліст, загадаў аддаць яго Мальвіне разам з каштоўнасцямі; паслаў коні і карэту сваю, абы тэрмінова прыехала.

Самотны, шпацыраваў па пакоі; думаў, з якой радасцю яна прыме яго дарункі, з якім пачуццём прывітае яго пасля такога доўгага расстання; бо ведаў, што кабета, бачачы маладога чалавека шчаслівым, у багатым уборы, у пышных салонах, ставіць яго вышэй за іншых людзей; у гэты час ён Бог у яе вачах.

Мальвіна сядзела ў сваім пакоі з суседкаю, што прыйшла ў гэты вечар, і размаўляла з ёю пра розныя дзіўныя здарэнні. Нарэшце пачалі абгаворваць Альберта: адкуль здабыў ён такія вялікія грошы, бо розныя пра гэта разыходзіліся чуткі. Адны казалі, што ён недзе далёка ездзіў і выйграў мільён у карты, другія — што нібыта выкапаў багаты скарб з зямлі, трэція — што навучыўся недзе чарнакніжніцтву і стаў багаты, злыгаўшыся са злым духам. Але ўсё гэта былі толькі здагадкі.

Расказвала Мальвіна сваёй сяброўцы, як раней Альберт часта наведваў яе, нязменна паўтараючы пра сваё шчырае каханне; успамінала і той апошні вечар, калі холадна даводзіла яму, што без грошай каханне

стыне, а ён, разгневаны, імгненна выйшаў з пакоя і больш не вярнуўся.

У гэты момант яны пачулі, як нейкі шыкоўны экіпаж спыніўся ля ганка. Падхапіліся абедзве: бачаць — карэта, а ззаду яе — лёкай. З'яўляецца незнаёмы малады чалавек, аддае ліст і багатыя падарункі. Мальвіна глянула ў вочы пасланцу, і трывога нейкая нарадзілася ў яе сэрцы. Хацела сказаць яму колькі слоў, але не паспела і азірнуцца,— сталася нейкім чынам, што яго ўжо не было ў пакоі.

Яна задумліва глядзіць на бляск дарагіх дыяментаў; такога вялікага багацця і ў сне не бачыла ніколі; сарвала пячатку з ліста, глядзіць на Альбертаў подпіс; дрыжучы, дачытала ліст да канца і стаіць задумлівая: не ведае, што рабіць.

— Альберт прыслаў мне прэзент,— сказала яна сваёй сяброўцы.— Піша, каб я ў гэтай карэце тэрмінова прыехала да яго. Не ведаю, што мне рабіць.

— Без сумненняў трэба неадкладна ехаць.

— Ці ж не страчу яго павагі за такі смелы ўчынак?

— Ён не думаў пра гэта, пасылаючы да цябе коней і запрашаючы ў гэты самы вечар прыехаць.

— Як ён пераменіўся! Раней, калі наведваў мяне, дык кожнае слова яго лучылася з нейкай трывогаю, а цяпер такі саманадзейны!

— Прыслаў багатыя падарункі,— мае права быць саманадзейным. Аднак у вялікім свеце не лічыцца ганьбаю, калі хто добра пакарыстаецца багаццем якога пана.

— Дык я еду.

— І трэба спяшацца. Бо ад нецярплівасці зменіцца яго настрой і сустрэне не добрым вокам.

Мальвіна паспешліва пачала апранацца; бярэ найлепшую сваю сукенку, сяброўка ўбірае ёй галаву, стараецца, каб усё ёй пасавала. Надзела на сябе і дыямен-

ты, што прыслаў Альберт, сядае ў карэту; паўгадзіны ехалі — і ўжо на месцы.

У вітальні сустракае яе Альберт, запрашае ў гасцёўню, дзе ўсё зроблена з густам і багацце ззяе паўсюль. Дзівіцца Мальвіна з такой нечаканай перамены яго долі. Альберт у яе вачах зрабіўся зусім іншы. Яго постаць і твар набылі дзіўную прыгажосць, у яго размовах заўважыла Мальвіна незвычайны розум і дасціпнасць.

Імгненна дарагая садавіна і размаітыя сочывы з'явіліся на сталах; просіць яе выбіраць сабе пад густ і ў час гэтае пачосткі расказвае, як у яго прачнулася жаданне абавязкова сёння яе ўбачыць.

Кожнае слова каханага было ёй прысудам.

— Ці ўспаміна́ла хоць калі пра мяне,— спытаўся Альберт,— з тае пары, як апошні раз бачыліся з табою?

— Як жа не ўспамінаць, калі пра тваё шчасце ва ўсіх дамах штодня гавораць?

— А што гавораць?

— Рознае, але нічога пэўнага.

— Няхай людзі мучаць сабе галовы; я ж скажу толькі, што забагацеў, не крыўдзячы бліжніх.

— І я не чула, каб каго-небудзь Альберт пакрыўдзіў.

Застаўшыся ў пакоі адны, яны размаўлялі, прыпамінаючы ўсё тое, што было раней між імі. Гадзіннік на сцяне зайграў мелодыю, і ўжо прабіла поўнач.

— Ці хочаш, Мальвіна,— сказаў Альберт,— убачыць мой хатні тэатр?

— Хто ж будзе іграць у тэатры, калі нас толькі двое?

— Маю актораў, зачыненых у шкатулцы, ураз усе з'явяцца перад табою.

— Ці не будзе толькі чаго страшнага? Злітуйся, не палохай мяне, цяпер якраз поўнач.

— Думаеш, я такі жорсткі, што магу карыстацца з

твае палахлівасці? Не будзе аніякага страху, толькі пабачыш цуды, табе незразумелыя.

Сказаўшы гэтак, ён узяў агатавы крэмень, крэсіва і, стоячы ля яе, пачынае высякаць агонь. Нечуваныя цуды бачыць Мальвіна: іскрынкі, што падаюць на падлогу, ператвараюцца ў язычкі полымя, а з гэтых язычкоў нараджаюцца дзеці, на іх галовах гарэлі кучары валасоў — як бавоўна ці лён, што ўзяліся агнём; вочы, як іскрынкі, мігалі чырвоным святлом, і празрыстыя матылёвыя крылцы мелі яны на плячах. Адны лёталі пад столлю, вырабляючы самыя неверагодныя фігуры, другія сваволілі на сталах, канапах, на падлозе, каля люстраў і карцін — перакідваліся ў звяранятаў, птушак, жамяру.

— Ах! Досыць, досыць ужо! — закрычала Мальвіна.— Не магу больш глядзець на гэтыя жахі. Нейкі страх мяне забірае.

— Палахлівае стварэнне! Ці ж іх выгляд мае штонебудзь страшнае? Гэта ж купідоны, якіх, можа, не раз бачыла на карцінах пекнай Венеры.

— Ах, Альберт! Полымя ў іх на галовах і гэтыя жахлівыя пагляды!.. Кроў мая замірае.

Альберт махнуў рукою, і ўсё знікла. Быццам было гэта толькі ў сне. Перапалоханая Мальвіна доўга яшчэ не магла супакоіцца. Ён смяяўся з яе палахлівасці. Калі мінуўся страх і скончыліся жарты, яны бавілі час, пераходзячы ў размовах ад аднаго да другога, аж пакуль узышла на небе дзянніца.

Мальвіна, вярнуўшыся дадому, не магла забыць тыя цуды; расказала пад сакрэтам сваёй сяброўцы, і, размаўляючы між сабою пра гэта, вырашылі, што ў вобліку тых дзяцей з'яўляліся злыя духі. Альберт — чарнакніжнік, і праз гэта зрабіўся багаты.

Такі сакрэт, пераходзячы ад сяброўкі да сяброўкі, у хуткім часе ўжо быў вядомы ў гарадах і вёсках; усюды са страхам пра гэта гаварылі.

Старыя нагадвалі маладым і недасведчаным, каб пазбягалі Альберта і сяброўства з ім. У яго доме непрыстойныя забавы, размовы і віно, што пілі без меры, нішчылі маральныя і цялесныя сілы ўсіх тых, хто збіраўся там бавіць час у ганебных уцехах.

Прайшоў адзін год, другі. Альберт не шкадуе грошай; усё робіцца паводле яго волі; уцехі не спыняюцца. Мальвіна хоць і не сумняваецца ў яго сувязях са злым духам, але падпарадкуецца ягоным жаданням.

Аднаго разу Альберт з гуртам гультаёў пры картах і віне бавіўся да поўначы. Гаспадар і госці былі ў гуморы. У жартаўлівых размовах адзін з гэтай грамады сказаў:

— Ці праўда, Альберт, што ты — чарнакніжнік, як сцвярджаюць некаторыя? Выкліч перад намі духа. Мы яшчэ яго ніколі не бачылі.

— Я ведаю,— сказаў Альберт,— хто разнёс пра мяне такія пагалоскі. Але не хачу сёння хаваць ад вас гэтага і зараз усё пакажу вам.— Глянуў на полымя свечкі і паклікаў: — Нікітрон!

Са страхам пазіраюць усе на гэты неспадзяваны цуд: полымя свечкі выбухнула пад самую столь і нечакана ў паветры ўтвараецца празрыстая хісткая асоба, спускаецца на падлогу ў абліччы юнака і чакае Альбертавага загаду.

— Як хутчэй ляці да Мальвіны і запрасі яе да мяне.

Дух вылецеў у вакно; прайшло не больш за паўгадзіны: заходзіць у пакой Мальвіна, бледная ад сполаху, і гаворыць дрыготкім голасам:

— Навошта ты, Альберт, прывёў мяне сюды? Хочаш выставіць адну на посмех перад гуртам тваіх бяседнікаў?

— Не будзеш адна.

Ён глянуў на карціны з міфалагічнымі німфамі і кажа:

— Маеш сабе таварышак.

І ўмомант голыя німфы ў натуральную чалавечую велічыню, пакінуўшы палатно, сышлі са сцяны.

Усе знерухомелі, са страхам паглядаючы на гэтыя цуды. Перапалоханая Мальвіна закрычала страшным голасам і ўпала непрытомная на падлогу.

— Нікітрон! — паклікаў Альберт. З'явіўся дух, і Альберт загадаў яму аднесці Мальвіну дахаты, дзе яна праз колькі хвілін ачулася, лежачы на ложку ў сваім пакоі, і дрыжала, успамінаючы тое жудлівае відовішча.

Суседзям, таварышам і ўсім знаёмым было ўжо вядома, што Альберт — страшны чарнакніжнік. Бацькі, сваякі і сябры напамінамі стрымлівалі моладзь, каб яна не мела з ім аніякіх сувязяў і дачыненняў. Старыя людзі стараліся рознымі спосабамі выбавіць яго з падману і павярнуць да цнатлівага і пабожнага жыцця.

Дарэмныя парады і напаміны. У багатым Альбертавым доме штодня поўна бязбожнай і распуснай моладзі; ён сам усё больш і больш быў нястрыманы ў непрыстойных жадунках і ўчынках; лічыў лухтою любоў да бліжняга, зводзіў і ганьбіў жанчын і дзяўчат рознага саслоўя. Не пераводзілася золата, а перад золатам усё цьмее, і гэта яму было даспадобы. Ганаравалі яго лісліўцы і таварышы ў забавах, але ад бацькоў, мужчын і пачцівых людзей сыпаліся на яго страшныя праклёны.

Прайшло колькі гадоў; ад усіх гэтых празмернасцяў Альберт захварэў. Раскоша, якую піў поўнаю чарай, зрабілася яму няўсмак, і ўсюды нечакана пачаў сустракаць невыносную горыч; трывога і смутак пасяліліся ў яго багатых салонах.

Пачуў голас касцельных званоў, нехта яму сказаў, што гэта звоняць па нябожчыку; змяніўся з твару і неспакойны хадзіў сюды-туды па пакоі; доўга і слова не сказаў прыяцелям.

Адскочыў ад вакна, калі ўбачыў людзей у жалобных уборах з паходнямі ў руках, што ішлі за возам, на якім стаяла труна.

Задрыжаў увесь, калі пачуў, што той, хто ўчора з ім баляваў, ужо не жыве на свеце.

Неспакой і меланхолія штодзённым цяжарам ляжалі на яго думках; гурт лісліўцаў не весяліў яго, жанчыны страцілі прывабнасць у яго вачах, у Мальвіны ўбачыў тысячы заган і не хацеў яе больш бачыць.

Самотны і задуменны блукаў Альберт па полі, зайшоў у густы лес, убачыў там чалавека з чырвонымі валасамі на галаве і ў пунсовым адзенні, які сядзеў на пні. Пазнаў яго; гэта быў той самы, што вучыў яго, як набыць золата і кіраваць духам.

— Чаму і цяпер ты незадаволены? — спытаўся чырвоны чалавек.

— Ні ў чым не маю прыемнасці, нейкі неспакой зацьміў мае думкі.

— Можа, Мальвіна табе здрадзіла?

— Мальвіна любіла і любіць багацце; яе каханне мне не патрэбна.

— Маеш дукат, на ім яркае полымя, што ўсё перамагае.

— Але спакою купіць не магу.

— Вогненны дух выконвае ўсе твае загады.

— Але і ён спакою не можа прынесці.

— Не ўмеў карыстацца шчасцем, я а казаў: будзь хітры і празорлівы, бо слабасць натуры загубіць цябе. Ужо не грэе ні залатое полымя, ні вогненны дух, ні погляд каханкі.

— Я пагарджаю ўсім, я хачу здранцвець, быць абыякавым, як труп, халодным, як ледзяная брыла.

— Дык паслухай апошнюю маю параду: збяры ўсіх сваіх таварышаў і, перш чым праб'е на вежы поўнач,

ідзі на цвінтар; на магілах убачыш язычкі халодных агнёў — прасі іх да сябе на забавы.

Сказаўшы гэта, ён адышоў на колькі крокаў і знік.

Вярнуўшыся дадому, Альберт хутка пастараўся выканаць тое, што яму раіў у лесе той дзіўны чырвоны чалавек. Гасцей пакінуў адных, а сам заспяшаў на цвінтар. Ноч была ціхая і цёмная, ледзьве відаць былі драўляныя крыжы і дзікія камяні, пастаўленыя сям-там на могілках; свяціліся язычкі агнёў, накшталт аплытых свечак.

— Халодныя духі! — сказаў Альберт.— Сёння вас запрашаю да сябе, вашай хачу дапамогі, хачу быць падобны да вас і пагарджаць светам.

Калі сказаў гэта, дык з'явіліся перад ім белыя прывіды волатаў у дзіўных і страшных абліччах. Яны кланяліся, прысягаючы, што ахвотна выканаюць яго жаданне.

У доме ў Альберта шум і вясёлыя размовы чуваць у асвечаных салонах. Вярнуўся бледны гаспадар, неспакой на яго твары.

— Што з табою дзеецца, Альберт? Чаму ты такі смутны? Які неспакой хвалюе твае думкі? Пра што турбуешся? Сто гадоў раскідваючы скарбы, што дала табе фартуна, не зможаш іх усё адно страціць.— Гаворачы гэта, віталі яго адзін за адным госці.

— Хто з нас будзе так доўга жыць?! — сказаў Альберт.— Не затрымае чалавек захаду сонца, каб дзень падоўжыць, і весялосць не прыкліча, калі яна прэч уцякае.

— Навошта зважаць на невясёлае; хто ведае, якая будзе будучыня; давайце жыць сённяшнім днём,— сказаў адзін з гасцей.— Выпі з намі — змрочныя думкі прэч уцякуць.

— Vinum cor laetificat![1] — сказаў другі.— Што будзе пасля, навошта думаць цяпер.

Нясі віна мне жыва,
Хай пройдзе дзень шчасліва;
Душой клянуся, дружа,
Што мушу ўпіцца дужа!

— Чакаю запрошаных гасцей,— сказаў Альберт.— Яны ўпершыню наведаюць мой дом.

— Адкуль і якіх гасцей чакаеш?

— Убачыце і будзеце ведаць.

— Дык старайся іх прыняць весялей, чым нас. Вып'ем за здароўе гаспадара.

Пеніцца віно ў кілішках; грымяць віваты:

— Няхай жыве Альберт!

Падхмеленыя моцнымі трункамі, яны пахваляліся адзін перад адным: хто больш выпіць можа; шум і гул вясёлых гасцей адзываецца ва ўсіх пакоях. Сам гаспадар, захоплены вясёлай грамадою, асушыў не адзін кілішак моцнага віна. Але яно слаба падзейнічала на яго; хвіліннае забыццё дало спачыць думкам, і зноў вярнуўся смутак мучыць ягоную душу.

Поўнач. На далёкай вежы б'е дванаццаць. Прабіў гадзіннік у кутку гасцёўні і ледзь дайграў мелодыю — нечакана патухлі васковыя свечкі. Адзін толькі ліхтар свяціў бледна, нібы пакрыты густою імжою. З'явіліся па кутах і пасярод салона жахлівыя монстры: велізарныя стварэнні ў белым, вочы, як агонь, гарэлі, гангрэнавыя плямы палілі іхнія твары. Учарнелыя шкілеты абапіраліся спарахнелымі рукамі на мэблю. Знік гарэлачны чад, перапалоханыя госці з крыкам уцякалі дадому, іншыя, знепрытомнеўшы, упалі на падлогу. Нямы і бледны Альберт пазіраў на гэтых пачвар; дрыготка прабегла па целе, і адчуў у гэты час, што нейкі холад увайшоў у яго грудзі, і застыў увесь ён ад холаду.

Зніклі гэтыя страшныя монстры; ачуліся перапалоханыя бяседнікі, але не вярнулася цяпло, каб сагрэць Альберта; увесь быў халодны, як кавалак золата.

Жыў ён яшчэ колькі год, але ўжо нішто не магло яго адагрэць. Увесну і ў летнюю спякоту прабягаў мароз па ўсіх яго жылах. Кажуць, што, калі хто сядаў блізка ля яго, каб пра што-небудзь пагаманіць,— такі холад з вуснаў яго зыходзіў, што нельга было і колькі хвілін трываць.

Уначы прыходзілі да яго тыя самыя страшныя здані, якіх ён з магіл запрашаў да сябе, і часта чуў нейкія дзіўныя галасы, якія клікалі яго па імені «Альберт! Альберт!» — не толькі ў змроку, але і сярод белага дня. Пытаўся ён у людзей, што яго часам наведвалі, ці не чуе хто-небудзь з іх галасы, што клічуць яго па імені? Усе са здзіўленнем адказвалі, што не чуюць аніякіх галасоў.

Абазнаныя ў сваёй справе медыкі, прывезеныя з далёкіх краёў, параіўшыся, прапісвалі яму размаітыя лекі, але руплівасць і веды дактароў не маглі яму дапамагчы.

— Божая кара нарэшце кранула чарнакніжніка і спакусніка,— паўтаралі старыя людзі.

А між простым людам па вёсках і мястэчках хадзілі чуткі, што Альберта за бязбожнае жыццё мучаць усе трасцы* разам, ні на хвіліну не даючы яму спакою.

Найчасцей ён быў самотны; назаўсёды зніклі балі і шумныя забавы; рэдкі госць наведваўся, і той, змучаны халоднаю размоваю, стараўся як мага хутчэй пакінуць ягоны дом. Пакінулі ўсе. Часам толькі слуга з'яўляўся на голас пана.

Дзень быў хмуры, шумеў вецер, сонца затулялі воблакі; у Альбертавым доме панавала цішыня, нібыта ў якой пустэльні. Чуваць былі галасы крумкачоў, вя-

---

* Трасца, або фебра; люд беларускі думае пра гэтыя хваробы, як пра нейкіх злых істот ці духаў, што завуць людзей па імені (часцей увесну). Хто адгукнецца, той мусіць хварэць. Бачаць іх часам у вобліку кабет і налічваюць дзевяць сясцёр.

лікая чарада якіх кружылася ў паветры над палацам. У вечаровым сутонні вокны былі нібыта завешаныя чорным мошастам; доўга не гарэў у шыбах агеньчык свечкі. Знайшлі яго труп; сканаў, седзячы на крэсле. Рукі і ногі здранцвелі, нібыта ад моцнага зімовага марозу.

— А з Мальвінай, каханкай яго, што сталася? — спытаўся Завальня.

— Мела дыяменты і грошы, лёгка і мужыка знайшла; гадзіннік з зязюляю не наводзіў на яе сумных думак. Выехала ў сталіцу і сярод шуму вялікага свету забыла пра мінулае і пра Альберта.

— Заўсёды такая смерць тым людзям,— сказаў дзядзька,— што шукаюць шчасце на гэтым свеце, а пра будучае жыццё не дбаюць. Як жахліва памёр гэты няшчасны Альберт!

Арганісты ўстаў з месца і сказаў, гледзячы ў вакно:

— Колькі зорак ужо свецяцца на небе, і вецер сціх; заўтра будзе добрае надвор'е; перш чым вярнуцца дахаты, мне трэба яшчэ сюды-туды заехаць. Дык ты, пане Завальня, дазволь адпачыць падарожнаму. Маю заўтра раненька ўстаць.

Гасцям ужо прыгатавалі пасцелі, пасля пацераў патушылі агонь, і я, думаючы пра няшчаснага Альберта, заснуў

КУЦЦЯ

Я прачнуўся і, лежачы яшчэ ў пасцелі, прыпамінаў апавяданні сляпога Францішка і арганістага: Плачка, Сын Буры, Вогненныя духі —усе гэтыя цуды паўставалі ў маіх думках у дзівосных, самотных і страшных карцінах. Тут дзядзька адчыніў дзверы і, гледзячы на мяне, сказаў такія словы:

— Уставай, Янка. Не прывыкай да ляноты; зімовыя ночы доўгія, можна выспацца; усе падарожныя яшчэ перад світаннем выехалі; цяпер толькі паны спяць да дня; за іх іншыя думаюць і працуюць. Памятай, што ты чалавек бедны, мусіш сам служыць, дык адвыкай ад такіх звычак.

Завальня надзеў футра, выйшаў на падворак, загадаў парабкам раскідаць снежныя сумёты ля вокнаў і ля сцен спіжарні.

Я хуценька ўстаў. У хаце было ціха і змрочна; святло слаба прабівалася праз шыбы, пакрытыя лёдам і засыпаныя снегам. Уваходжу ў чалядны пакой. Там на лаве сядзеў сляпы Францішак, а пані Мальгрэта, гатуючы куццю, расказвала яму пра сваю гаспадарку: пра курэй разнастайных парод, якіх яна разводзіла, маючы велізарнага пеўня на высокіх нагах, але ён быў такі нязграбны, што звычайны маленькі пеўнік яго перамагаў і не раз крывавіў; пра гусей, за якімі ўлетку хоць і заўсёды добра наглядала, але не магла ўпільнаваць ад лісіц. Расказвала, як аднаго разу на возеры паляўнічы адным стрэлам забіў некалькі свойскіх качак, мяркуючы, што гэта дзікія, і з таго часу трэба мець іх навідавоку, каб далёка не адплывалі ад дому.

Калі так размаўлялі, дзядзька пастукаў у вакно, кажучы:

— Бачу здалёк: па возеры нехта едзе; здаецца, гэта пан Марагоўскі з дзецьмі вяртаецца з Полацка. Загадай каму, васпане, хутчэй навесці парадак у пакоі; дасюль яшчэ падлога не падмецена.

Імклівыя коні павярнулі з вялікай дарогі, мінулі бераг возера і ўжо ля брамы. Дзядзька сустракае гасцей: у возе сядзеў пан Марагоўскі, ля яго — трое дзяцей, ухутаныя мядзведжым футрам і абвязаныя хусткамі так, што толькі вочы відаць; выбегла з дому пані Мальгрэта, і дзяцей унеслі ў пакой.

На снеданне было пададзена падагрэтае піва; шкаляры, пачуўшы цяпло, зашумелі, як пчолы ў вуллі. Кожны апавядаў пра сваю вучобу, пра таварышаў, настаўнікаў, пра розныя школьныя выпадкі і здарэнні. Сляпы Францішак далучыўся да іх, і яны пад сакрэтам расказвалі яму свае вершы, якія вывучылі на памяць, каб павіншаваць бацьку.

Перада мною яны хваліліся ўзнагародамі за экзамены: дасталі са скрыначкі абразкі Клаўбера розных памераў, крыжыкі і медзяныя медалькі. Шмат расказалі вывучанага з альвара і шмат пераклалі з лаціны святое гісторыі.

Пан Марагоўскі пацвердзіў бацьку, што Стася і Юзіка за стараннасць у вучобе і за добрыя паводзіны хвалілі і ўзнагародзілі ксёндз-прэфект і настаўнікі; дзядзька цешыўся гэтым, абяцаў ім пашыць новыя капоты і даць грошай на розныя школьныя патрэбы.

Доўга цягнулася размова пра Чырвоны* полацкі кірмаш. Марагоўскі апавядаў пра кошт жыта, аўса і ячменю, пра свойскіх птушак, якіх там шмат прадаецца з розных краёў; пра кошт ільну, пянькі і пра купцоў, што прывезлі з іншых гарадоў хусткі, сукно, ядваб, баваўняную крамніну ды іншыя тавары дзеля ўбораў; пра знаёмых гаспадароў, што прыехалі за сваімі справамі і каб набыць патрэбныя ў гаспадарцы рэчы.

Прайшоў цэлы дзень у размовах; сонца схавалася за лес, звечарэла. Колькі суседзяў (што жывуць ля возера Нешчарда), запрошаныя з жонкамі і дзецьмі на куццю, прыехалі да майго дзядзькі. Паказалася першая зорка на небе; пасярод паставілі доўгі стол, заслалі яго сенам і пакрылі белым абрусам. Посную ежу з мёдам і найлепшую рыбу падалі на стол. Завальня ламаў аплатку з панам Марагоўскім, а пасля па

* Так называецца полацкі кірмаш, які адбываецца перад Калядамі.

чарзе — з кожным госцем. Апавядаў, як калісь князь Агінскі, добры і ласкавы пан, запрашаў на гэты вечар да сябе ўсіх суседзяў, не зважаючы, ці ён бедны, ці багаты, абы толькі шляхціц і прыстойны чалавек. З незвычайнай сардэчнасцю прымаў гасцей, шчыра і адкрыта з кожным гаварыў, бавіў яго, расказваючы размаітыя даўнейшыя гісторыі.

Марагоўскі прыпамінаў, што раней гэтых святых абрадаў трымаліся ва ўсіх дамах нашага павета. Сёння ўжо не тое! У некаторых паноў змяніліся старыя звычаі і парадкі, за што Бог не ўзнагародзіць, і часы ўсё горшыя і горшыя.

За гэтаю размоваю некаторыя госці, седзячы за сталом, падсоўвалі руку пад абрус, выбіралі наўдачу даўжэйшую сухую сцяблінку; паказвалі адно аднаму, загадвалі, ці высокі будзе наступнаю вясною расці на полі лён, а паненкам прадказвалі хуткае замужжа. Шукалі пад сенам зярнятак жыта, пшаніцы ці іншага збожжа, бо яно, выпадкам знойдзенае ў гэты вечар пад сенам, вешчавала вялікія ўраджаі.

Пасля вячэры, гледзячы на яснае, з зорным сяйвом неба і на вогненныя дарогі метэарытаў, выказвалі надзеі на добрую вясну і на багаты збор садавіны і гародніны ўвосень.

О, салодкія ўспаміны забаў і звычаяў роднай зямлі! Як кароткае шчасце, як прыемны сон, як вера бацькоў! Навек застануцца яны ў памяці. Яны — наймілейшая забава самотным думкам; па іх сумуе, як выгнанніца з раю, заклапочаная душа.

ДУМКІ САМОТНІКА

На беразе Фінскае затокі, дзівячыся чароўным малюнкам травеньскіх начэй, сядзеў я ад захаду да ўсходу

сонца. Не было зорак на небе: белае святло заліло нябеснае скляпенне і ўсю марскую прастору. Травеньскія ночы чужой краіны! Вы заўсёды былі сведкамі маіх тужлівых і самотных песень; калі тут, на беразе затокі, агорнуты думкамі, успамінаў горы і лясы радзімай старонкі.

Гарэць залатым полымем вяршыні святынь у сталіцы[1]; якая цішыня пануе ў паветры! Зазваніў гадзіннік з вежы,і моцнае яго гучанне дасягае далёкіх ваколіц горада. Човен плыве па спакойнай вадзе, чую вясёлыя песні матросаў; у пышных садах гучыць музыка, да позняга часу доўжацца вясёлыя забавы і не скончыліся яшчэ прыемныя спатканні пад шатамі паркавых дрэў.

Травеньскія ночы радзімых ваколіц! Мілей мне было сустракаць захад сонца на беразе Нешчарды, не параўнаеш самую вытанчаную музыку з пяшчотным і чароўным спевам салаўёў і самотным галасам зязюль. Дзікія лясы мілей за пышныя паркі! Шум вашых галін акунаў мяне ў роздум, у засені вячыстых дрэў заўсёды адчуваў я нейкія неразгаданыя таямніцы прыроды. У народных апавяданнях сустракаў пачуццё і праўду, адчуваў у іх мудрасць і малітвы цэлага народа, мілей гэта ў сто разоў, чым халодныя забаўкі ў багатых салонах.

Мора! Я чытаў пра цябе вершы паэтаў, ціхія і бурапенныя твае хвалі параўноўваў з роднымі азёрамі, калі яны зіхацяць, як крышталь, у зарослых берагах або шумяць у буру. Калі я быў яшчэ зусім малады, дык упрыгожваў людзей дабрынёю і справядлівасцю, а будучае — надзеяю і, быццам у бяспечным порце, ціхамірна марыў у той час пра навальнічнае неба і пра велізарныя акіянскія хвалі.

Мора! У тваіх глыбінях быў для мяне іншы свет, шчаслівы і дзіўны, пра які столькі я чуў апавяданняў

з вуснаў простага люду*. Там жыла калісьці дзяўчына Ганна, дачка вялікага Акіяна, каралева духаў, цуд хараства; нябачная моц зямлі і мора імгненна выконвалі ўсе яе загады. Цуд дабрыні, яна ацаніла шляхетнасць маладога хлопца, які спусціўся на дно і стаў перад вялікім Акіянам, каб адслужыць яму за вяртанне свайго бацькі на родную зямлю. Але ён быў слабы чалавек і не мог выканаць наказы Бога, і тады Ганна, выручаючы каханага, загадала духам, і за адну ноч з'явіліся палацы з караляў і дарагіх перлаў. Ацаніў Акіян дабрачыннасць і мудрасць хлопца, даўшы яму за жонку сваю дачку Ганну.

Мора! Не так ужо думаю сёння пра цябе. Ты нагадваеш сляпую фартуну: узбагачаеш людзей і кідаеш у бяздонныя глыбіні, няможна расчуліць тваё зімовае лона, калі няшчасны ветразь, занесены хваляю далёка ад роднае зямлі, гіне, самотны, на пустэльных берагах вострава ад тугі або ад голаду, і ў яснае надвор'е не дрэмлюць на тваім дне ненажэрныя пачвары, пaглядаючы з адкрытаю пашчаю на марскіх вандроўнікаў. О мора! Ты нагадваеш свет, па якім ідзе чалавек рознымі пуцінамі жыцця.

Зменіцца хутка надвор'е — вецер з усходу; бялеецца над вадою надзьмуты ветразь. О, людзі вялікага свету! Гляньце на неба з вашых высокіх і пышных гмахаў! Над горадам вісяць густыя воблакі, а з іх нараджаюцца ўгары дзіўныя прывіды, у паветры будуе нехта велізарны замак, валы і сцены акружаюць яго, вырастаюць высокія гмахі і вежы, непадалёк становяцца ў баявы парадак на конях волаты-рыцары, а праз колькі хвілін відаць толькі руіны, а ўсё войска перамянілася ў клубы дыму; як вужака, прабегла вогненная маланка пасярод хмары.

---

* Змест народнага апавядання пра Ганну, дачку Акіяна.

О людзі вялікага свету! Гляньце на неба з вашых высокіх і пышных гмахаў, зразумейце гэтыя знакі ў пэўных абрысах аблокаў, якія заўсёды перад вашымі вачыма; Божая рука папярэджвае вас, што няма нічога сталага на зямлі, гмахі вашы ператворацца ў руіны, моц, багацці, гонар і слава рассеюцца і знікнуць, як лёгкі дым у паветры.

Вясна! Кароткі твой усмех, кароткі той павеў лагоднага ветрыку, нядоўга цешаць вока барвы садоў; вільготныя туманы засцелюць зямлю, паляцяць птушкі ў вырай, прачнецца вецер і разнясе жоўтую лістоту па могілках, раскідваючы ля ўзножжа цудоўных помнікаў і немых стодаў, якія стаяць на магілах знакамітых людзей; калісьці фартуна сыпала ім на дарозе жыцця кветкі, сёння халодны мармур заносіць пяском вецер, і імя іх сканае ў пустэльні нябыту, калі ў жыцці не ўвянчалі яны свае галавы каронаю праўды.

Праўда — пасланніца неба ў гэтую юдоль цярпення — ты анёл, вартаўніца і настаўніца ў жыцці, асвятляй нас сваімі промнямі, калі праўдзівую веру — найдаражэйшы скарб нашых бацькоў, найчысцейшае святло неба — хочуць зацьміць туманы вытанчанай мудрасці пыхлівых і хлуслівых філосафаў.

Калі прырода спіць пад снегам, вые паўночны вецер, мінаюць доўгія цёмныя ночы, тысячы агнёў палаюць у вокнах гмахаў, не перапыняецца вясёлае жыццё сталіцы, і я, самотны, люблю аддавацца марам, мая думка ляціць далёка, да радзімых ваколіц, выклікае з магіл паважаных старых, бачыць іх забавы і чуе размовы пра шчаслівыя часіны, пра залаты век, калі чалавек араў сваё поле, будаваў дом сабе і сваім дзецям. Тады ўраджаі былі лепшыя, весела спяваючы, працаваў араты ў полі, у лясах вялося безліч ласёў і дзікіх коз, і паляўнічы лёгка знаходзіў звера, і рыбак упэўнена закідаў нерат у ваду.

Але калі людзі размежылі жалезным ланцугом палі і лясы, калі кожны захацеў стаць багатыром, мець дарагую вопратку і пышныя карэты,— усё змянілася на свеце, багатыя пачалі прыгнятаць бедных, і ўгневаны Бог не блаславіў людскую працу, змяніліся ўраджаі, мядовая раса, падаючы страшнаю атрутаю на травы перад узыходам сонца, няраз вельмі шкодзіла жывёле.

І цяпер яшчэ старыя, апавядаючы маладым аповесць даўніх часоў, успамінаюць дзіўныя знакі на небе, калі на беразе Балтыйскага мора сышліся дружыны шведаў з велізарным войскам паўночнага Цэзара, дрыжала Нарва і іншыя фартэцыі ад зброі пераможцаў. Зарава страшных пажараў, плывучы ў аблоках ад марскіх берагоў, няраз апоўначы залівала крывёю неба над усёй Беларуссю. Люд, дрыжучы, паглядаў угору, дзе ў хмарах, што дыміліся крывёю, змагаліся палкі конных і пешых волатаў, і няраз гэты прывід трываў на небе да ўзыходу сонца.

Часта тэмаю іх размоў бывае год Лебяды, калі падчас той шведскай вайны валадарылі па ўсёй Беларусі голад і чума. Зямля тады была без снегу, пагоркі без травы падобныя былі да бясплодных стэпаў, паўночны вецер, пралятаючы над голымі палеткамі, нібы над пясчанымі стэпамі, змятаў сухую зямлю і забіваў сваім дыханнем кволую рунь, ад моцных марозаў трэскаўся дол, гінула рыба ў скаваных таўшчэзным лёдам азёрах.

Прыйшла вясна, ажылі дрэвы і лугі, але сэрца гаспадара працяў цяжкі смутак: палі былі пакрытыя лебядою, жытнёвыя каласы раслі за некалькі сажняў адзін ад аднаго, на берагі азёр хвалі выкідвалі мноства нежывой рыбы, голад і чума распаўзліся па цэлым краі.

У вёсках апоўначы пад вокнамі некаторых хацін здараліся незвычайныя і страшныя цуды: сонных

абуджаў моцны крык дзіцяці, але калі хто выходзіў, каб забраць дзіцё ў хату, дык нікога не бачыў на панадворку і плачу не чуў, а толькі абзываліся блізка суседніх дамоў сабакі. Такія выпадкі, паўтараючыся часта, даводзілі ўсіх да найвялікшае роспачы.

«Кара Божа за цяжкія грахі»,— казаў люд і штодня перад абразом Найсвятлейшай Маці заліваўся слязьмі.

Успамінаюць у размовах сваіх з удзячнасцю і пачуццём і пра Вас, вялікія душы, што былі дабрадзеямі Вашым падданым, суседзям і няшчасным землякам; падчас неўраджаю шчодраю рукою давалі дапамогу бедным сялянам, удовам і сіротам; люд, гнаны жорсткім лёсам і несправядлівасцю, падтрымлівалі мудраю парадаю, уваскрашалі надзеі ў сэрцы, паказваючы ўсемагутнасць божую і міласэрнасць; ніхто без суцяшэння не выйшаў з Вашага дому, і прыгрэты жабрак, пакідаючы Вашы парогі, з суцехаю ў сэрцы бласлаўляў неба. Не шукалі Вы ўзнагароды на гэтай зямлі за дабрачыннасць, не шукалі Вы марнае славы, за якой ганяюцца слабыя людзі, як дзеці за цацкаю. Вашы ўзнагароды, Ваша слава перад тварам Бога.

Слынны продак! Магілы твае без аздобы,
Там ніхто не паставіў слупоў мармуровых,
Там бярозы рассыпалі цені жалобы
Па каменні імшыстым ды крыжах хваёвых.

Слынны продак! Бязлітаснай праўды анёла
Бог пашле, каб твае абудзіліся дзеці;
І натхніцца тваёй дабрачыннасцю моладзь,
І вякі залатыя над намі засвецяць...

Днём святога суда свет агорне трывога,
Збудзіць мёртвых сурма, і зямля скаланецца.
Слынны продак! Ты станеш тады перад Богам
У пашане і славе навечна, здаецца.

ГОСЦІ Ў ХАЦЕ ЗАВАЛЬНІ

Перад Новым годам мой дзядзька, сляпы Францішак і двое суседзяў успаміналі мінулыя часы, гаварылі пра ўраджаі і пра няшчасці, якія зазнаў гэты край, калі пасеяны хлеб загінуў у полі і жывёла прапала ад заразы; гутарылі, як палепшыць палеткі і сенажаці, як завесці добры статак; пра выгаду, якую можа мець з гэтага дбайны гаспадар, і як прышчэпваць садовыя дрэвы; да полудня і папалуднаваўшы, нязменна гаварылі пра гэта. Нарэшце, дзядзька сказаў гасцям:

— На другі дзень Каляд я гасціў у пана Марагоўскага: шмат там было асоб, якіх я бачыў упершыню, а іх размовы не маглі мяне захапіць; Бог ведае што там казалі, пераходзячы ад аднае тэмы на другую; размаўлялі пра сабак і коней, пра шчасце і няшчасце ў картах, лаялі і хвалілі сваіх прыяцеляў, перайшлі, нарэшце, да Бібліі. Тут ужо сапраўды паказалі, хто яны: гаманілі пра тое, чаго не разумелі, ды, можа, і не чыталі. Пан Марагоўскі не мог вытрываць і папрасіў іх, каб не паказвалі дурнога прыкладу моладзі і кабетам.

Цудоўна баўлю я сённяшні дзень з добрымі суседзямі; нашы размовы не абражаюць Бога.

— Гэта вяршкі моладзі новага часу,— сказаў пан Сіваха.— Будзе мароз на маладую зеляніну — апамятаюцца, як іх кране ў гневе рука Божая.

— Я заўважыў,— сказаў дзядзька,— што Янка ў час тых размоў сядзеў моўчкі і пазіраў здалёку, зусім не хацеў лезці ў тыя спрэчкі.

— Памятаю, дзядзечка, словы, якія чуў ад майго настаўніка: людзі робяцца недавяркамі не таму, што бачаць у веры нейкія недарэчнасці, а таму, што, маючы бездапаможны розум і прытупленыя распусным жыццём пачуцці, не могуць ні адчуваць, ні кахаць, ні разумець праўду рэлігіі, дык я маўчаў, бо якая карысць

спрачацца з людзьмі, якія маюць такія абмежаваныя веды і пачуцці.

— Гэта праўда. Яны не разумеюць, што значыць быць добрым чалавекам, а думаюць толькі пра заслугі і гербы сваіх продкаў. Але чаму ж не пераймаць іх у цнотах даўніх; даўней шанавалі веру і Бог благаслаўляў жыццё.

Стась, перапыняючы размову, сказаў бацьку:

— А хто сёння будзе расказваць гісторыі?

— Твая чарга,— сказаў той, усміхаючыся.

— Я, тата, скажу пра Твардоўскага.

— Добра, раскажы пра яго, будзем усе слухаць.

— О! Я шмат чуў пра Твардоўскага,— сказаў пан Латышэвіч.— Гэта быў вялікі чарнакніжнік, але Стась, можа, раскажа нешта новае.

ТВАРДОЎСКІ І ВУЧАНЬ

— Гаспадар, у якога мы жывём,— сказаў Стась,— апавядаў нам, што Твардоўскі хадзіў у школу ў Полацку, вучыўся добра, ды толькі не слухаўся настаўнікаў, пакрыёма чытаў забароненыя кніжкі і такім чынам дайшоў да таго, што зусім не баяўся смяротэльных грахоў. Нарэшце навучыўся чарнакніжніцтву і душу сваю прадаў злому духу, а прафесары і ксёндзпрэфект нічога пра гэта не ведалі і зрабілі яго выхавальнікам некалькіх шкаляроў з пачатковых класаў.

Твардоўскі ў вольны ад заняткаў час разважаў даручаных яму вучняў, сяды-тады паказваючы ім дзіўныя рэчы. Аднаго дня надвор'е было яснае і ціхае, вучні ў пакоі з адчыненага вакна пускалі ў паветра мыльныя шарыкі, Твардоўскі, стоячы побач, сказаў:

— Глядзіце! На вашых шарыках д'яблікі лётаюць у паветры.

І сапраўды, яны ўбачылі, што на празрыстых шарыках сядзелі нейкія стварэнні накшталт крылатых купідонаў: вочкі маленькія, светлыя, робячы дзіўныя грымасы, паглядалі на ўсіх. Адзін перапалоханы шкаляр закрычаў: «Езус Марыя!» — і ўсё імгненна знікла, а пра гэта ані ксёндз-прэфект, ані прафесары нічога не ведалі.

Сярод тых шкаляроў быў Гугон, якога Твардоўскі любіў болей за іншых; на праходках за горадам найбольш з ім размаўляў, і калі Гугон хацеў што купіць і прасіў грошы, ніколі яму не адмаўляў, хваліў яго заўсёды, нібыта той вучыўся лепей за іншых.

Твардоўскі а дзевятае гадзіне вечара, калі вучні кладліся спаць, меў звычку выходзіць з дому і да поўначы бавіўся дзе-небудзь у горадзе ў сваіх знаёмых; асобны пакой, дзе ён часам заставаўся адзін, зачыняў на замок, ніхто з таварышаў не ведаў, якія ён меў кніжкі, і Гугону не дазваляў заходзіць туды аднаму.

Неяк ён выйшаў з дому і, забыўшыся, пакінуў ключ у замку і дзверы незачыненыя; а дзесятай гадзіне ўсе пайшлі спаць; Гугон жа не тушыў святло і сядзеў адзін; калі прабілі поўнач на званіцы езуіцкага касцёла, а Твардоўскі яшчэ не вярнуўся дадому, Гугон убачыў у замку ключ. Уваходзіць у пакой, на стале ўбачыў велізарную кнігу ў старасвецкім пераплёце з пергамену, глянуўшы ў яе, здзівіўся, бо першы раз у жыцці сустрэў белы друк на чорнай паперы, і ледзь прачытаў паўстаронкі, з'явіўся перад ім чараваты карузлік, вочы свяціліся белым агнём, твар чорны, як вугаль.

— Навошта ты мяне выклікаў? — сказаў злы дух, гледзячы на Гугона, але таму заняло мову ад пярэпалаху. Угневаны шатан выцяў яго і забіў на месцы, а сам знік.

Пасля поўначы Твардоўскі вярнуўся дадому і знайшоў у пакоі мёртвае цела свайго прыяцеля і разгорну-

тую кнігу. Зразумеў усё і хуценька выклікаў да сябе шатана.

— Чаму ты забіў няшчаснага юнака? — спытаўся гнеўна чарнакніжнік.

— Таму,— сказаў злы дух,— каб не раскрыў тваю таямніцу ўсім, хто не павінен ведаць пра яе.

— Тут трэба было зрабіць іначай, ані ты, ані я ажывіць яго не можам; цяпер мяне могуць пакараць як забойцу, трэба затаіць гэтае злачынства, залазь у яго цела, будзеш Гугону замест душы, пакуль не прыйдзе яму час паміраць.

Д'ябал імгненна залез у цела, і Гугон ажыў, але зусім іншы: вочы блішчалі, але гэты бляск быў прыкры, твар меў той самы, ды ў ім было штосьці агіднае.

Прыйшоў у школу; прафесары і аднакласнікі бачылі ў ім нейкую перамену, аднак ніхто не мог дазнацца таямніцы.

На імшы паводзіў сябе нясціпла, смяшыў іншых, а калі ксёндз падносіў святое прычасце, дык ён не мог вытрываць і выбягаў з касцёла, прыкладваючы хусцінку да носа, нібыта спыняў кроў.

Калі пакаранні і напаміны не дапамаглі, яго выгналі са школы, і ён заўсёды быў вялікі непрыяцель усім езуітам, на ксяндзоў пісаў пасквілі, выступаў супраць святой рэлігіі, усім паказваў паганы прыклад, хто толькі з ім пачынаў размову; пасля пакінуў Полацак і невядома дзе згінуў.

— Брава, Стась,— сказаў пан Сівоха.— Кароткае апавяданне, але добрае. Пэўна, сёй-той з нашых маладых панічоў і цяпер яшчэ паўтараюць думкі таго д'ябла, што быў у Гугонавым целе.

— Гэта навука, Стась,— сказаў дзядзька, што трэба ўнікаць злых людзей. Сяброўства з Твардоўскім загубіла Гугона, а шатан мог беспакарана чыніць зло.

— О! Калі б той пан Гугон,— сказаў Латышэвіч,—

у сваім жыцці на гэтым свеце быў суддзёю, сакратаром або іншым якім чыноўнікам, дык што б рабілася?

У час гэтае размовы пані Мальгрэта прынесла ліст з чаляднага пакоя і сказала:

— Якуш прыйшоў. Вось ліст ад пана Марагоўскага.

Дзядзька прачытаў і, аддаючы мне, сказаў:

— Пан Марагоўскі вельмі ласкавы да цябе, просіць, каб да яго прыехаў; можаш сабе ехаць заўтра пасля святое імшы і пабыць дзён колькі. Але няхай зойдзе сюды Якуш. Гэта чалавек гаваркі; вельмі я ўпадабаў яго апавяданне пра ваўкалака.

Калі той зайшоў у пакой, дзядзька загадаў даць яму выпіць, закусіць, а сам загаварыў пра гасцей, якіх бачыў у доме пана Марагоўскага. Найбольш дзіўным майму дзядзьку здаўся доўгавалосы, худы, вусаты пан Чубкевіч, які заўсёды бубнеў пра знакамітасць сваіх продкаў, пра намер ажаніцца, бо яго справы ў крытычным стане, і абавязкова трэба шукаць жонку, якая мела б, прынамсі, дзвесце душ пасагу.

Пачуўшы пра Чубкевіча, Якуш пагардліва зморшчыўся і сказаў, ківаючы галавою:

— Няхай бы той Чубкевіч перш глянуў на сябе, чаго вартая ягоная душа. Прадаваў маладых хлопцаў і дзяўчат Бог ведае якім людзям, не зважаючы на слёзы бедных матак. Памучыў людзей, адкажа перад Богам. Хай бы сабе пашукаў Белую Сароку, адпаведная пара была б. Дзіўлюся, што наш пан, які пра сваіх падданых клапоціцца, як бацька пра дзяцей, запрашае яго да сябе.

— Ты раскажы мне,— папрасіў дзядзька,— што гэта за Белая Сарока, пра якую ўспамінаў?

— А ўжо лепей пану пра Белую Сароку распавяду, чым гаварыць пра Чубкевіча, няхай яго Бог карае.

АПАВЯДАННЕ ВОСЬМАЕ. БЕЛАЯ САРОКА

Вы, панове, ведаеце акружанае цёмным лесам возера Язна, дзе мяжуюць тры паветы: Полацкі, Себежскі і Невельскі. Недалёка ад таго возера быў вялікі маёнтак, жыў у ім пан, якога і цяпер, успамінаючы, называюць Скамарохам, і ён меў падданых у тых трох паветах.

Дык вось той пан Скамароха быў надзвычай неспакойнага нораву, фанабэрлівы і хцівы, да суседзяў ездзіў толькі з прэтэнзіямі, меў грошы і заўсёды судзіўся, крыўдзіў бедных, удоў і сірот. Яго падданыя мелі пекла на гэтым свеце.

Рэдка хто наведваў яго дом. Пры ім неадступна быў вялізны чорны сабака. Слугі заходзілі ў пакой толькі тады, калі ён свістам даваў знаць, што нехта з іх патрэбен.

Скамароха адзін у пакоі. Ён як зазвычай пазіраў у люстэрка, падкручваў вус і ўважліва прыглядаўся да свайго круглага твару, што, як расказваюць, быў накшталт поўні. Пасля сеў у крэсла, закурыў люльку і задумаўся, а побач на падлозе заснуў чорны сабака.

Між тым, калі ён перабіраў у думках розныя спосабы, як павялічыць свае ўладанні, на зямлю апусціўся вечар і шэры змрок. Нечакана над яго жытлом павіслі хмары, зашумеў за сцяною вецер і лінуў дождж. У пакоі цёмна, толькі цьмяна свяціліся шыбы.

Ледзь Скамароха ачнуўся ад думак, як бліскавіца асвяціла пакой і ён убачыў, што нейкая дзіўная і страшная постаць стаіць у кутку ля дзвярэй. Ён спалохана закрычаў, стаў клікаць да сябе лёкаяў, але грымоты і шум ветру глушылі крык, ніхто не пачуў пана і не прыбег.

Высокая худая постаць падышла да яго.

— Не крычы,— сказала яна.— Ніхто не пачуе твой голас, і твой чорны сабака моцна спіць.

— Хто ты і як сюды трапіў?

— Пачакай крыху і пра ўсё даведаешся,— кажучы гэта, прывід выкрасаў агонь і запаліў свечку, якая стаяла на стале перад люстэркам.

Пры святле Скамароха ўбачыў дзіўнае стварэнне: чалавек на танюсенькіх нагах, худы, вочы круглыя, дробным і вострым тварам падобны да птушкі. Закрычаў пан дрыготкім голасам:

— Які жахлівы твар! Відаць, перада мною злы дух.

— Не крычы, я падобны да цябе і магу табе шмат добрага зрабіць.

— Чаго ты сюды прыйшоў, ды так ціха, што і сабака не ўчуў?

— Чуеш шум навальніцы? Я схаваўся тут ад залевы і перуноў, а сабака зараз спіць моцным сном і датуль будзе спаць, пакуль я не абуджу яго.

— Скажы, хто ты?

— Сядзь у сваё крэсла, супакойся, і ўсё раскажу табе. Я днём спачываю, а пасля захаду сонца блукаю па свеце і выведваю, пра што людзі думаюць, пра што гавораць, што ядуць і п'юць. Ведаю сакрэт, як наслаць моцны сон на сабак і варту; слухаю, пра што гаворыць прасталюдзін і выведваю думкі паноў; маё вока хуткае, а слых такі тонкі, што за сцяною (няхай гэта будуць найтаўсцейшыя муры) магу чуць шэпт; па рысах твару пазнаю характары людзей, змушаю іх гаварыць паміж сабою і памятаю пра ўсё; заходжу праз маленькую шчылінку, і дзверы не скрыпяць, калі іх адчыняю.

Скамароха свіснуў, клічучы да сябе людзей, і штурхануў нагою сабаку.

— Дарэмна свішчаш: ніхто не пачуе. Шуміць вецер, лье дождж, і сабаку не абудзіш.

— Чаго ты блукаеш па свеце? Навошта ты ўсё выведваеш?

— Я — пасланец Белай Сарокі, даведаўся пра твае памысныя думкі і прывабныя намеры.

— І хто ж тая Белая Сарока, якую ты ўспомніў?

— О! Белая Сарока мудрасцю свет здзіўляе, яе твар — цуд прыгажосці, постаць высокая, велічная; адзенне з дарагіх дыяментаў і перлаў, жыве ў палацы, якога ты яшчэ ніколі не бачыў, ёй кланяюцца багатыя паны і мудрыя галовы, духі па яе загадзе здабываюць скарбы з зямлі і мора, дзікіх мядзведзяў прывучыла да сябе, і тыя, як пакорлівыя сабакі, заўсёды гатовыя ёй служыць. Словам, яна мацнейшая за ўсіх чарнакніжнікаў. Толькі часам убіраецца ў пёры белай птушкі, калі хоча бачыць тых, хто спрыяе ёй; і іх узнагароджвае, узбагачае, робіць шчаслівымі.

Бледны Скамароха, гледзячы на пасланца, вымавіў:

— Дзіўныя і незразумелыя рэчы мне гаворыш.

— Заўтра гэтай парою я буду ў цябе, і Белая Сарока прыляціць у твой дом адпачыць. Пастарайся прыняць яе добра і будзь у размове абачлівы; апоўначы лёкаі няхай не заходзяць у твой пакой, няхай першы візіт гэтай пані будзе таемны.

Ён адчыніў вакно, паглядзеў угору:

— Хмары разышліся, толькі вецер шуміць. Здаецца, стрэлы перуноў не спаткаюць мяне на дарозе, не міне і паўгадзіны, як буду размаўляць пра цябе з Белай Сарокаю.

Сказаў гэта і выскачыў у вакно. Гаспадар бачыў толькі, быццам нейкі чорны звер прабег праз панадворак і імгненна знік.

Доўга Скамароха стаяў, нібыта слуп, сярод пакоя; нейкая трывога апанавала думкі, і дрыготка прабегла па целе. Што значыць гэты прывід? Няўжо гэта відма? А можа, злы дух хоча ўвесці яго ў нейкае няшчасце? Прабіў на сцяне гадзіннік. Скамароха глянуў на яго і ўбачыў, што ўжо поўнач. Свіснуў. Сабака абудзіўся

ад сну, натапырыў поўсць, вочы загарэліся агнём, і ён, скуголячы, абышоў пакой. Прыбеглі лёкаі і, стоячы ля дзвярэй, чакалі панскага загаду.

— Таму паўгадзіны, не больш, клікаў вас да сябе, але аніводзін не з'явіўся. Што гэта значыць? Мружыце вочы на святле — спалі, мала вам ночы, гультаі!

Першы лёкай. Не ведаю, пане, што гэта такое, што на нас напала нейкая туга. Мы доўга сядзелі моўчкі, не маглі слова прамовіць адзін да аднаго. Потым адчулі ў сабе незвычайны цяжар, стомленыя вочы не маглі глядзець, і мы ўсе разам мімаволі заснулі.

Скамароха нейкі час стаяў задуманы.

— А ці мроілася вам што-небудзь у сне?

Першы лёкай. Мне сніўся дзіўны сон: бачыў старога пана нябожчыка, быццам з ім пераходзіў нейкую пустэльню, дзе шмат было страшных гадзюк. Яны ўвесь час заступалі пану дарогу, нібыта хацелі ўтнуць. Ён, журботны, не кажучы мне ані слова, усё далей і далей ішоў сярод нейкіх скал. Потым бачыў мясцовасць, зусім не падобную да нашых ваколіц, і нейкія руіны. На захадзе ў чорных хмарах гасла сонца і шумеў голы лес. Я ўбачыў недалёка ад дарогі жахлівых звяроў і закрычаў: «Пане, давайце вернемся дахаты. Нас напаткае цёмная ноч, а падарожжа небяспечнае».— «О, доўгая і страшная будзе ноч,— адказаў ён мне, плачучы.— Не хутка звон і ранішняя малітва прывітаюць узыход сонца, гэтых звяроў я не баюся, але цябе яны могуць загрызці, дык не адыходзь ад мяне». Тут пачвары кінуліся на нас. Перапалохаўся я і страціў прытомнасць, а цяпер вось абудзіўся і яшчэ дрыжу ад страху.

Другі лёкай. А мне здавалася, што я хадзіў ля каламутнае рэчкі, а на берагах з аднаго і другога боку тырчалі камяні, і яны былі падобныя да нейкіх сядзячых людзей у доўгіх брудных апранахах. Потым

мне сустрэўся волат, тоўсты, шыракаплечы, вочы страшныя. Хацеў ад яго ўцячы, але ногі мае здаліся закутымі ў кайданы, з месца зрушыцца не мог. Ён падышоў да мяне і выцяў так моцна, што я ўпаў амаль на самую сярэдзіну рэчкі. Калі мяне несла вада, я крычаў, просячы дапамогі, ды на мой крык толькі камяні адказвалі дзікім смехам, і гул ад іх здзекаў лунаў над берагамі. Пасля ўбачыў: здалёк мой бацька падымаў да неба рукі і маці млела, бо мне не маглі дапамагчы. Затым зноў нечаканая перамена: я стаяў над нейкім бяздоннем і там мяне зноў спаткаў той страшны чалавек. Ён штурхнуў мяне ў прорву — і я імгненна прачнуўся ў вялікім страху.

Трэці лёкай. Мне снілася бура. Яна зрывала дахі з дамоў, а вецер нёс нейкага шатана і скінуў яго перад самым ганкам...

— Годзе, годзе ўжо слухаць гэтае глупства; шум ветру і вільготнае паветра наслалі на вас цяжар і санлівасць, а гарачая кроў абудзіла ў галовах мудрагелістыя мроі. Ідзіце да сябе і кладзіцеся спаць.

Скамароха зноў у адзіноце неспакойна хадзіў па пакоі. Дзіўныя думкі сНаваліся ў ягонай галаве, жахлівая здань увесь час стаяла перад ім. Уздрыгваў, прыгадваючы яе агідную постаць, але золата любіў так, што хацеў мець яго як мага болей, няхай сабе і з шатанавых рук, і прыгажосць Белае Сарокі вабіла яго. Хацеў пабачыць яе як найхутчэй і быць у ліку яе прыяцеляў.

Ён то парывіста хадзіў па пакоі, то, задумаўшыся, стаяў як слуп. Браў кніжку і адразу кідаў яе і гладзіў свайго сабаку. Спадзяваўся, што стомленыя думкі супакоіць сном, але імгненна ўскокваў з ложка, запальваў святло і думаў усё пра адно. Толькі перад узыходам сонца крыху задрамаў, ды і ў тым неспакойным сне мроіўся яму пасланец Белае Сарокі.

Ціхі ранак. Ужо сонца было высока. На пагорках

пасвіліся чароды, аратыя працавалі ў полі. Пан Скамароха на ложку разважаў пра дзіўны ўчарашні выпадак. Нарэшце свіснуў. Прыбег лёкай і стаў чакаць загаду.

— Паспяшайце, каб сёння ўсе пакоі былі як найлепей прыбраныя. Вымыць падлогу, сцены і столь добра агледзець, каб не было пылу і павуціны. Таксама адпаліраваць мэблю і мосенж, люстры, каб найяснейшае адбівалі святло; абразы і шыбы старанна пачысціць, каб былі як новыя. Скажы аканому, каб паўсюль вакол маёнтка таксама быў парадак.

— Пан сёння чакае нейкіх знакамітых гасцей? — спытаўся здзіўлены лёкай.

— Не твой клопат ведаць, каго чакаю, выконвай, што чуў. Ідзі і гэты мой загад перадай іншым.

Сказаўшы гэта, пан Скамароха выйшаў у парк, доўга хадзіў у задуменні пад шатамі ліп, свіснуў, паклікаў сабаку да сябе і пайшоў у поле. Блукаючы паўсюль, нецярпліва чакаў вечара.

Тым часам лёкаі, гаворачы між сабою, дзівіліся нечаканай перамене пана, апавядалі адзін аднаму страшныя сны, якія бачылі ў час учарашняй буры. А між тым праца ў пакоях ішла спорна, і перад захадам сонца адпаліраваныя мэбля, мосенж і люстры былі як новыя.

Вось ужо і вечарэе. Скамароха загадаў лёкаям вывесці сабаку і каб ніводзін з іх не заходзіў да яго, пакуль не пакліча. Самотна ходзячы па пакоі, паліў люльку. Пасля адчыніў вакно: усюды панавала цішыня і ўжо колькі зорак свяцілася на небе. Запаліў свечку, паставіў на стале — і тут убачыў у куце ўчарашняга госця. На тонкіх нагах, вочы, як дзве іскрынкі, кідалі святло, і дзікі смех прабягаў па яго брыдкім твары. Перапалоханы Скамароха адскочыў на некалькі крокаў і сказаў:

— Не магу глядзець на цябе без агіды, твой твар мне страшны.

— Слабыя нервы маеш. Калі пазнаёмімся бліжэй, дык на ўсё будзеш глядзець без прыкрасці і страху і лепш уладкуешся на свеце. Ты добра падрыхтаваўся прыняць госцю, зараз яна прыляціць.

Толькі сказаў гэта — залятае ў вакно сарока, большая і зграбнейшая за іншых сарок, пёры на ёй белыя, як снег, вочы чорныя. Апусцілася на стол. Здзіўлены гаспадар паглядае на жвавыя і імклівыя рухі прыгожай птушкі. Зляцела на падлогу — і ў міг вока стаіць пасярод пакоя кабета чароўнае красы: рост высокі, твар ружовы, вочы вялікія, поўныя прывабнасці, на галаве і на ўсім адзенні зіхацяць дыяменты і каштоўныя камяні. Скамароха аслупянеў, слова вымавіць не асмельваецца. Яна ж такімі словамі перапыніла маўчанне:

— Калі ляцела, дык бачыла прыгожыя горы і лясы гэтай краіны, тут вельмі шмат азёр. Думаю, жыхарам нічога не бракуе?

— Так, пані,— сказаў з паклонам ціхім голасам гаспадар.— Нашыя мясціны прырода адарыла ўсім, што толькі патрэбна чалавеку.

— Я даўно мелася пабываць тут, спазнаць гэты край і яго жыхароў. Спадзяюся, што знайду тут сабе зычлівых прыяцеляў.

— Шмат хто будзе мець за шчасце ўбачыць пані.

— А як маюцца тутэйшыя падданыя?

— І яны шчаслівыя. На лугах і пагорках даволі травы для вялікіх чародаў.

Белая Сарока села на крэсла, а пан Скамароха — ля яе. Доўга апавядаў ёй пра берагі Дрысы і Дзвіны. Расказваў, хто ў ваколіцах як жыве, якую славу мае сярод суседзяў, якія даходы з фальваркаў. Расказваў, як гандлююць з Рыгаю, калі разальюцца вясною рэкі,

і якая выгада ад таго жыхарам гэтага краю. Размова без перапынку цягнулася да поўначы.

— Я яшчэ наведаю гэты край. І ты пазнаёміш мяне са сваімі добрымі суседзямі. А зараз мушу спяшацца дадому: ужо поўнач, а дарога далёкая.

Сказаўшы гэта, пакланілася гаспадару, імгненна перамянілася ў Белую Сароку і вылецела ў вакно.

Скамароха доўга стаяў здзіўлены і глядзеў туды, дзе схавалася яна ў начной цемры. Вярнуўшыся да крэсла, на якім сядзела гэтая прыгажуня, убачыў пасярод пакоя яе пасланца. Той трымаў велізарны мех золата.

— Белая Сарока ахвяруе табе гэты падарунак, каб быў верны сам і іншых знайшоў, адданых ёй. Яна наведае твой дом, калі тут ужо будзе некалькі тваіх суседзяў, сапраўды зычлівых да яе.

Сказаўшы гэта, выскачыў пасланец у вакно і знік.

Скамароха самотны хадзіў па пакоі. Дзіўныя мроі сnavаліся ў ягонай галаве. Багаты ўбор і незвычайная прыгажосць Белай Сарокі і цяпер стаялі ў яго ўваччу. Ні на хвіліну не мог забыць пра яе, і ад гэтых думак прапаў сон. Ні на волас не заснуў, а ўжо ўсё прачнулася і сонца было высока.

Свіснуў. Прыбег лёкай на панаў выклік, і, скуголячы, ускочыў у пакой чорны сабака. Гладзячы сабаку, Скамароха загаварыў да слугі:

— А што, і сёння, можа, мучылі вас жахлівыя сны?

— Ах, пане! Нейкая туга напала на нас і гэтае начы,— адказаў лёкай.— Ва ўсіх нас сон быў кароткі і неспакойны. Вартаўнікі расказваюць, што чулі яны ўначы, як па вёсках вылі сабакі, рыкала жывёла, і бачылі, як з поўначы, шугаючы полымем, ляцеў цмок і іскры сыпаліся з яго; пэўна, нёс золата для нейкай душы, што пабраталася з д'яблам. А аканом казаў, што некаторыя бачылі кабету, якая плакала на цвінта-

ры, ды так, што яе голас наводзіў на ўсіх трывогу і смутак.

Скамароха, крыху змяніўшыся з твару і задумаўшыся, шпарка прайшоўся па пакоі.

— Не кажы больш такое лухты. У вас заўсёды ў размовах нейкія цуды і прароцтвы, вы як тыя забабонныя бабы — кожная рэч вас узрушае і пазбаўляе спакою. Скажы, каб запрагалі коней, паеду сёння да пана Л. і пана С., а можа, і іншых суседзяў пераведаю.

Ездзячы ад маёнтка да маёнтка, ён усюды з захапленнем апісваў прыгажосць, багацце, розум і шчодрасць Белае Сарокі. Са здзіўленнем усе слухалі гэтыя апавяданні і рознае пра іх казалі. Некаторыя даводзілі: тут схаваная нейкая здрада і што заплоцяць за яе вялікім няшчасцем. Іншыя радаваліся і прасілі пана Скамароху, каб пахваліў іх перад Белай Сарокаю, як яна другі раз наведаецца ў ягоны палац, і з нецярплівасцю чакалі дня, калі змогуць яе ўбачыць.

Прыехалі да Скамарохі госці. Былі яны ўсе з ліку заўзятых прыхільнікаў Сарокі, хоць бачыць яе яшчэ не мелі мажлівасці. З самага пачатку забаранілі лёкаям заходзіць у святліцу, каб тыя не чулі сакрэтных панскіх размоў. Келіхі з цудоўным віном стаялі на стале. Скамароха весела апавядаў, якую размову меў некалі з Белай Сарокаю. Натхнёна і з запалам гаварыў пра яе розум і хараство, даводзячы, што за ўсё жыццё не бачыў, нават на дасканалых і дарагіх карцінах, такіх высакародных і прыгожых кабет.

Гадзіннік прабіў поўнач. Ноч была пагодная, ціхая, і поўня свяціла ў адчыненае вакно. Гаспадар наліў у келіхі віно:

— Вып'ем за здароўе пані, якая ўвесь час была галоўнай асобаю нашых прыемных размоў.

Ледзь сказаў — з хуткасцю бліскавіцы залятае ў вакно Белая Сарока і апускаецца на стол пасярод

поўных келіхаў. Уражаныя гэтым, усе, гледзячы на яе, ускочылі са сваіх месцаў. Нечаканае маўчанне ў пакоі. Зрабіўшы колькі хуткіх рухаў на стале, яна глянула на гасцей, лёгка, як вецер, зляцела на падлогу,— і вось ужо бачаць усе перад сабою кабету дзіўнае прыгажосці, усю ў дыяментах і перлах.

— Здалёку спяшалася да вас, спадзеючыся знайсці тут зычлівых сваіх прыяцеляў,— сказала яна.— Не памылілася ў спадзяваннях: бачу, у гэтай грамадзе ўсе добрыя сэрцы. Я ўмею ацаніць іх жаданні і буду шчыра думаць пра ваша шчасце.

— Так, пані,— сказаў гаспадар.— Імя ваша ўвесь гэты час нязменна было на нашых вуснах. Усе, каго пані бачыць перад сабою, найшчырэйшыя вашы прыхільнікі і самыя адданыя лёкаі — да скону.

Затым Белая Сарока села ў крэсла, ласкава размаўляла з кожным госцем, распытвала пра гаспадарку і прыбытак з фальваркаў, выказвала свае заўвагі і давала парады.

Хутка бег у гэтых размовах час. Гаспадар узяў са стала поўны келіх і сказаў:

— Давайце вып'ем за здароўе нашае пані.

І ўсе госці з поўнымі келіхамі ў руках закрычалі разам:

— Няхай жыве Белая Сарока! — І адным глытком выпілі да дна.

Яна ўстала з крэсла, дзякуючы ўсёй застоліцы, пакаштавала віна і паставіла келіх на стол. Так амаль уся ноч прамінула ў размовах і тостах.

Ужо заранка паказалася на небе, заружавеліся воблакі перад узыходам сонца. Яна падзякавала гаспадару за гасціннасць, а гасцям за іх зычлівыя пажаданні, перамянілася ў Белую Сароку і вылецела ў вакно.

Кажуць, што яна гэткім чынам наведвала начамі

ўсіх тых, з кім пазнаёмілася ў палацы пана Скамарохі, і ўсюды за яе здароўе лілося віно і гучалі віваты.

У хуткім часе пачалі спраўджвацца прадчуванні простых людзей. Тая страшная чараўніца патаемна разаслала ва ўсе бакі шкоднікаў, каб яны крыўдзілі бедных сялян. Раскажу панам выпадак, які ў той час здарыўся недалёка адсюль у вёсцы Клішкове, там усе пра гэта і зараз успамінаюць.

Дойныя каровы, усе адразу, пачалі сохнуць, і малако ў іх зусім прапала. Бясспрэчна, чары. Па ўсіх ваколіцах былі чуваць скаргі і нараканні, ды не можна было ўведаць, адкуль прыйшло тое зло. Выпадкам адзін вартаўнік з Клішкова, перад самым узыходам сонца вяртаўшыся дадому, убачыў, што сарока, белая, як снег, вылецела з хаты аднае кабеты, якой пан у той вёсцы пабудаваў новую хату з вялізнымі вокнамі. Вартаўнік расказаў гэта іншым. Сталі падазраваць, што там жыве чараўніца, пачалі сачыць рознымі спосабамі, каб вывесці на чыстую ваду гэта злачынства.

Нарэшце пра ўсё даведаліся дзіўным чынам. Калі чараўніца на Купалле, схаваўшыся ў дзікім лесе, брала ў прыгаршні расу і заклікала злых духаў, каб яны, збіраючы з усіх ваколіц малако, напаўнялі яе посуд; а нанятая за колькі дзён перад тым пахолка, не ведаючы пра намеры сваёй гаспадыні, павымывала ўсе гліняныя збанкі і драўлянае начынне і паставіла сушыць, перакуліўшы. Злыя духі, не ўбачыўшы гэтага, цэлую ноч насілі малако, вылівалі на падлогу, і раніцою ўся вёска ўбачыла, што з-пад чараўніцынай хаты плыве глыбокая малочная рака. Не мінула б чараўніцу смерць, ды, калі даведалася пра ўсё, імгненна ператварылася ў птушку і адляцела недзе далёка.

Тады было шмат заломаў у жыце, з'явіліся такія порсткія зверкі, што забіць іх было немагчыма, і яны

па аборах стрыглі авечак, а мядзведзі, нападаючы ўсюды на пчальнікі, забіралі мёд.

Яшчэ больш дзіўную рэч скажу панам: паўсюль снавалі такія зграі ваўкалакаў, што страх было выйсці ў поле.

— Чаму ты іх называеш ваўкалакамі? — спытаўся дзядзька.— А можа, гэта былі сапраўдныя ваўкі, што набеглі з іншых лясоў, ратуючыся ад пажараў? Гэтак мядзведзі і іншыя звяры пераходзяць з адной мясціны ў другую.

— Ведаю добра,— сказаў Якуш,— што гэта былі ваўкалакі, бо, як расказваюць, шыі ў некаторых з іх былі белыя, чорныя і іншых колераў.

— А чаму?

— Таму што яны — людзі, павернутыя ў звяроў. Якога колеру насілі раней хусткі на шыях, такая поўсць на шыях зрабілася.

— Дзіўныя кажаш рэчы!

— Але праўдзівыя. Нешчаслівы быў час, наракалі на гора сваё людзі, раздзірала сэрца выццё ваўкалакаў.

— Што ж потым здарылася з панам Скамарохам і іншымі прыхільнікамі Белае Сарокі?

— Белая Сарока, чуючы людскія праклёны і даведаўшыся ад д'яблаў, што стральцы з набітымі стрэльбамі сочаць за ёю, адляцела далёка і больш не з'яўлялася ў нашым краі. Але зло, якое яна пакінула, распаўзлося па ўсім наваколлі. Тыя, што пілі віно за яе здароўе, п'юць слёзы няшчаснага люду. Пан Скамароха выехаў з гэтай мясцовасці, і кажуць, быццам ён у палацы Белай Сарокі ў абліччы страшнага мядзведзя вартаваў яе незлічоныя скарбы.

Тут Якуш скончыў сваю аповесць пра Белую Сароку, узяў шапку.

— Куды спяшаеш? — спытаўся дзядзька.— Ці табе казаў пан абавязкова сёння вярнуцца?

— Пан дазволіў мне зайсці ў карчму на ігрышча, пабачыцца са знаёмымі ды павесяліцца. А заўтра перад світаннем, перш чым устануць у маёнтку, абавязкова трэба быць дома. Ужо сонца нізка, хутка цямнець пачне.

— Кланяйся ад мяне пану і скажы, што Янка заўтра пасля святой імшы абавязкова ў яго будзе.

АПАВЯДАННЕ ДЗЕВЯТАЕ. ПАКУТНЫ ДУХ

У час размовы Завальні з гасцямі сляпы Францішак сядзеў моўчкі, а калі Якуш апавядаў пра Белую Сароку, заглыбіўся ў нейкія журботныя думкі; але па твары можна было бачыць, што гэтае апавяданне моцна кранула яго душу. Дзядзька, каб перапыніць яго маўчанне, сказаў так:

— Пан Францішак доўга ўжо маўчыць, і здаецца, што яго нешта хвалюе.

— У дзяцінстве ўжо скончыліся мае вясёлыя забавы, калі дзень схаваўся ад мяне; сярод ночы, якая ніколі не канчаецца, нязменна чую скаргі няшчасных людзей: пакуты іншых балюча раняць сэрца таго, хто і сам тое зазнаў.

— Ат, Бог міласэрны, усяму некалі будзе канец. Янка, папрасі прынесці нам гарэлкі і закускі, ужо час падсілкавацца. Наш век кароткі, нап'ёмся водкі.

Калі выпілі і закусілі, дзядзька сказаў гасцям:

— Дзякуй Богу, праз некалькі хвілін прыйдзе Новы год, міласэрны Бог дазволіў нам сустрэць яго ў добрым здароўі. Пакуль певень праспявае поўнач і міне апошняя гадзіна года, пан Францішак раскажа нам штонебудзь, калісьці ім чутае на свеце, бо ў сваім жыцці

ён шмат сустракаў людзей і памятае ўсе размовы з імі, а пасля чарга пана Сівохі.

— Мае апавяданні наўрад ці могуць усім падабацца, бо я памятаю толькі сумотныя.

— Яны ў нашым краі ўсе сумотныя,— сказаў Сівоха.— І мае гісторыі нікога не насмешаць. Няхай пан Францішак пачынае, а я тым часам, можа, што-небудзь прыпомню.

— Згодны, калі ўжо такая воля гаспадара і гасцей,— сказаў сляпы і так пачаў апавяданне:

— Гадоў колькі таму ехаў я з Полацка ў Невель; выехаўшы з горада, хутка апынуўся сярод лясоў, над галавой шумелі дрэвы, конь мой ішоў паволі — быццам з нагружанай фурманкаю па пясчаных пагорках,— я сядзеў, марачы пра сёе-тое, а таварыш мой ішоў пешшу. Перапыняючы мае думкі, ён сказаў:

— Праехалі дваццаць пяць вёрст. Ужо недалёка вёска і карчма Бабавікі, там трэба, каб конь адпачыў крыху; яшчэ некалькі вёрст — і будзе рэчка і добрая паша; напасвіўшы добра каня, будзем ехаць усю ноч, бо дзённая спякота і нас мучыць, і каня мардуе.

Я ахвотна згадзіўся з яго парадаю.

Прыехалі ў вёску; мой таварыш завіхаўся каля воза; а я, седзячы ў карчме, слухаў размовы і розныя думкі тутэйшых сялян пра нейкага незнаёмага чалавека. Потым завязалася між імі спрэчка: адны даводзілі, што ён, гнаны лёсам, а таксама нявінна пакутуючы ад людзей, мусіць туляцца па свеце; іншыя ж называлі яго гультаём і шкадлівым чалавекам, з якім страшна сустрэцца. І гэтая іх спрэчка такая была гарачая, што даходзіла да бойкі.

— Ужо каторы тыдзень,—сказаў адзін з іх,— як ён з'яўляецца ў розных мясцінах нашай ваколіцы, нібыта ёсць такія, хто ведае яго, ён бывае ў іх і, забавіўшыся там нейкі час, зноў выходзіць, каб блукаць па

гарах і лясах. Ён спакойны і лагодны; кажуць нават, што бачылі некаторыя, як, спаткаўшы ўбогіх, даваў ім кавалак хлеба або апошнія грошы дзяліў між імі.

— Пэўна, ён звар'яцеў, калі апошні кавалак хлеба або апошнія грошы аддае іншым, не думаючы пра заўтра; разумны чалавек найперш павінен забяспечыць сябе; век звекаваць — не пальцам паківаць, дык няхай кожны думае пра сябе. Якое гэта жыццё, калі сваёй нары не маеш, каб схавацца ад дажджу і буры,— такі чалавек у мяне не заробіць і слова добрага.

Трэці загаварыў да мяне:

— Едзеш, як бачу, у Невель; будзь асцярожны, каб не сустрэцца з якім няшчасцем: у нашых лясах рознае бывае, і пра таго незнаёмага Бог ведае што думаць.

— Я не баюся,— кажу,— скарбаў не вязу.

— Калі так, то шчаслівай дарогі!

І ўся грамада, спрачаючыся між сабою, выйшла з карчмы.

Хутка прыйшоў мой таварыш.

— Каня запрог,— кажа,— паедзем далей, лепей там, ля рэчкі, дзе шмат травы і вады, адпачнём болей.

Сказаўшы гэта, ён дапамог мне дайсці да воза.

Мы былі ўжо на прызначаным месцы, фурманка наша стаяла на беразе рэчкі, таварыш мой павёў каня туды, дзе бачыў болей травы, я сядзеў пад дрэвам, дзень набліжаўся да вечара, нада мною тужліва скардзілася зязюля, і непадалёку ў кустоўі салоўка не спыняў сваіх пяшчотных і прыгожых песень; я, самотны, акунуўся ў прыемныя ўспаміны.

— Цудоўны вечар,— сказаў нехта побач, перапыняючы мае думкі.

— Цудоўны вечар,— адказваю,— ціха ўсюды, і як чароўна вакол спяваюць салоўкі.

— Але, бачу, толькі палову прыемнага ты маеш, бо чуеш птушыныя спевы, а блакіту неба, вясновай аздобы гор і лясоў не бачыш.

— Даўно туляюся па свеце, не бачачы яго.

— Прыкра не бачыць свет, але прыкра таксама мець добрыя вочы і бачыць далёка.

— Чалавек не можа бачыць і чуць далей, як яму прырода дазволіла.

— А ці верыш таму, што ёсць цуды на свеце? Я не толькі бачу і чую вельмі далёка, але і перамяняюся ў розныя аблічча.

— Не разумею, як можа чалавек перамяняцца ў розныя аблічча.

— Не бачыш мяне і ўбачыць не можаш.

— Хто ж ты такі? Ты тутэйшы ці таксама вандруеш?

— Я — пакутны дух, вандрую да вечнасці шпарчэй за іншых.

— Неспакой нейкі ляжыць на тваёй душы.

— Так, неспакой. Пакутнаму цяжка быць спакойным; хворы на ложку ў розныя глядзіць бакі, каб хоць крыху суцешыць боль,— і я, каб знайсці палёгку, мяняю воблік. Раскажу табе пра страшны мой грэх. Калі мяне падманулі надзеі і душа акунулася ў смутак, здалося мне, што лятучае зелле, якое прыносіць спакой і шчасце, можна знайсці толькі на могілках; марачы пра яго і шукаючы тую кветку, часам да ночы, як вурдалак, блукаў я між магіл, думаў пра духаў, зайздросціў іх шчасцю і спакою,— саграшыў, ах! І, можа, той грэх атруціў кроў маю, расхваляваў усе нервы, страсянуў усю маю натуру, у цяжкай немачы цела напружыўся слых і вочы зрабіліся, як вочы духа. Бачу і чую далёка — жахлівая хвароба! Не могучы яе трываць, мяняю свае аблічча і не знаходжу палёгкі.

— Што ж ты чуў або бачыў на свеце,— кажу,— што так мучыць душу тваю?

— Бачыў дзікіх пачвараў, якія рвалі дзяцей і кабет; слухаючы лямант тых няшчасных, велізарныя скалы не рушыліся з месца, а толькі водгулле паўтарала енкі пакутных ахвяр і змаўкала. Гледзячы на гэтую велізарную сцэну, я сам быў пачвараю, я праклінаў зоркі, што абыякава глядзелі з неба на ўсё гэта, і хмары, што не стрэлілі ў пачвараў вогненнымі перуновымі стрэламі.

Яшчэ скажу табе: людзі-волаты на ўсіх паглядаюць зверху, быццам на нікчэмных карлаў, марацць пра славу, дрыжаць перад найменшаю непагодаю, ідуць з трывогай і асцярожнасцю па шырокай дарозе, баяцца ступіць на калючыя церні; я сустракаў іх, бачыў малыя душы ў велізарным целе, страсянулася ўся мая натура, не ведаю, як глядзеў на тых волатаў зверху і пагарджаў іх вялікасцю.

Вандруючы ў самы поўдзень, калі была наймацнейшая спякота, я сеў пры дарозе на траву, каб адпачыць у засені бярозы. Нехта хітры ішоў дарогаю, я здалёк убачыў кроў у ім атрутную, не ашукаў мяне, хоць набліжаўся ў аблiччы вужакі, хаваючыся сярод хмызняку і травы.

Надзея яго падманула, бо ўжо і я быў таксама ў вобліку змяі: глянуў мне ў вочы, але не мог вытрываць майго позірку: кінуўся ў хмызы і схаваўся ў гушчары лесу.

Доўгае апавяданне атрымалася б, калі табе пералічыў бы ўсе постаці, якія неахвотна і з боллю мусіў браць на сябе, блукаючы па вёсках, гарадах і мястэчках. Калі ў багатых дамах гарэла святло, гучала музыка і вясёлыя забавы, перадавалі з рук у рукі келіхі, а пад саламянаю страхою селянін у галечы, галодны, падымаў да неба замглёныя слязьмі вочы, я ў аблiччы звера хаваўся ад залеваў пад галінамі густое яліны, слухаючы, як вецер шумеў у цёмным лесе.

Бачачы гэтыя перамены ў маёй натуры, некаторыя мяне не зразумелі, называлі неспакойным і дзікім.

Ціха... чуеш галасы? Крычаць: «Воўк! воўк!» Яны ўбачылі мяне — я ў постаці воўка — стрэляць хутка. Бывай! Я схаваюся ў лясных нетрах і пакіну назаўсёды гэты край.

Там, куды ён пабег, пачуўся шум галін, а я думаў, седзячы, пра тую яго гаворку, як пра дзіўны сон. Прыйшоў мой таварыш.

— Ужо сонца нізка,— кажа,— час каня запрагаць. Паедзем далей.

— Ці бачыў ты ля мяне каго-небудзь?

— Тут не бачыў нікога,— адказаў ён,— а бачыў — толькі вельмі далёка — прабег хтосьці хутка па гары. Не ведаю: ці звер, ці чалавек.

— Гэта, пэўна, той самы незнаёмы,— сказаў Завальня,— пра якога спрачаліся і была бойка ў карчме.

— Пэўна, ён. Сапраўды пакутны дух.

Едучы цэлую ноч, не мог ні на хвіліну пра яго забыць і, думаючы, нязменна бачыў яго перад сабою ў размаітых абліччах. Успамінаў спрэчкі, якія чуў у карчме, лаянку і розныя думкі пра незнаёмага чалавека. Такія вось заўсёды абгаворы людскія! Аднаго пахваламі ўзносяць да неба, другога топяць, называючы гультаём і нягодным чалавекам. Адзін толькі Бог справядлівы суддзя: прыйдзе канец свету, тады ўбачаць, хто як жыў і чаму перакідваўся ў розныя постаці.

— Апавяданне пана Францішка,— сказаў Латышэвіч,— смутак наводзіць; крый Божа мець такі характар. Душэўны чалавек ніколі спакойны і шчаслівы не будзе.

— Усе яго апавяданні такія,— сказаў дзядзька.— Памятаю, апавядаў мне пра аднаго, што называў сябе Сынам Буры і тулаўся па цэлым свеце, нідзе не знаходзячы спакою.

ВЕЧАР ПЕРАД НОВЫМ ГОДАМ

Воблакі, нібы туманы, закрывалі неба, моўчкі стаялі ля дома майго дзядзькі клёны і бярозы, аснежаныя хвоі нагадвалі белыя слупы, вячэрні змрок разліваўся ў паветры, у пакоі гарэла на стале свечка; дзядзька, сляпы Францішак, пан Сівоха і пан Латышэвіч ад апавяданняў перайшлі да размоў пра шчаслівае і нешчаслівае жыццё сваіх знаёмых і суседзяў.

— Вось пражылі мы, дзякуй Богу, і яшчэ год,— сказаў Завальня.— Я нарадзіўся і вырас у гэтым краі, не падарожнічаў нідзе далёка, аднак досыць пабачыў у жыцці; колькі пераменаў розных памятаю! Калі б падняўся з магілы хто-небудзь з нашых дзядоў і ўбачыў цяперашнія звычаі, дык не пазнаў бы свае радзімы. Яму б здалося, што ўстаў з мёртвых недзе ў чужой краіне,— да якіх часоў дажывуць мае дзеці? Не шкадую выдаткаў на выхаванне, раблю што магу, але калі выйдуць на свет з-пад вока майго і настаўнікаў, няхай ужо Бог бароніць іх душы ад злых і бязбожных людзей.

— Ат, пане Завальня,— сказаў Сівоха,— мы самі вінаватыя, што д'яблы размножыліся ў нашым краі; прычына ўсяму — глупства шляхты, хцівасць і нязгода паноў; не буду доўга пра гэта гаварыць: гісторыя ўсім вядомая, да сённяшняга дня не забылі гэтых вершаў:

Кошка Цяліцу забіла.
Жук, Жаба Кошку судзіла,
А як справа стала кепска —
Перанеслі да Віцебска.

А што зрабілі ў Віцебску? Кошка быў з паноў, дужа прагных да багацця. Абараняючыся сяброўскімі пратэкцыямі, не пакінуў, а яшчэ болей пачаў шкодзіць усім. Цяліца памёр за праўду, і пра яго заўсёды ўспамінаюць як пра добрага чалавека.

свеце і ўсюды пакутаваць. Чаму ж ён не прыйдзе да Бога: заступніцтва Божае ўваскрашае надзеі. Госпад супакоіў бы ягоны смутак.

БУРА

Мой дзядзька са сляпым Францішкам доўга яшчэ гаманілі, успамінаючы розныя выпадкі са свайго жыцця. Надышоў вечар. У снежні дзень кароткі, пасля полудня прайшло не так шмат часу, а ўжо пацямнела ў пакоі, і нечакана пачуўся шум ветру за сцяною.

— Надвор'е мяняецца,— сказаў дзядзька, гледзячы ў вакно.— Усё неба ў хмарах, не відаць аніводнае зоркі, і месяц цяпер позна ўзыходзіць; ноч будзе цёмная, вецер, здаецца, паўночны, бо мароз не адпускае.

Бура мацнела ўсё больш і больш; вецер падняў снег у паветра; беспрасветная начная цемра пакрыла ўсю зямлю; імгненна намяло высокія гурбы перад дзвярыма і вокнамі.

— Цяпер людзі вяртаюцца з Полацкага кірмашу,— сказаў дзядзька.— На возеры ўжо, пэўна, замяло дарогу.

Кажучы гэта, ён паставіў свечку на вакно.

Тут пачалі брахаць сабакі на падворку. Дзядзька надзеў футра і пайшоў паслухаць галасы падарожных.

Вярнуўся хутка.

— Трэба нешта яшчэ прыдумаць, бо бура столькі снегу падняла ў паветра, што агонь у вакне ледзь бачны.

Сказаўшы гэта, ён запаліў у ліхтары свечку і ўдвух з парабкам моцна прывязаў яго да высокай жэрдкі пры самай браме.

Зайшоўшы ў пакой, сказаў Францішку:

— Маё жытло — гэта порт на беразе мора; мушу

У час гэтае размовы ў пакой зайшла пані Мальгрэта.

— А гэта што такое? — пытаецца, убачыўшы свечку на вакне.— Ноч ціхая, падарожныя не будуць блудзіць па возеры.

— Вашэць не чула, што нядаўна колькі разоў праспяваў певень; вецер можа знячэўку перамесці дарогу ды так усхадзіцца, што за пяць крокаў нічога перад сабою не ўбачыш; у нас здараліся няшчасці: на возеры замярзалі людзі і ніяк няможна было ўжо іх вярнуць да жыцця.

— Дзіўны чалавек! Калі сам любіць бавіцца з мужыкамі, дык думае, што гэта і гасцям прыемна.

Сказаўшы так, яна выйшла, ляпнуўшы дзвярыма.

— От, кабета,— прамовіў дзядзька,— што ў яе галаве роіцца. Такая іх натура: кожная сваім тытулам ганарыцца. На маю думку, той чалавек шляхетны, які, жывучы на гэтым свеце, слухае адно загады Божыя.

— Ведаў я і мужчын слабой волі,— сказаў сляпы,— што хваліліся знакамітасцю сваіх продкаў, а самі жылі так, што нявартыя былі чалавечага наймення.

— Адхіліліся далёка мы ў сваіх размовах; пан Сівоха нядаўна абяцаў нам нешта расказаць.

— Памятаю,— сказаў пан Сівоха.

АПАВЯДАННЕ ДЗЕСЯТАЕ. ВАЛАСЫ, ЯКІЯ КРЫЧАЦЬ НА ГАЛАВЕ

— У Віцебску сустрэў я на вуліцы доктара з нашага павета пана М. Выпала так, што мы абодва прыехалі ў горад са сваім клопатам; пагутарыўшы пра сёе-тое, доктар сказаў:

— А дзе ты будзеш палуднаваць?

— Ды дзе Бог дасць,— адказваю.— З грашыма ў горадзе галадаваць не будзем.

— Хадзем у карчму да Карлісана, там заўсёды добра частуюць.

— А ці не будзе задорага шляхціцу?

— Не даражэй, чым усюды; а калі крыху і больш заплоцім, дык смачней і паямо; сабе шкадаваць нявартa.

Згадзіўся. Заходзім у велізарны пакой, было там колькі асобаў: пілі, елі, палілі люлькі, смяшылі адзін аднаго, успамінаючы недахопы і дзівацтвы сваіх знаёмых; здзекаваліся з усіх, не шануючы ні кабет, ні старых.

Седзячы за сталом, здзіўлена пагледаў я на гэтых шылахвостаў: як яны выхваляліся сваёй дасціпнасцю, рагаталі так, што звінелі шкляніцы, і глядзеліся ў люстэрка, не раўнуючы, як дзяўчаты на выданні.

— Добра часам і ў карчме пабываць,— сказаў доктар.— Тут людзі смялей здымаюць з сябе маскі, і тут найдакладней можна ўбачыць, які хто ёсць.

Ледзь гэта сказаў, заходзіць нехта высокі, валасы густыя, натапыраныя, вочы неспакойныя, твар поўны, бледны, быццам у ім і жоўць і вада. Усе на яго пагледзелі; ён сеў на канапу і, хапіўшыся за галаву, заенчыў:

— Няма ім спакою.

Пасля папрасіў падаць яму шклянку рому, палову выпіў і, быццам задуманы, сядзеў колькі хвілін моўчкі; потым падняўся і агледзеў сябе ў люстэрку.

— О! — кажа, паклаўшы руку на голаў.— Цяпер, прынамсі, не варушацца, змоўклі.

Усе дзівіліся, а мой таварыш сказаў:

— Ты, як бачу, нездаровы, мусіць, пакутуеш ад галавы; не думаю, каб ром мог дапамагчы,— яшчэ больш нашкодзіць.

— Хіба прасіў я ў цябе рады?

— Я доктар, гэта мой абавязак.

— Доктар, а маіх пакут не ведаеш. Скажы мне лепей, якая смерць лягчэйшая, бо я, не маючы надзеі ачуняць, мушу памерці.

— Я прысягаў падаўжаць чалавечае жыццё, а не паказваць шляхі да смерці. Смерць сама да нас прыйдзе.

— Смерць сама нас спаткае, твая праўда, але хто пра гэта не ведае?

— Так, гэтую праўду ўсе ведаюць, ды не ўсе пра яе думаюць.

— Адным жыццё любае; а хто так, як я, пакутуе, таму няма чаго на свеце шкадаваць.

— Дык на што ты ўсё-ткі хворы?

— Валасы, валасы атруцілі маё жыццё!

Калі ён гэта гаварыў, дык за суседнім сталом весела засмяяліся і адтуль пачулася:

— О! Бо былі валасы з прыгожае касы!

— Не трэба было адразаць; бо без іх сімпатыя, як сарваны квет, вяне.

— Надакучылі яму валасы, адрэзаў ножніцамі, а яны ад месяцовага святла ажылі.

— Прыгожа твае валасы спявалі, ды не ўмеў іх шанаваць.

— Глядзіце, глядзіце, вунь яму на галаву сонца лягло, і валасы варушацца, як жывыя.

Пачуўшы гэтыя жарты, небарака глянуў гнеўна на бяседнікаў, усхапіўся моўчкі з месца і пачаў шпарка хадзіць па пакоі.

Тыя панічы ўсе разам узялі свае шапкі, і, выходзячы, адзін з іх кажа:

— Бывай здаровы, пане Генрык! Пі больш рому, і ўсё добра будзе!

— Вось да чаго дажыўся,— сказаў Генрык, павярнуўшыся до доктара.— Стаў у нячулых людзей пасме-

шышчам, смяюцца з чужога няшчасця, дзе толькі іх ні сустрэну, здзекуюцца з балючых выпадкаў майго мінулага, каб павялічыць мае пакуты.

— Надта далікатныя нервы маеш,— сказаў доктар,— калі абураешся на людзей легкадумных; я, седзячы тут ды слухаючы, як мылі яны языкамі сваіх знаёмых, добра зразумеў, што гэта за людзі.

— Калісьці я быў зусім іншы, абыякава слухаў і смех і енк, нішто не кранала мяне — валасы, валасы парушылі ўсю маю натуру!

Змоўк, нібыта прыслухоўваўся да нечага і раптам, паказваючы на свае валасы, сказаў:

— Вось адзін заспяваў і іншыя заварушыліся... хутка закрычаць усе разам. Вы не бачыце, што дзеецца на маёй галаве!

Тут ён схапіў шклянку, каб выпіць рэштні рому.

— Паслухай мяне,— прамовіў доктар.— Папрасі прынесці вады і цукру; змяшай іх з ромам, прынамсі, будзе менш шкоды, ды я б табе раіў і зусім ад такіх лекаў адмовіцца.

Генрык узяў шклянку, стаў перад люстэркам, памацаў рукою валасы, цепануў плячыма; пасля павярнуўся да доктара, паглядзеў на яго неспакойна і кажа:

— Адмоўлюся, калі вынайдзеш лепшыя лекі, а першую параду прымаю.

І, папрасіўшы падаць вады, выпіў шклянку пуншу.

— Раскажы мне пра сваё жыццё; калі б я ведаў прычыну тваіх пакутаў, мо прыдумаў бы, чым табе дапамагчы.

— Можа, ведаеш, як вярнуць назад мінулае?

— Мінулае вучыць нас, як жыць сёння.

— Мая хвароба новая, ані простыя людзі інстынктыўна, ані медыкі навукова не знайшлі зёлак, каб яе вылечыць; аднак бачу, што ты шчыра хочаш, каб

я ачуняў; дык раскажу пра тое, што выпала мне перажыць.

Адзін я быў у бацькоў; усе мае жадункі былі законам, лёкаі кожнага слова майго слухаліся, хатні настаўнік выкладаў французскую мову такім чынам, каб я, займаючыся адну гадзіну, не зазнаў ніякай прыкрасці і не затлуміў у сабе вясёлых думак, якія цэняць у свеце больш за адукаванасць.

У пятнаццаць гадоў бацька завёз мяне на адзін год у Рыгу, каб там вывучаў нямецкую і французскую мовы ў лепшых настаўнікаў ды каб пабачыў і даведаўся ўсё тое, што спатрэбіцца мне сярод людзей, пра якіх ідзе слава ў свецкіх салонах.

Грошай пакінуў бацька больш, чым вымагалі мае патрэбы, і я збіраў там толькі кветкі вясёлага жыцця, мне ніхто не нагадваў, што ўсё незваротна мінецца, чалавечае здароўе слабое і зменлівае, а весялосць шчаслівых гадоў нагадвае мроі.

Калі вярнуўся з горада дадому, ад раніцы да вечара бавіў час на ловах. На паляўнічых, хартоў і ганчакоў не шкадаваў мой бацька сродкаў, мне было дазволена трымаць столькі лёкаяў, колькі захачу; меў добрых коней, выпісваў модныя карэты.

Праз колькі гадоў мяне выбралі ў павятовую ўправу. У горадзе знайшоў шмат прыяцеляў; часта ладзіў у сваім доме вясёлыя забавы, сустракаючы ўзыход сонца пры віне або за картамі з гасцямі.

Прайшло чатыры гады; бацькі мае пакінулі гэты свет, і я вярнуўся дадому з намерам заняцца гаспадаркаю; маёнтак быў увесь у даўгах, з'язджаліся да мяне бацькавы крэдыторы і з пагрозамі нагадвалі пра пазыкі, суд вымагаў незаплачаныя скарбовыя падаткі за колькі гадоў; я адчуў небяспеку і тады ўпершыню задумаўся пра страшную будучыню.

— Трэба табе жаніцца,— сказаў мне сусед.— Панна

Амелія, дачка камісара, які цяпер кіруе маёнткамі пана Г., дзяўчына прыгожая, добра выхаваная, да таго ж я чуў, што больш за дзесяць тысяч срэбных рублёў мае ў пасаг: бацька яе назапасіў нііштаваты капітал, займаючы пасаду камісара і ўпаўнаважанага, а што не ў сваяцтве з тутэйшымі яснавяльможнымі панамі, якія робяць што хочуць падчас выбараў мясцовых чыноўнікаў[1],— ты на гэта не зважай. У тваім становішчы трэба грошы, а не фамільныя сувязі, якія — на маю думку — табе не прыдадуцца.

Бачу: парада майго суседа — ад сэрца; згадзіўся з гэтай прапановаю і папрасіў яго дапамагчы. Дзесяці тысяч срэбных рублёў (а мо і менш крыху) было б даволі, каб вызваліць ад прыкрых дамаганняў мой маёнтак, а да таго ж пра вартасці камісаравае дачкі я і раней шмат ад каго чуў; карацей, паехалі мы з суседам да яе бацькоў.

Сустрэўшы першы раз Амелію, сапраўды ўбачыў яе цудоўныя вартасці: стройны стан (мастак мог бы напісаць з яе найпрыгажэйшы абраз), твар сведчыць пра лагодны характар, у блакітных вачах ціхая меланхолія і нейкія чароўныя мроі. Размаўляючы з ёю пра будучыню і пра зменлівае шчасце гэтага свету, даведаўся: выхавалі яе так, што пакорліва верыла ў прадчуванні і ў неразгаданыя таямніцы прыроды. Мой сусед адкрыта расказаў яе маці і бацьку пра ўсе патрэбы майго маёнтка; згадзіліся і бацькі, і дачка. Пасля вяселля я быў найшчаслівейшы з людзей: прывёз жонку дадому і заплаціў усе пазыкі.

Ах! Чаму я не даваў веры прадчуванням! Доктар, ці згодзішся з тым, што чулая чалавечая душа чуе ў ціхім голасе анёла перасцярогу нашмат лепей, чым навукаю і вопытам набытая мудрасць?

— Заўважаў і я гэта ў жыцці,— сказаў доктар,— але такі інстынкт бывае не ва ўсіх людзей.

— Чаму ж я не хацеў верыць сэрцу чулай Амеліі?

— Калі? І чым гэта ўсё кончылася?

— Тры гады мы былі шчаслівыя абое, хоць розніца асобных нашых думак і ўяўленняў і нараджала часам спрэчкі, аднак заўсёды ўсё канчалася спакойна. Амелія, бачачы маю ўпартасць, хутка знаходзіла іншую тэму, абы толькі ўнікнуць нязгоды.

Аднойчы ўвесну, у пагодны вечар мы выйшлі на праходку да блізкага лесу; вакол чуваць былі птушыныя спевы. Амелія па дарозе часта замаўкала і нібыта аддавалася нейкім сумным марам.

— Бачу,— сказаў я,— што нейкае прадчуванне шэпча табе на вуха, бо перапыняеш размову і акунаешся ў сумныя думкі.

— Сапраўды, нейкі на мяне смутак напаў, не ведаю чаму.

— Спевы салаўёў і зязюль дзейнічаюць на твае нервы.

— Можа, і так,— адказала яна ціхім голасам.

У гэты час бачу я, як злева, ідучы праз лес вузенькай сцежкаю, набліжаецца да нас нейкі згорблены старац у чорнай вопратцы; твар бледны, ясныя вочы свяціліся з-пад густых броваў, за плячыма вісеў накрыты старой чорнаю сукманаю кош. Цікава было даведацца: хто гэты дзіўны чалавек і адкуль ідзе. Параўняўшыся з ім, я спытаўся:

— Хто ты, дзеду, і адкуль ідзеш?

Ён, здымаючы з галавы стары пакамечаны капялюш і нізка кланяючыся, сказаў:

— Жыву на цэлым свеце, шукаю ласкавых да мяне дабрадзеяў і заўсёды змагаюся з забабонамі і людскімі выдумкамі.

Гэты яго адказ вельмі мяне зацікавіў.

— Як жа,— кажу,— пачалася тая вайна з забабонамі і людскімі выдумкамі?

— Бо яны не зразумелі ні мяне, ні свае выгады. Я абышоў цэлы свет, ведаю ўсе чалавечыя патрэбы, дазнаўся пра самыя пакрыёмыя таямніцы прыроды, хацеў прынесці палёгку жыхарам гэтай неўраджайнае і ўбогае краіны, але яны замест узнагароды засыпалі мяне праклёнамі, нідзе не даючы мне прытулку.

— Што ўсё-такі чыніў ты жыхарам нашае зямлі?

— Хацеў дабро зрабіць, але за дабрыню сваю два разы мусіў ратавацца ўцёкамі. Не магу забыць, хоць ужо прайшло каля дваццаці гадоў. Вынайшаў я спосаб здабываць золата, хацеў яго ўдасканаліць і адкрыць тутэйшым жыхарам. Пан***, багаты чалавек, меў непадалёку ад Полацка маёнтак і дом у горадзе, дзе сам жыў, і мне адвёў маленькі пакойчык дзеля заняткаў і ўдасканалення маёй навукі. Там жудасны выпадак прычыніўся са мною: выходзячы, пакінуў дзверы незамкнёныя, а на стале ляжалі ў паперках белыя парашкі, патрэбныя мне ў маёй навуцы. Жонка пана*** зайшла ў мой пакойчык, узяла адну паперку з парашком, думаючы, што гэта лекі. Пакутуючы ад болю ў галаве, загадала яна падаць шклянку вады, усыпала туды парашок, выпіла і ўмомант памерла. Быў я невінаваты, але, ратуючыся ад суда, мусіў уцякаць адтуль і шукаць прытулку ў іншым месцы.

Перабраўся да пана*** і хацеў яму свае таямніцы паказаць. Апоўначы на могілках была ў нас проба, але гэты пан і яго лёкай, які павінен быў дапамагаць, абодва, не маючы сіл вытрываць пробу вялікае справы, самлелі; баючыся пераследу, пакінуў я іх там, на могілках; уцёк, ніколі ўжо не паказваўся ў тых мясцінах і вырашыў ніколі не адкрываць людзям сваіх таямніцаў.

Тут, перапыняючы апавяданне пана Сівохі, Завальня сказаў:

— Памятаю, нядаўна адзін падарожны расказваў

мне пра чарнакніжніка, які вучыў пана*** рабіць золата, а лёкай яго — Карпа — насіў пад пахаю яйка, знесенае пеўнем, і выгадаваў цмока; чарнакніжнік, відаць, той самы. Дык, калі ласка, апавядай далей, слухаем з цікавасцю.

— Генрык, заўважыўшы, што мы з доктарам слухаем яго гісторыю, не зважаючы на карчомную прыслугу, што, стоячы паблізу, смяялася і пра нешта гаманіла, не ўставаў з месца і казаў далей.

— А што там у цябе ў кашы пад сярмягаю? — запытаўся я.

— Трусоў,— адказвае,— нясу з сабою; калі які дабрадзей дазволіць мне заняць дзе-небудзь самотны дом, дык буду іх там гадаваць, яны хутка расплодзяцца, і я буду мець прыбытак з гэтае ўбогае гаспадаркі.

— Адкрый кош і пакажы нам тваіх трусоў.

Ледзь адкрыў кош, як Амелія адступіла назад і закрычала ад спалоху:

— Ах, ах! Якія жахлівыя кажаны! Схавай, схавай іх хутчэй, глядзець не магу на гэтых пачвараў!

Глянуў на яе са здзіўленнем, бо сапраўды бачыў маладых чорных трусоў, і старац, хутка зірнуўшы на яе, сказаў:

— Прыглядзься, пані, лепей: гэта маладыя чорныя трусы; адно што яшчэ малыя.

І, узяўшы першага-лепшага з іх за вушы, падняў з каша.

— Ах, ах! Які страшны кажан, злітуйся, не паказвай, схавай яго ў кош, не хачу і не магу глядзець на такую брыдоту.

Думаючы, што прычына гэтага недарэчнага страху нейкі дзіўны капрыз і ўпартасць Амеліі, загадаў я старцу, каб ішоў і пераначаваў у фальварку, а раніцою будзе мець выдзелены яму дом. Ён пакланіўся і пайшоў проста ў маёнтак.

З праходкі вярталіся дадому моўчкі. Амелія была надзвычай усхваляваная, бледная, са слязьмі на вачах. Глядзеў на яе са здзіўленнем і думаў, чаму яна пярэчыла такой відавочнай праўдзе? Я ж на свае вочы бачыў маладых трусоў! Нарэшце, парушыўшы маўчанне, сказаў:

— Дык што, Амелія, і цяпер яшчэ будзеш даводзіць, што той старац нёс у кашы кажаноў? Дзіўны капрыз прыйшоў табе ў галаву: здзекавацца са старога чалавека, абвінаваціць яго ў хлусні.

— Не хацела я,— кажа,— вінаваціць яго, але хіба ж не даваць веры сваім вачам?

— Прыкра мне, што ты засмуціла беднага старца, бо заўважыў па яго гаворцы, што гэты чалавек надзелены ад прыроды розумам і адукаваны, шкада толькі, што нешчаслівы.

— Пагляд і твар страшныя... Навошта было яго спыняць, няхай бы ішоў далей.

— Дзівяць мяне твае сённяшнія нечаканыя ўчынкі. Затрымаў я гэтага чалавека не на кароткі час; дам прытулак беднаму, і будзе жыць у маім маёнтку, колькі сам захоча.

Амелія і слова на гэта не сказала. Кончылася наша спрэчка, і моўчкі абое вярнуліся дахаты.

Непадалёку ад маёнтка, ля рэчкі, стаяла ў хваёвым бары самотная хаціна. Жыў там (яшчэ як мой бацька-нябожчык быў жывы) селянін, якому пазней я даў хату ў бліжэйшае вёсцы, а поле, якое ён урабляў, далучыў да свае зямлі. Наступнага дня я прачнуўся рана, прывёў старца ў тую хаціну, каб меў там прытулак на схіле сваіх гадоў. Ён падзякаваў мне і выпусціў з каша сваіх трусоў пасярод хаты.

Жыў ён самотна. Часам блукаў адзін па полі або пад шатамі лясоў; уначы не спаў, паказваўся ў розных мясцінах у чорнай вопратцы, нібы страшны прывід.

Сяляне, сустракаючы яго ў месяцавым святле, баяліся набліжацца, уцякалі, як ад вурдалака, і дзіўныя чуткі хадзілі пра яго па ўсёй ваколіцы. Апавядалі адзін аднаму, быццам бачылі апоўначы над яго хацінаю велізарную чараду кажаноў, і на кліч ягоны прыляталі туды совы і крумкачы.

Чуючы такія выдумкі простага люду, я смяяўся, наведваў самотны прытулак старца, часам любіў пагаманіць з ім колькі гадзін; увосень слухаў там, як шумелі старыя яліны над страхою; углядаўся ў яго твар, на якім застыла навек вясёлая ўсмешка. На пясчаным пагорку жыў сярод хвояў велізарны выпладак чорных трусоў, якія хаваліся пад зямлёю і зноў выбягалі са сваіх нораў. Гледзячы на ўсё гэта, адчуваў я ў сабе перамены, і душу агортвалі змрочныя думкі.

Амелія не хацела яго бачыць і не любіла, калі хтонебудзь успамінаў пра яго; я, наадварот, з прыемнасцю размаўляў з ім, і праз колькі месяцаў ён атрымаў нада мною такую ўладу, што я верыў усяму, што ён казаў.

У канцы верасня перад самым захадам сонца заходжу ў старцаву хату; восеньскі вецер выў за сцяною, ён, абапёршыся на рукі, пазіраў на сваіх трусоў, якіх было шмат і ў хаце, і на панадворку. Убачыўшы мяне, сказаў так:

— Дзіўна, за ўвесь той час, як жыву ў маёнтку васпана, наведаўшы ўсе тутэйшыя мясціны, бачыў у гэтых лясах розныя дрэвы, але дубоў тут паблізу зусім няма; знайшоў за колькі вёрст адсюль толькі два стогадовыя дрэвы гэтае пароды, а вакол — маладыя дрэўцы, якія — я думаю — выраслі з жалудоў, што параскідаў там вецер.

— Я зусім не зважаў на гэта,— сказаў я.— Дзеля гаспадарчых патрэб у нас ёсць і іншыя.

— На ўжытак прыдатныя вяз і бяроза, але што можа быць цудоўней, як бачыць дуброву; гэтыя дрэвы

вырастаюць магутныя, і я раіў бы пану, каб цяпер, увосень, загадаў іх выкапаць і ўсе пасадзіць на пагорку за азярынаю, на якім дагэтуль аніводнага дрэва не расце.

— Шмат гадоў трэба чакаць, пакуль яны вырастуць вялікія, і, пэўна, не пабачу на тым пагорку разлогіх і высокіх дубоў, бо чалавечае жыццё надзвычай кароткае.

Ён зірнуў на мяне сурова, так, што дрыжыкі прабеглі па целе, і, як бы здзекуючыся, паўтарыў мае словы:

— Чалавечае жыццё надзвычай кароткае. Навошта думаць пра гэта? Пан яшчэ малады, мае добрае здароўе, гадоў сто жыцьме на гэтай зямлі і ў засені тых дубоў весяліцца з прыяцелямі. Пакінь сумнявацца, ты чалавек — і ўсё павінна служыць табе.

Паслухаў яго рады. Назаўтра загадаў садоўніку ісці да старца, што жыве каля рэчкі побач з хваёвым борам, каб той паказаў маладыя дубкі, якія трэба перанесці і пасадзіць на пагорку.

Садоўнік, пачуўшы мой загад, перапалохаўся, змяніўся з твару і сказаў не сваім голасам:

— Адкуль тое пану? Дуб не цвіце, і з пладоў яго няма аніякай карысці; дзеля аздобы лепей пасадзіць на пагорку ліпы.

— Парады тваёй не прашу,— сказаў я.— Слухай, што табе загадваю, і выконвай.

— Ад старых людзей чуў, што той, хто сее жалуды ці садзіць дуб, і года не пражыве*.

— Калі яшчэ раз,— кажу,— пачую гэтую лухту, дык загадаю ўсыпаць табе пяцьсот бізуноў. Ідзі рабі тое, што загадана.

---

* Ёсць такая думка ў некаторых мясцінах Беларусі між простым людам, што той, хто пасадзіць дуб або пасее жалуды, скарачае сабе жыццё, бо яго сіла пераходзіць да дрэў, якія ён пасадзіў.

Садоўнік, баючыся далей пярэчыць мне, выйшаў засмучаны і шукаў выпадку, каб прасіць маю жонку: ці не здолела б яна ўгаварыць мяне адмовіцца ад таго намеру.

Увечары, калі я на нейкі час пакінуў дом, ён зайшоў у пакой да Амеліі, са слязьмі на вачах укленчыў перад ёю і ўсё расказаў.

Калі я вярнуўся, Амелія сустрэла мяне з усмешкаю, мовячы так:

— Генрык, чаму ты вырашыў пасадзіць дубы? Не бачу ў гэтым ні патрэбы, ні аздобы таксама. Бедны садоўнік прыйшоў да мяне страшэнна засмучаны, кажучы, што перасаджваць дубы — найвялікшае няшчасце, бо гэтае дрэва забірае сілы і скарачае жыццё таму, хто яго вырошчвае. Ведаю, што забабоны ад невуцтва, але ці ж маем мы права жорстка абыходзіцца з людзьмі за тое, што яны цёмныя, бо неадукаваныя? Трэба неяк адвучваць іх ад дурных забабонаў; усе мы людзі, і вялікі грэх чыніць несправядлівасць бліжняму.

— Як я бачу,— сказаў я, гнеўна глянуўшы на яе,— і ты падобная да садоўніка,— падахвоцілася глупствы бараніць, але марнае будзе тваё заступніцтва.

— Пэўна, той жахлівы старац даў табе гэтую раду; дык даручы яму самому садоўнікава месца, і няхай ўсё тое выканае сам, бо ж нічога не робіць днямі, адно блукае па полі і лесе.

— Людзі мае: як хачу, так і будзе.

Калі гэта сказаў, з вачэй Амеліі паліліся слёзы, і яна адразу выйшла ў другі пакой.

Садоўнік, бачачы, што яго надзеі не спраўдзіліся, прывёз з лесу маладых дубкоў і пасадзіў на прызначаным месцы. Пасля гэтага ўвесь час быў самотны; дарэмна ўсе даводзілі, што дубы не маюць аніякага ўплыву на чалавечае здароўе, аднак ён сох, сілы яго пакінулі і

наступнае вясны, як толькі тыя дрэўцы зазеляненіся, садоўнік сканаў.

Пасля ягонае смерці, калі апавядаў старцу пра наіўнасць таго чалавека, пра забабоны і пра слабасць яго характару, ён глянуў на мяне, зморшчыўся, як бы выяўляючы сваю пагарду, і сказаў так:

— То й добра. Няварта шкадаваць. Маючы безліч дурняў, па адным плакаць не будзем.

Другое злачынства гэтага старца парушыла яшчэ больш згоду і мір паміж мною і жонкаю. Меўся я пабудаваць новы драўляны дом, ды крыху не хапала цэглы на падмурак; каб папоўніць недастачу, выйшаў я ў поле і, ходзячы там, выбіраў добрае месца на цагельню. Старац, спаткаўшыся са мною, паказваючы на могілкі і на старую каплічку, якая стаяла навідавоку блізка ад маёнтка, і кажа:

— На якім неадпаведным месцы зрабіў нехта гэтыя могілкі. З панскага вакна заўсёды відаць драўляныя крыжы і каплічка. Во ўжо прыкры краявід! Наведваюць пана суседзі, сярод іх шмат маладых ды вясёлых, а гэтыя крыжы і каплічка ўсё перад вачыма, кожнага могуць давесці да самотных думак і меланхоліі; раіў бы пану прызначыць сялянам месца пад могілкі дзе-небудзь далёка за лесам, каб не так часта чалавечае вока іх бачыла; цэглу з капліцы можна пусціць на падмурак, на гэтым жа месцы пасеяць авёс, каб і знаку не было, што тут гніюць нечыя косці.

Я пахваліў добры старцаў густ і яго здольнасці ў вызначэнні характару чалавека і таямніц прыроды. Загадаў, каб як мага хутчэй знеслі драўляныя крыжы, сабралі надмагільныя камяні ў крушню, зруйнаваўшы капліцу, звезлі цэглу да маёнтка.

Дарэмна мае падданыя, сабраўшыся з усіх вёсак, прасілі, каб я не нішчыў святыні і не кранаў таго месца, дзе спачываюць астанкі іх бацькоў і сваякоў; дарэмна

свайго намеру, ідзе ў кляштар да езуітаў. Яго спаведнікам быў ксёндз Буда, якога Плаксун найбольш шанаваў і з якім заўсёды раіўся.

— Як маешся, Якубе? — спытаўся ксёндз.— Даўно цябе не бачыў, пэўна, па гандлёвых клопатах ездзіў некуды?

— Узімку да вясны рыхтуемся, каб было чым нагружаць стругі, як Дзвіна ад лёду вызваліцца.

— То праўда,— прамовіў ксёндз Буда.— Дык, значыцца, закупіў ільну, бо яго найчасцей возіш у Рыгу. Не думаю, каб высокая была цана на гэты тавар. Чуў я ад ксяндза-пракуратара, што ў Альбрахтове і ў іншых нашых маёнтках у Полацкім павеце лён вырас вельмі добры.

— Дзякуй Богу. Мяркую, што ў гэтым годзе за такі тавар і плаціць будуць добра. Але от! яшчэ мушу вам паведаміць: шукаючы тавару, знайшоў і жонку. Купіў і тое і другое.

— Віншую! Дык ты ўжо жанаты?

— Не, дабрадзею. Толькі заручаны. Яна не вольная, і я заплаціў грошы, каб выкупіць яе. Вельмі падабаецца мне гэтая дзяўчына, спакойны і лагодны характар мае.

— Віншую,— кажа ксёндз.— Спакойны і лагодны характар — гэта добрая якасць. А што была нявольная, дык гэта ні ёй, ні табе аніякай ганьбы не робіць. Не высокае нараджэнне павялічвае дабрачыннасць чалавечую, але жыццё цнатлівае.

— Мушу прызнацца вам,— сказаў Плаксун,— турбуюся я, што шмат у яе непрыяцеляў. Бог ведае чаму кажуць, нібыта яе маці — чараўніца, і дачка таксама — штораз болей — са злым духам знаецца. Ці можна, ойча, верыць гэтае лухце? Я ў карчме ў яе маці, Праксэды, жыў цэлы тыдзень і нічога такога не заўважыў.

— То праўда,— сказаў ксёндз,— што людзі грэшні-

Гэта адны толькі злосць ды ўпартасць, бо не можа камандаваць мужыком і рабіць паводле свае волі. Паведаміў бы пану адзін сакрэт, але няхай ён лепей застанецца вечнаю таямніцаю мае душы, бо гаворыць сёй-той, што я вінаваты ў вашых нязгодах.

— Злітуйся, скажы, бо каго ж гэта цікавіць болей за мужа?

— Шмат за што ўдзячны пану: зрабіў ён дабрадзейства, даўшы гэты прытулак старцу, які прайшоў жахлівымі пуцявінамі жыцця праз усе выпрабаванні, навучыўся халодным сэрцам глядзець і заўважаць усе таямніцы людскіх думак і ўчынкаў. Адкрыю пану гэты сакрэт, які ўжо колькі месяцаў ведаю, нікому пра яго не кажучы: твая жонка мае жывыя валасы на галаве.

— Не чуў яшчэ ніколі пра такія цуды і не разумею, што ўсё гэта значыць.

— Дык раскажу спярша, якім чынам я гэта даведаўся. Памятаю, з'ехаліся раз госці ў маёнтак; дзень быў ціхі і ясны, выйшлі ўсе тады з дому і, цешачыся добрым надвор'ем, гулялі ў полі. З панам ішлі два пажылыя мужчыны, і былі вы вельмі занятыя нейкай размоваю, а панава жонка ішла наперадзе, акружаная моладдзю, што, гамонячы, часта пазірала на яе касу. Калі падышлі да гаю, я, схаваўшыся за дрэвам, таксама зацікавіўся: чаму гэта яны так пільна на яе касу глядзяць? Маё вока зоркае, і заўважыў, што на сонцы валасы ў панавай жонкі рухаліся ў касе і па ўсёй галаве. О! Гэту рэч мусіш, пане, мець на ўвазе, бо ёсць дзівы і чары на свеце; моладзь заглядваецца, не разумеючы, якою сілаю запалілася пачуццё ў іхніх сэрцах.

— Хіба можа гэта быць? — спытаўся я са здзіўленнем.

— А то як. Раскажу пану, якім чынам можна ў гэтым пераканацца. Гэта не ўсё, што яна жывыя валасы мае; ёсць яшчэ адзін валасок, які пасля захаду сонца,

калі змрок ахутае зямлю, крычыць цэлую ноч аж да белага дня, і таму яна можа заснуць толькі на кароткі час, часта прачынаецца, стогне і плача вечарамі. Калі пойдзе ў асобны пакой, дзе мае звычку, укленчыўшы, маліцца, ціха падыдзі і, стаўшы каля яе, прыслухайся добра. А яшчэ лепей паслухай зблізку ў начной цішы, як той волас найгаласней спявае.

Я быў невыказна здзіўлены і неспакойны. Вырашыў: не спаць усю ноч, абы толькі даведацца праўды. Увечары, калі Амелія, запаліўшы свечку, пайшла ў асобны маленькі пакой памаліцца, я падкраўся на пальчыках да прачыненых дзвярэй, прыслухаўся і пачуў піск такі тонкі, нібы камар, гудучы, лётае ля скроні і шукае, дзе б утнуць. Слухаў колькі хвілін, не сыходзячы з месца, і гэтаксама ціха зноў адышоў, не чакаючы, пакуль яна дачытае свае пацеры.

Пасля паўночы не клаўся спаць, а ў асобным пакоі за сталом сам-насам раскладваў карты, быццам варажбою хацеў вызнаць, ці спраўдзяцца разнастайныя мае жаданні і намеры. Калі ўсе заснулі і ўсюды зрабілася ціха, патушыў свечку, заходжу ў спальню, як начны страх; вакно там напалову было зачынена. Амелія, стогнучы ў сне, ляжала ў ложку, каля ног яе, падаючы праз квадрат шыбіны, адбілася месяцавае святло, а ў галавах пачуў піск нібыта мухі, што трапіла ў павуціну. Дрыжыкі прабеглі па маім целе. Падумаў сам сабе: «Вось цяпер дазнаўся праўды!» — і цэлую ноч і на хвіліну не заплюшчыў вочы. Назаўтра раніцай прыйшоў да старца і ўсё расказаў яму.

— Верыш, пане, цяпер: я казаў праўду,— прамовіў старац,— але яшчэ не ўсё: трэба зрабіць так, каб гэтыя жывыя валасы не прыцягвалі да сябе юначых вачэй. Загадай, пане, сваёй жонцы адрэзаць касу і ўначы, пакуль певень праспявае, прынясі яе да мяне, а я паруплюся, каб яшчэ раз пабачыў ты цуды на свае вочы.

Не ведала Амелія і нават не падазравала пра нашу ўмову і пра жахлівыя мае намеры. Сустрэўшы мяне, сказала спакойным голасам:

— Што з табою, Генрык? Здаецца, у гэтую ноч бяссонне цябе мучыла? Да позняга сам-насам бавіўся з картамі, і на світанні ўжо не было цябе ў доме.

— Не спаў уначы і раніцай уцёк з дому, бо твае валасы, што крычаць на галаве, нідзе мне спачыну не далі.

— Не разумею гэтае загадкі, бо першы раз чую пра крыклівыя валасы.

— Рух тваіх валасоў спадабаўся ўсім гасцям.

— Кажы, Генрык, ясней,— сказала яна,— бо я на такія загадкі не здатная.

— Скажу і ясней: хачу, каб ты абрэзала валасы; замужняй кабеце прыстойней быць з пакрытаю галавою.

— Дзіўны капрыз убіўся табе ў галаву.

— Можа, і дзіўны, але справядлівы,— сказаў я.— Не хачу, каб ты ганарылася цудоўнаю касою, якая чарадзейскаю сілаю ўсе вочы прыцягвае да сябе; дык будзь ласкавая — калі хочаш, каб я быў спакойны — загадай абрэзаць сабе валасы.

— Разумею цяпер,— сказала Амеля,— усё дзеля твайго спакою.

Паклікала прыслугу, загадала, каб тая адрэзала ёй касу, і, заліўшыся слязьмі, выйшла ў другі пакой.

Блізу апоўначы, маючы з сабою касу Амеліі, я пайшоў да самотнае хаціны старца. Ён не спаў: я бачыў, што ў вакне свяціўся агонь. Заходжу ў дом: ён сядзеў у одуме каля стала, абапёршыся на руку, быццам акунуўся ў нейкія думкі; у кутах варушыліся чорныя трусы, вочы якіх гарэлі рубінавым агнём. Ён падняўся з месца і кажа:

— А што, зрабіў пан так, як я раіў?

— Зрабіў усё як належыць, вось жончыны валасы.

Дастаю з кішэні касу і кладу перад ім на стале.

— Хутка, пане,— кажа ён,— пабачыш цуды.

Узяў вялікую драўляную міску, наліў вадою, частку валасоў з касы паклаў у тую пасудзіну; стаяў, утаропіўшыся сваімі вачыма на валасы; агонь на стале гарэў цьмяна, нібы дагараў, месяц выглянуў з-за чорных воблакаў, засвяціў бледным святлом у вакно, нечакана ўсхадзіўся вецер, лес парушыў сваё глухое маўчанне шумам. Глянуў я на старца: здавалася, што яго вусны, бледныя, як у нябожчыка, варушыліся, быццам ён штосьці шаптаў; трывога агарнула мяне, дрыжыкі прабеглі па целе; нарэшце ён сказаў:

— Падыдзі і глянь, што дзеецца.

Глянуў у міску — цуда! Жывыя валасы, уючыся ў розныя бакі, нібы п'яўкі, бегалі ў вадзе. Доўга я глядзеў задумана на гэта. Нарэшце ён вынес з хаты намочаныя ў місцы валасы і частку касы і ўсё гэта кінуў у рэчку. І здалося мне, быццам бачыў я ў месяцавым святле, што ўсе яны плавалі, звіваючыся, наверсе.

Пасля гэтае страшнае пробы ён сказаў мне:

— Будзь, пане, спакойны, ужо валасы не будуць таемнаю сілаю прыцягваць да сябе вочы гасцей.

Пасля гэтага майго ўчынку Амелія доўга ўпотай плакала, і здароўе яе з кожным днём горшала, уначы не магла заснуць: як толькі прыплюшчвала вочы, адразу мроіліся ёй нейкія прывіды, што ўставалі з магіл.

Перад захадам сонца здарыўся страшны выпадак. Амелія сядзела адна ў садзе, але калі пачаў насоўвацца вячэрні змрок, упала раса на травы, паветра стала халоднае і вільготнае,— вярнулася ў свой пакой. Ледзь ступіла на парог — закрычала нема і ўпала, нібы мёртвая; збегліся ўсе, паднялі яе, на твары і краплі крыві не было; паклалі на ложак і з цяжкасцю змаглі вярнуць ёй дыханне.

Як апрытомнела, расказала, што ўбачыла тады перад сабою таго чорнага старца ў жахлівым абліччы: крывавым агнём свяціліся вочы, у руках трымаў велізарны нож і пагражаў ёй смерцю.

Калі ўбачыў стан яе здароўя і што зусім хворыя нервы мае, з'явілася ў маім сэрцы нарэшце літасць. Паслаў хутчэй па доктара.

Штодня лёталі пасланцы да горада з медыцынскімі рэцэптамі, усё, што можна, рабілі, каб падмацаваць яе. Прайшло колькі дзён; лячэнне было безвыніковае, не прынесла ніякае палёгкі, і Амелія яшчэ больш пакутавала і слабела.

Бацькі, даведаўшыся пра небяспечную доччыну хваробу, прыехалі яе пераведваць. Яна хацела, і доктар гэта раіў, каб лячыцца ў бацькоўскім доме. Можа, там хутчэй супакояцца яе думкі і лекі лепей будуць уздзейнічаць.

Пагадзіўся я з гэтым, і Амелія з бацькамі выехала з майго дома, абяцаючы вярнуцца, як толькі дазволіць здароўе.

Праз тры дні атрымаў ліст з чорнаю пячаткаю і ўбачыў там такія словы: «Амелія самотнае сваё жыццё закончыла ўчора а пятай гадзіне пасля паўдня».

Калі гэта прачытаў, знячэўку ўсе валасы на маёй галаве заварушыліся і пачалі страшна крычаць. Люты страх апанаваў мяне, убачыў я нарэшце да якога няшчасця давёў мяне той жахлівы старац. Хапаю набіты пісталет, бягу з намерам забіць яго на месцы... ледзь адчыніў дзверы — з пустой хаты вылецела велізарная чарада кажаноў і са страшным піскам пачала кружляць над гэтаю хацінаю і вакол дрэў, а старца і яго трусоў ужо і звання не было.

Пакінуў я свой дом. Страшна ў ім жыць, страшна выйсці ў поле і бачыць лугі, пагоркі і лясы, бо там усюды з'яўляецца перад маімі вачыма чорная, як у шатана, постаць жахлівага старца.

Вось, доктар, споведзь майго жыцця.

Крыху памаўчаўшы, ён паклаў руку на галаву і, гледзячы ў люстэрка, сказаў:

— І цяпер валасы варушацца і крычаць. Ну, ці ведаеш, як дапамагчы мне ў няшчасці?

Доктар, стараючыся яго суцешыць, запрасіў да сябе, даў адрас, і мы з ім неўзабаве выйшлі з карчмы, а Генрык застаўся там. Праз два дні я выехаў з Віцебска і не бачыў яго больш.

— Жахлівы старац! — сказаў Завальня.— Ці не той гэта шатан, якому Твардоўскі загадаў ажывіць цела Гугона? З'яўляецца цяпер у розных канцах свету, каб шкодзіць роду людскому.

— Страшны выпадак расказаў пан Сівоха! Я не маю такой добрай памяці,— сказаў Латышэвіч.— Шмат чуў розных аповядаў, але што сёння пачую, тое заўтра забуду.

ЦЫГАН БАЗЫЛЬ

Калі так гаманілі і кожны выказваў пра апавяданні гэтага вечара сваю думку, вецер пачаў нечакана шумець за сцяною ў дрэвах, якія акружалі дом; дзядзька глянуў на свечку, што дагарала на вакне, і сказаў так:

— Недарма певень спяваў адразу пасля заходу сонца. Вось ужо і перамена надвор'я: усхадзіўся вецер, і цяпер самае галоўнае, каб ясна гарэў агонь у вакне.

Ён падняўся, замяніў свечку і загаварыў да мяне:

— Янка, папрасі пані Мальгрэту, каб прыйшла сюды. Дзіўная гэта кабета! Здаралася ў мяне, як і сёння, што госці апавядалі найцудоўнейшыя гісторыі. Я слухаю, нібыта прыкуты да месца, а яна не мае да гэтага ніякае цікавасці ды яшчэ гневаецца, не хоча захо-

дзіць у гэты пакой, даводзячы, што не толькі апавядаць, але і слухаць пра д'яблаў і чары грэх.

Калі прыйшла пані Мальгрэта, дзядзька прамовіў:

— Васпані заўсёды самотная, не хацела паслухаць цудоўную аповесць, якою нядаўна так прыемна бавіў нас пан Сівоха. Бачыў ён у Віцебску чалавека з валасамі, якія крычалі на галаве.

— Ат, ведаю я вашы гісторыі! Хто дасць веры, каб калі-небудзь валасы крычалі?

— Няхай будзе па-твойму. Васпані не хоча верыць, а ўсё адно папросім пра адну рэч: загадай нам прынесці добрай гарэлкі, мёду і прыгатаваць журавін. Палёнкаю* развітаемся са старым годам і новы спаткаем, а цяпер яшчэ прыемнейшае гэта пітво будзе, бо мароз мацнее і вецер паўночны.

На падворку дзьмуў вецер, на стале палілася гарэлка. Завальня рупіўся, каб дадаць неабходную колькасць усялякіх патрэбных прыпраў. Пан Латышэвіч гутарыў са сляпым Францішкам. Стоячы каля пана Сівохі, Стась і Юзік апавядалі пра сваіх школьных таварышаў, пра майскія прагулянкі ў полі і пра студэнцкія тэатры. Я, гледзячы на блакітны агонь гарэлкі, прыгадваў размаітыя гісторыі, якія чуў у дзядзькавай хаце, а найбольш у гэты час мне мроілася ў галаве апавяданне арганістага Андрэя пра вогненных духаў. Здавалася, з гэтага полымя на кліч адразу б выскачыў Нікітрон.

Раптам адчыняюцца дзверы і заходзіць у пакой мужчына, якога я ніколі не бачыў. Высокі, смуглатвары, чорнавалосы, вочы, як дзве жарынкі; апрануты коратка, як казак, і бізун за поясам з левага боку.

— Падаю да ног пана гаспадара-дабрадзея! — гучна абвясціў ён.

---

* Палёнка — беларуская назва трунку, які робяць з палёнай гарэлкі, журавін і мёду.

— А! Як маешся, Базыль! Адкуль Бог цябе прыслаў?

— Далёка быў, дабрадзею! Быў і тут і там, у дамініканцаў, непадалёк ад Гарбачова. Едучы праз возера, замёрз увесь: мароз моцны і вецер наскрозь прадзімае. Убачыўшы агонь у вакне панскага дома, спяшаў сюды як да найбліжэйшага месца, дзе можна пагрэцца.

— А можа, таму,— сказаў Сівоха,— што конь ужо далей бегчы не можа?

— О, не! Конь мой яшчэ прабег бы мілі чатыры.

— Добра, добра зрабіў, што прыехаў да мяне, будзем разам сустракаць Новы год.

— А цяпер самы час варажыць,— сказаў Сівоха,— дык скажы ўсім нам: каго які лёс спаткае ў наступным годзе.

— Навошта варажыць! Што каму лёс прызначыў, так і будзе. Мне, цыгану, ездзіць з кута ў кут або жыць у намёце сярод поля, а пану — кіраваць гаспадаркаю.

— А ці шмат у гэтым годзе збыў старых коней і выгандляваў маладых?

— У гэтым краі і людзі не горш за цыганоў абазнаныя ў конях: не дадуць ашукаць.

— Скажы ж мне, Базыль,— прамовіў дзядзька,— чаму ты не асядзеш на гаспадарцы? Спакайней жыў бы на свеце.

— Так жылі нашы продкі; пэўна, яны прыкладвалі да скроні жабер-траву і, даведаўшыся будучыню, пагарджалі ўсім і нам такія свае звычаі пакінулі.

— Што гэта за трава? — запытаўся я.— Ці расце яна дзе-небудзь у нашым краі, ці мо ў іншым якім месцы?

— Раскажа пасля пра гэтую траву,— сказаў дзядзька,— а цяпер няхай пагрэецца. Сядай, пане Базыль, можа, ты яшчэ і не вячэраў.

— Пра вячэру, дабрадзею, яшчэ не думалі ані я, ані мой конь.

— Конь не будзе галодны: маю сена, маю яшчэ,

дзякуй Богу, і хлеб, каб пакарміць падарожнага.

І Завальня загадаў прынесці цыгану вячэру.

Базыль, седзячы за сталом, еў з добрым смакам. Калі падхарчыўся, пачаў размову пра мінулае, хваліў зычлівасць і лёгкую руку сваіх знаёмых, у якіх некалі набываў выгадна добрых коней. Жаліўся і наракаў на сябе, што лёгка верыў іншым, а таму меў страты ў гандлі, няраз траціў надзею і адступаўся ад важных намераў, не маючы магчымасці быць на конскіх кірмашах у Бешанковічах і Асвеі.

Хваліў некаторыя мясціны ў Беларусі, а менавіта берагі Дрысы і Дзвіны, дзе ён, маючы ўлетку багатую пашу, гадаваў добрых коней, і жыў там часта да позняе восені. Апавядаў пра свае зімоўкі і пра зімоўкі іншых цыганоў, як яны, маючы ўладу над агнём, раскладаюць велізарнае вогнішча пад саламянай страхою і агонь салому не паліць.

Тым часам палёнка ўжо была гатовая. Завальня наліваў шклянкі, падвёў да стала сляпога Францішка, паставіў перад ім гарачае пітво і іншых гасцей запрасіў бліжэй. Кожны з іх, каштуючы, хваліў смак і колер палёнкі, якая ў святле свечак мела цёмна-рубінавы колер; і тут пачалася размова пра кошт і якасць мясцовых трункаў і замежных він.

— Як неразумна,— сказаў пан Сівоха,— прывозіць з Рыгі аракі і замежнае віно, у якое, як я чуў, дзеля смаку немцы дадаюць не вельмі добрыя для здароўя прыправы, і яшчэ за яго дорага плаціць. Лепей выкарыстаць грошы на што іншае. Маем свае, выдатныя смакам і не шкодныя здароўю, напоі. Напрыклад, гэтая палёнка! Хвораму чалавеку можна выпіць шклянычку — не пашкодзіць, а дапаможа; ад ліхаманкі, ад прастуды — адзіныя лекі!

— Праўда, дабрадзею,— сказаў Базыль, трымаючы ў руках напалову выпітую шклянку і пазіраючы ў мі-

су.— Беднае наша жыццё цыганскае! Калі марознаю зімою шукаем прытулку ў пустой будове, дзе няма ні печы, ні столі, а толькі сцены, і ў тых вецер свішча праз шчыліны, калі пры вогнішчы курчыцца жонка і дзеці пішчаць, круцячыся з боку на бок, абы толькі бліжэй да цяпла... О, каб даць тады жонцы і дзецям па шклянцы такой палёнкі — забылі б на холад, ім бы салоўкі заспявалі ўзімку, нібы цёплай вясною.

— То праўда,— сказаў пан Латышэвіч.— А што ж казаць пра нашае сакавіцкае піва, пра мёд-трайняк! Летась перад Калядамі паехаў я ў горад купіць сёе-тое на розныя хатнія патрэбы. У дарозе заспела мяне лютая бура: у Полацку начаваў у жыда ў халодным пакоі, відаць, таму і засцюдзіўся. Наступнага дня балела галава і дрыжыкі бегалі па ўсім целе. Аднак, не маючы часу сядзець спакойна, цягаўся па горадзе і купіў усё, што хацеў. Меў яшчэ інтэрас быць у кляштары езуітаў: там на калідоры спаткаў мяне айцец Попэ, якому быў даручаны нагляд за вінным склепам, дзе ў велізарных бочках быў выдатны стары мёд. Ён, глянуўшы на мяне, сказаў:

— Чаму ты змяніўся з твару і такі неспакойны? Відаць, нездаровы?

— Нездаровы,— адказваю.— Ехаў у непагадзь, а цяпер маю халодны пакой у жыда, дык і прасцюдзіўся.

— Я вылечу,— сказаў ён.

Завёў мяне ў вінны склеп, наліў велізарны кухаль трайняку. Калі выпіў, адчуў, што па ўсім целе разлілося цяпло, выступіў пот і прастуда прайшла.

— Прыемныя лекі! — сказаў Завальня.— Але нядаўна Базыль успамінаў пра нейкую дзіўную жабер-траву, якую прыкладаюць да скроні: тут нешта цікавае, зрабі ласку, раскажы нам. Будзем слухаць, не марнуючы часу. Што такое піва і мёд, ужо даўно ўсе ведаюць.

— О! Жабер-трава шмат паказвае цудаў, і дзіўныя ад яе дзівосы. Перад ёю траціць сілу агонь, чалавечае вока іначай глядзіць на свет і бачыць будучыню.

Сказаўшы гэта, цыган пачаў сваё апавяданне.

АПАВЯДАННЕ АДЗІНАЦЦАТАЕ.
ЖАБЕР-ТРАВА

— Жыў некалі ў гэтым краі абазнаны цыган Шылка, які ведаў сілу духаў, што маюць уплыў на людское здароўе, лекаваў хворых, выведваў таямніцы лёсу, прадказваў будучыню. Варожачы, ніколі не памыляўся, а таму адусюль сыходзіліся да яго параіцца старыя і маладыя.

Увечары, пакуль яго сям'я, што разышлася па наваколлі, збіралася ў шацёр, ён раскладваў розныя сухія зёлкі, што дапамагаюць жывёле і людзям, і калі ўрупіўся ў сваю працу, малады чалавек, якога звалі Адольф, ціха падышоў і такімі словамі перапыніў яго маўчанне:

— Як маешся, Шылка! Прыйшоў да цябе даведацца, які мяне лёс чакае, якая будучыня ў Альмы і што яна пра мяне думае?

Шылка ўзяў Адольфаву руку, нахмарыў лоб і, моўчкі гледзячы колькі хвілін на далонь, ківаў галавою і паціскаў плячыма: нарэшце глянуў яму ў вочы і сказаў:

— Не пытайся, пане, ні пра лёс Альмы, ні пра сваю будучыню.

— Чаму? Хачу ведаць, хачу як найхутчэй сарваць заслону з вачэй.

— Прыкладзі да скроні жабер-траву. У такія маладыя гады спадзе з вачэй сатканая з пекных колераў заслона, што закрывае ад цябе будучыню.

— Хачу мець гэтую траву.

— Маеш шмат цікавасці, але ці столькі ж у цябе адвагі?— спытаўся Шылка.

— Скажы, дзе расце — дайду і апоўначы, і сярод дзікіх звяроў.

— Ідзі туды, дзе бачыш з левага боку дзве пясчаныя гары, а ўнізе, на імшарыне, растуць дробныя бярозы і вербы. Бераг возера парос густым трысцём, а на тым месцы, адкуль пачынаецца галявіна, убачыш палю: вытыркаецца з-пад вады, нібы шчогла, рыбакі зрабілі гэты знак на возеры, каб ніхто блізка гэтага месца не лавіў рыбу, бо заўсёды пасля нерат парэзаны, нібыта нажом.

Там з глыбіні вытыркаюць велізарныя вострыя камяні, а сярод іх — ясная, як зорка, свеціцца пад вадою жабер-трава*. Дух Фарон** зладзіў там сабе жытло, упадабаў ён гэтыя зёлкі. Калі ціхае надвор'е і яснае паўдзённае сонца свеціць на небе, ён, самотны, сядзіць у глыбіні, абапёршыся правай рукою на дзікі камень і пазіраючы на ясную жабер-траву, засынае ў чароўных малюнках будучыні.

Калі сядае сонца, гэты дух пакрывае жабер-траву моцнаю сеткаю з раслін, якія там, накшталт хмелю, спляліся вакол дзікіх камянёў так, каб рыбы і вірлівая вада не маглі калыхнуць яе лістоты. Сам жа выходзіць з возера, на вадзяных туманах выплывае ў поле, наведвае лагі і ўзлескі.

Заўтра, калі воблакі не схаваюць сонца і возера будзе спакойнае, як шыба, у самую спякоту (упільнуй гэтую хвіліну) зайдзі ў возера і ідзі пад вадою да самага прытулку Фаронавага: ён будзе спаць, абапёршыся на камень, а адкрытая жабер-трава — свяціцца на сонцы. Сарві лісцік, але не вяртайся назад, бо трэба перайсці ўсё возера. На другім баку, паклаўшы жабер-траву да

* Паводле цыганскіх паданняў, яна расце ў воднай глыбіні, засцерагае ад пажараў і вучыць згадваць будучыню.

** Адзін з васьмі духаў, што мае ўплыў на людзей.

скроні, хутка ўбачыш дзівы і даведаешся сваю прышласць.

— Ці ж я рыба,— сказаў Адольф,— каб здолеў перайсці пад вадою ўсё возера?

— Трымай вось гэта ў роце і нічога благога з табою не будзе.

Кажучы так, Шылка даў яму кавалачак нейкае кары.

Паўдня. Адольф усё глыбей заходзіў у ваду, нарэшце схаваўся зусім. Праходзячы там, дзе жывуць нямыя і халодныя тварыны, ён страчаў дзіўных стогаловых і станогіх празрыстых істотаў, якія прачыналіся ад здранцвення, узнімалі плечы і зноў засыналі на дне. Калі падышоў да месца, убачыў жабер-траву. Як крышталь на сонцы, адбівалі яе лісцікі яркае святло, а дух Фарон, схаваўшыся ў зеляніне і абапёршыся на камень, адпачываў, нагадваючы вялізны куст багавіння. Над ім і над жабер-травою мітусіліся тысячы вадзяных істотаў. Адольф сарваў лісцік і, не будзячы духа, пакінуў гэтае месца і пайшоў далей.

Выбраўшыся з вады, дыхнуў на поўныя грудзі, выйшаў на другі бераг возера, адпачыў на зялёнай лугавінцы і, прылажыўшы да скроні халодны лісцік жабертравы, умомант адчуў у сабе перамены: перад яго вачыма з'явіліся вакол зусім іншыя краявіды.

Там, на пагорку, сярод бярэзін стаяў мураваны касцёлік,— а цяпер ад дрэў тых толькі пянькі тырчаць з зямлі, касцёл у руінах, без дзвярэй і даху. Дзе была вёска — цяпер пустка, дзве старыя грушы толькі засталіся, якія нядаўна бачыў у садзе. Тут жа, ля яго, некалі буйное каласавала жыта — цяпер тая ніва дзікаю пакрыта травою, быццам колькі гадоў не бачыла ратая.

Трывога агарнула яго сэрца; адышоўся ад возера і пайшоў далей аглядаць тую ваколіцу, якую колькі дзён таму перамерыў нагамі са стрэльбаю за плячыма, і ўсюды бачыў вялікія перамены.

Зайшоў далёка, забыўся, якой дарогаю вяртацца, а ўжо сонца нізка. Ідучы хуткай ступою, пазіраў, ці не сустрэнецца дзе чалавечае жытло, каб адпачыць, пераначаваць ды распытаць, у які край заблукаў.

Калі ўжо дзень патух і густы змрок лёг на лагі, Адольф падышоў да зусім незнаёмае вёскі. Каля аднаго дома грала музыка, скрыпач і дудар выціналі вясёлы танец, а колькі маладзёнаў скакалі на вольным паветры.

Адольф, стаўшы непадалёку, глядзеў на танцораў. І тут ён пачуў, як колькі пажылых незнаёмых людзей так гаманілі ля яго між сабою:

— Ці не сорам ім скакаць? — сказаў першы.— Цяпер такія цяжкія часіны! Усюды нястача.

— Думаеш, яны маюць душу? — кажа другі.— Кажуць часам добра, а робяць зусім інакш, не разумеюць, што гэта кара Божая.

Сустрэча гэтая Адольфа так уразіла, што не мог ім і слова сказаць. Пакінуў гэтую мясціну хутчэй, абмінуў усе хаты і заначаваў у карчме пры вёсцы.

На ўзыходзе сонца ён падрыхтаваўся да падарожжа, паведаміў гаспадару, дзе жыве, і запытаўся ў яго: якою дарогаю трэба яму вяртацца дадому.

— Першы раз чую пра гэты край,— адказаў той,— відаць, пан жыве дзесьці далёка ад нас.

Здзіўлены Адольф пачаў распытваць вяскоўцаў і ад усіх чуў тое самае, што паведаміў яму ўжо карчмар. Тады падрыхтаваўся да далёкага падарожжа: купіў на колькі дзён ежы і з кульбакаю за плячыма пайшоў далей, кіруючыся на поўдзень.

Тым часам надвор'е перамянілася. Загрымела ў небе, і Адольф убачыў чорныя хмары, падзьмуў вецер; не бачачы блізка ля дарогі чалавечага жытла, ён паспяшаў у лясны гушчар, каб хоць пад шатамі ялін схавацца ад залевы.

Бачыць там нейкага старога. Сядзеў ён на спарахне-

лым пні, угары шумелі хвоі, а на галаве яго вецер кудлаціў белыя валасы. Падышоў бліжэй і, угледзеўшыся добра, пазнаў цыгана Шылку. Стары падняўся і, кланяючыся, сказаў:

— Дзень добры, пане Адольф!

— Ах! Гэта ты, Шылка! Ледзь пазнаў цябе. Чаму так хутка пастарэў? Колькі дзён таму назад бачыў цябе, дык не меў яшчэ сівізны на галаве, а цяпер — валасы, як малако.

— Не, пане Адольф, не колькі дзён таму. Ужо мінула больш за дзесяць гадоў, як ты мяне бачыў. Скажы, паніч, куды ідзеш?

— Не ведаю, дзе мой дом, дзе я цяпер, куды выведзе гэтая дарога, і неба хаваецца за хмары, і навальніца над галавою.

— Не хутка будзе такое добрае надвор'е, якое было тады, як апавядаў табе пра жабер-траву і пра духа Фарона.— Панскі дом далёка, знаёмыя і прыяцелі тваё імя ўжо рэдка ўспамінаюць, мяркуюць, што даўно развітаўся ты з гэтым светам.

— Скажы ж мне, Шылка, якою дарогаю ісці мне дахаты?

— Ідучы праз гэты дзікі лес, убачыш тры дарогі. Злева і справа — шырокія шляхі, а між імі — вузкая і ўтравелая сцежка, што ідзе праз камяністае поле і цёмныя пушчы. Не бойся ісці далей па гэтай вузкай сцежцы, не глядзі на шырокія дарогі злева і справа. Раскажу, што сустракаюць людзі, якія едуць і ідуць туды, каб падарожнічаць з выгодамі.

Леваруч цудоўныя малюнкі чаруюць вока. Зеленеюць пагоркі, на дрэвах даспявае салодкая садавіна, лугі раскашуюць духмянымі краскамі, азёры спакойныя і ясныя, як люстэркі, люструюцца ў вадзе воблакі і дрэвы, што растуць на беразе, звіняць крыніцы, чыстыя, як крышталь, і гамоніць ад подыху лагоднага ветрыку лістота ў пекных гаях.

Але там на лугах і ў гаях гуляюць русалкі-вадзяніцы, на галовах у іх пекныя вянкі з валошак, вусны іх караласвыя, вочы ясныя, доўгія валасы падаюць на плечы, ветліва яны страчаюць вандроўнікаў. Адны з іх — легкадумныя, заўсёды вясёлыя, скачуць і спяваюць, вабяць да сябе, смешаць жартоўнаю гаворкаю, завабліваюць у цёмныя лясы; заблукаўшы там, няшчасны падарожны ніколі не выйдзе на дарогу. Іншыя — змрочныя, у вачах меланхолія, словы іхнія хвалююць, пяшчотныя песні раняць сэрца, як страла, акунаюць думкі ў смутак і, прывёўшы гэтымі чарамі ў роспач, уцякаюць прэч.

Праваруч — высокія горы, а на іх — велічныя замкі, там шмат золата і срэбра, гаспадары гэтых гмахаў пагарджаюць беднасцю і пакутамі, але і самі пакутуюць, бо апоўначы ў іх салонах скачуць шкілеты, мучаючы лютым страхам і гасячы ўвесь бляск велічы.

Дык бывай, пане, не магу ісці з табою, бо кіруюся ў супрацьлеглы бок.

Сказаўшы гэта, Шылка закінуў за плечы кульбаку і пайшоў павольнаю ступою.

Адольф заходзіць у лес. Дзень быў хмурны, вецер шумеў у густых галінах; юнак задумліва ўспамінаў мінулае, якое здавалася яму ўчарашнім днём. Выняў лісцік жабер-травы, які нёс з сабою загорнуты ў паперу, падзівіўся з незразумелае яго сілы, пашкадаваў, што адважыўся ісці ў падводную краіну да духа Фарона, убачыў, да чаго давяло яго жаданне ведаць будучыню, схаваў зноў свой лісцік, уздыхнуў і пайшоў далей.

Прыйшоў на тое месца, пра якое апавядаў Шылка, і, не глянуўшы на дзве шырокія дарогі справа і злева, пайшоў вузкаю сцежкаю праз каменістыя палі і цёмныя пушчы.

Ішоў самотны, не меў каму і слова сказаць. Рэдкі чалавек насмеліцца ісці праз гэтае месца; бачыць толькі, як перапалоханы дзікі звер хаваецца ў гушчары, чуе

толькі стук дзятлаў на сухіх хваінах і крыкі соек.

Прыйшоў вечар. Змардаваны дзённым падарожжам, Адольф прылёг на пагорку і, паклаўшы галаву на камень, заснуў. Спаў моцна, але нядоўга; ледзь заранка ўзышла на небе, заспяшаў, каб дзе-небудзь напаткаць чалавечую хаціну і пераначаваць пад страхою.

Ідучы далей, узышоў на гару, але і адтуль не ўбачыў нідзе людзей, адно густы, як імгла, дым падымаўся недалёка за бярозавым гаем. Ледзь падышоў да таго месца, як выходзіць з гаю нейкая кабета — высокага росту, у белай сукні, твар заліты слязьмі, і, трымаючы ў руцэ меч, спыняецца каля дарогі.

. . . .

. . . .

Заспяваў певень.

— Вось цяпер ужо не на перамену надвор'я,— сказаў дзядзька.— Самая поўнач, прыйшоў Новы год, страчайма госця, але якімі навінамі ён нас пацешыць?

Сказаўшы гэта, ён налівау у шклянкі палёнкі, і ўсе пілі, узаемна зычачы шчасця ў доме, здароўя, багатых ураджаяў на нівах.

Пан Латышэвіч, выпіўшы да дна, паставіў шклянку на стол і сказаў:

— Не ведаем, што будзе, у адным толькі пэўныя: з кожным годам нас, старых людзей, усё меней. Абы толькі Бог захаваў маладых, каб былі цнатлівыя і не забывалі звычаі і звычкі сваіх продкаў!

— Ат, пан Латышэвіч, успамінаючы пра смерць, псуе нам добры настрой. Такое рабіць няварта,— сказаў Базыль.— Аж на мяне напаў смутак, і здаецца, быццам і не піў нічога. Навошта казаць цяпер пра такія рэчы? Я — цыган, маю адно каня, а яшчэ да Абрама на піва не хачу.

Сказаўшы гэта, ён наліў сабе яшчэ шклянку і выпіў, зычачы ўсім здароўя і гумору.

— Базыль, як я заўважыў,— сказаў Сіваха,— чалавек чуллівы, яго кожнае слова кранае, аднак трэба памятаць, што не закончыў ён яшчэ свайго апавядання.

— Так, не закончыў. Можа, калі-небудзь закончу.

Дзядзька зноў наліў шклянкі і, падаючы адну сляпому Францішку, сказаў:

— Пан Францішак сёння ўвесь час задумлівы і журботны. Выпі з намі. Жадаю вам і дзецям вашым шчасця. Няхай неба блаславіць усіх добрых людзей, пашле нам ураджай і шчаслівыя дні.

ЯСНАСЦЬ НА НЕБЕ

Нечакана зыркае святло ўдарыла ў вакно і асвяціла пакой. Змоўклі ўсе, перапалоханыя гэтым раптоўным дзівам, пасля выскачылі з хаты, думаючы, што недзе ў суседзяў пажар. Убачылі на небе такую зыркую яснасць, што ледзь вока трывае; разлілася яна кшталтам велізарнае ракі. Палі, лясы і горы, пакрытыя снегам і асветленыя агністым небам, мелі дзіўны і захапляючы выгляд. Хмары, распаленыя чырвоным полымем, ляжалі на даляглядзе; здавалася, што там тонуць у пажарах велічныя гмахі і стромкія вежы. Доўга моўчкі стаялі і паглядалі мы на гэты дзіўны і страшны малюнак неба; нарэшце яснасць вогненнае ракі пачала цьмець і нікнуць у паветры; патухлі хмары, і сутонне зноў ахінула неба і зямлю.

— Дай Божа,— сказаў дзядзька, вярнуўшыся ў хату,— каб гэты знак нам спрыяў. За сваё жыццё трэці раз бачу падобнае дзіва і заўсёды ў той год, калі бачылі такія пажары на небе, бывалі нейкія неспадзяванкі.

— Я ведаў старога, што памятаў год Лебяды,— сказаў пан Латышэвіч,— і часта апавядаў пра дзівы,

якія сам бачыў на небе. Гарэлі тады замкі ў паветры, і войскі біліся ў полымі. Лютае гора было ўсім. Людзі жывіліся адной травою; аднак жа праз год злітаваўся Бог над галоднымі і паўсюль спіжарні напоўніліся жытам.

— Беднасць у нашым краі — не навіна,— сказаў Сівоха.— Прыйдзе вясна, і рэдкі селянін, сеўшы за стол, пакладзе хлеб перад сабою і не будзе мець, чым засеяць поле. А гэтая заўсёдная нядоля да таго запала ўсім у памяць, што ўсё незразумелае ў нас заўсёды — знак няшчасця. Будзьма больш ашчадныя і руплівыя. Хто працуе і просіць Бога, той і сам жыве заможна і людзям дапамагае.

Сляпы Францішак уздыхнуў:

— Сустракаем і праводзім усе гады з адной і той самай песняй. Свет нам — пілігрымка, а неба — напамін. Летам, калі чую гром, што скалынае ўсю зямлю, думаю пра ўсемагутнасць Творцы і пра Ягоную міласэрнасць. Няхай будзе Яго воля. Наша будучыня — у Яго ў руках.

— Я чуў некалі такое апавяданне,— сказаў Сівоха.— Летам пасля захаду сонца перад нядзеляю ноч была ціхая і пагодная. Чэлядзь пагнала коні на начлег. Адны сяляне пасля дзённае працы размаўлялі пра сваю гаспадарку, другія спявалі, вяртаючыся з паншчыны. Раптам дзіўнае відовішча ўбачылі ўгары: на ўсю сваю прастору раскрылася неба і быццам бы бачылі сярод гэтага святла анёлаў, адзенне якіх было бялейшае за снег, а вакол галавы — німб, яснейшы за сонца. Усе ўпалі ніцма, і хто маліўся шчыра, таму Бог такія шчодрыя даў дарункі, што ўсё жыццё тыя людзі не ведалі нэндзы.

— Чуў і я гэтую гісторыю,— сказаў Завальня.— На маю думку, праўдзівую і шчырую малітву заўсёды неба пачуе. Але дзе ж Базыль? Ён яшчэ не закончыў свайго апавядання.

Агледзеліся ўсе — але ўжо ў пакоі Базыля не было.

— Пэўна, заваліўся спаць,— абазваўся Сівоха,— бо я даўно заўважыў, што ён ледзь сядзеў і ўсё пачынаў драмаць. Але, пане-гаспадару, час бы і нам ужо адпачыць. Заўтра не цэлы дзень спаць: трэба быць на святой імшы.

— Але ж апавяданне пра жабер-траву не закончана.

Сказаўшы гэта, дзядзька выйшаў і загадаў прыгатаваць гасцям ложкі.

Патушаны агонь. Усе моцна спяць.

ТАВАРЫШ У ПАДАРОЖЖЫ

Усюды прырода дзіўная, прыгожая і разнастайная, чаргуюцца навальніцы і пагодныя дні, здзіўлены пілігрым пазірае на змрочныя, вясёлыя і дзікія малюнкі пагоркаў і лясоў, страчае людзей, якія, разумеючы яго думкі і пачуцці, радыя падзяліцца з ім цяжкай сваёй тугою; усюды ёсць шчасце і нядоля; усюды незразумелая наканаванасць вядзе нас па розных дарогах жыцця. Чаму ж чалавек заўсёды сумуе па свае роднае зямлі, як дзіця па маці?

Такія думкі агортвалі мяне, калі на адзіноце падарожнічаў праз палі і цёмныя лясы далёка ад Бацькаўшчыны. Было ўжо блізка паўдня — чыстае неба, ціхі дзень, спёка. Знябожаны падарожжам і сонцам, я сеў каля дарогі ў засені бяроз. Непадалёку звінеў крынічны струмень, лашчылі мяне лёгкія подыхі ветрыку, што плыў з поля. Аддаўшыся марам, я ўспамінаў прыгоды мінулых гадоў і не заўважыў, як нехта падышоў да мяне — высокага росту — клунак на плячах, цёмны ад сонца і ветру твар, худы, змучаны цяжкім падарожжам. Пачаў ён так:

— Прыемна адпачываць тут, у цяньку бяроз каля крыніцы?

— Цяжка ісці ў такую спякоту,— адказваю.— А да вёскі ці да якой-небудзь аўстэрыі, магчыма, яшчэ далёка.

— Найлепей ісці, калі сонца схіліцца да захаду і абзавуцца спевамі саловак лясы, а цяпер усюды глуха: і птушкам дакучае сонечная спёка.

— Куды ідзеш ты? — запытаўся я ў незнаёмца.

— Туды, далёка,— паказаў ён рукою.

— Будзеш мне спадарожнікам, бо і я таксама іду ў той бок.

— Ахвотна! Але, здаецца, бачыў цябе калісьці. Ці не на дзвінскіх берагах? Можа, мы землякі?

— Мо і так. Бо там прамінулі найшчаслівейшыя дні майго жыцця.

— Я — Севярын,— сказаў вандроўнік.— Смутак і час змянілі мой твар, і вясёлыя думкі назаўсёды развіталіся са мною. Сёння я ўжо не той. Такія вось пуцявіны нашыя.

— Успамінаю цяпер: ты вёў некалі рэй у вясёлых забавах.

— Пакуль не глянуў вакол сябе. А як убачыў і ўсё спасціг — вандрую па свеце і нідзе не знаходжу спакою.

— Пуцявіны нашага жыцця,— сказаў я,— як пуцявіны жахлівых сноў.

— І цяжка дачакацца світання, якое б абудзіла ад гэтых страшных крозаў.

— Ці даўно,— пытаюся,— бачыў родныя пагоркі і лясы?

— Нядаўна,— адказвае,— пераведаў той край. Ба чыў: пагоркі на сваім месцы, а лясы разрасліся яшчэ болей. Шмат! Шмат перамен! Змрочны час, неўраджайныя гады, зніклі вясёлыя забавы сялян, і ў полі не па-

чуеш песні ратая ці пастуха. Толькі Плачка на могілках сумным голасам кранае душы тых, хто ідзе блізка таго месца.

— Калісьці былі лепшыя часы. Люба было бачыць строі і забавы людзей на свяце або на вяселлі.

— Ці памятаеш? — спытаўся Севярын.— Вёску на беразе рэчкі Обалі, ці памятаеш? Калісьці там заможны селянін Лукаш выдаваў дачку замуж? У той час мы абодва цікавіліся народнымі забавамі і вясельнымі песнямі. Усяго там ставала гасцям: багата было ежы і пітва. Памятаеш гэтую песню:

— Наехала гасцей,
Поўны двор, поўны двор.
Выбірай, Марынка,
Каторы твой, каторы твой.
— Да што ў сінім,
На каню сівым,—
То сват мой.
А што ў атласе,
У жоўтым паясе,—
То дзевер мой.
Пышна ўбраны,
А конь буланы,—
То свёкар мой.
Конь вараненькі,
Сам маладзенькі,—
То мілы мой.

Самі словы гэтае песні праўдзіва малявалі дабрабыт мінулых часоў: мелі людзі калісьці ядвабныя хусткі, вопратку з добрага сукна, пекныя пасы, рослых і добра ўкормленых коней, мелі ўсё дзеля аздобы; былі шчаслівыя. А цяпер глянеш вакол — смутак кранае сэрца. Дом Лукашоў стаіць пусты, без дзвярэй і вокан, здзічэлі вішні, засохлі яблыні, якія ён сам некалі прышчапіў, сад без гаспадарскага нагляду парос дзікаю травою. Рэчка Обаль не змяніла свайго шляху, у тых жа берагах спяшаецца да Дзвіны, але вусны людзей даўно ўжо кранала

ўсмешка, бледныя і змрочныя твары адбіваюць маркотныя думкі. Я пытаўся: дзе тыя старыя, што славіліся ў гэтых краях дабрынёю і ветлівасцю? Іх дзверы заўсёды былі адчынены суседзям і вандроўнікам, у сваіх дамах ладзілі вясёлыя забавы; ніколі не адмаўлялі яны бедным, удовам і сіротам,— іх няма. Адно ўспаміны засталіся пра гэтых дабрадзеяў.

— Шмат той край,— сказаў я,— зазнаў розных перамен шчасця і няшчасця; знікнуць тыя чорныя хмары і цёмная бура, закрасуе вясна, прыйдзе заможнасць і на нашы лугі і палі.

— Шмат праўды ў народных паданнях,— сказаў Севярын.— Памятаю, у Полацкім павеце ў гаворцы сялян пра схаваныя ў зямлі скарбы пачуў я такую гісторыю.

У Сітнянскіх лясах недалёка ад рэчкі Страдань ёсць пагоркі, якія нібыта насыпалі самі людзі. Кажуць, там быў калісьці горад, разбураны ворагамі; а праз колькі стагоддзяў на тым месцы стаяў маёнтак. Жыў у ім пан; імя яго — Дамінік — і дасюль яшчэ памятаюць людзі. Там, на гары, водбліз маёнтка, правалілася зямля. Заўважыўшы гэтае дзіва, слугі адразу ж даклалі пану. Той загадаў памераць глыбіню, але найдаўжэйшая жэрдка не дастала да дна гэтае прорвы. «Там мусяць быць багатыя скарбы,— сказаў пан.— Хачу паслаць у тую падземную схову; няхай хто-небудзь, спушчаны на вяроўцы, з ліхтаром у руках агледзіць тыя цёмныя лёхі». Але калі ўбачыў, што ўсіх апанаваў страх і не было ахвотнікаў выканаць яго волю, паслаў аднаго свайго чалавека, кажучы, што калі не паслухаецца, дык загіне і на зямлі.

Той мусіў выконваць панскі загад. Калі апынуўся на самым дне ямы з ліхтаром у руках, убачыў адчыненыя дзверы, скляпенне на слупах, усюды магільная ціша; са страхам мінае ён пусткі і ўрэшце заходзіць у велізарны пакой. Тут, асветленая агнём ліхтара, зіхацела на

сценах срэбным і залатым бляскам зброя і розныя аздобы. На крэсле, узлокціўшыся на стол, спала кабета. Доўгія валасы бязладна падалі на плечы, на бледным твары відаць былі слёзы, яе чорны ўбор быў знакам цяжкае жалобы, ля яе ног спалі велізарныя і страшныя мядзведзі. І яшчэ бачыў Дамінікаў пасланец незлічоныя скарбы ў адчыненых жалезных скрынях.

І пакуль на ўсё гэта паглядаў спалохана — прачнулася кабета і кажа:

— Шукаеш скарбаў у гэтым падземным палацы?! Ад вашае хцівасці нідзе мне спакою няма.

Пасля яе слоў прачнуліся лютыя звяры. Гарэлі іх страшныя вочы, і тапырылася поўсць на спіне.

— Прабач, пані,— залямантаваў той бедны чалавек.— Я не хачу скарбаў, але воля раз'юшанага пана паслала мяне ў гэты падземны палац. Мусіў выканаць загад, бо загінуў бы за непаслушэнства.

Кабета супакоіла велізарных звяроў, вочы яе заліліся слязьмі, і сказала яна засмучаным голасам:

— О, нешчаслівыя! Яшчэ не выкінулі са свайго сэрца пыхі і лютасці. Памёр бы ты на гэтым месцы, калі б прыйшоў сюды па сваёй волі. Дарую табе, ідзі і скажы жорсткім людзям: «Не дадуць вам шчасця скарбы, калі міласэрнасць не змякчыць вашае сэрца, гэтыя зямныя дарункі ўзбагачаюць тых, хто ў іншым чалавеку бачыць бліжняга свайго і брата».

Так, адпачываючы пад шатамі дрэў, доўга размаўлялі мы пра зменлівасць лёсу: як некалі Бог благаславіў працу продкаў, шчодрыя былі ўраджаі на палях і велізарныя статкі пасвіліся на пагорках: як пасля беднасць і голад распаўзліся па цэлым краі; пра цяперашнія ўраджаі і пра людскія пакуты, пра старых, што выправіліся ў вечнасць, і пра тых, што шукаюць шчасця ў далёкіх чужых краях.

Сонца хілілася да захаду. Севярын устаў, падрыхтаваўся ісці і сказаў:

— Хадзем далей. Пакуль сонца сядзе, буду табе таварышам. А там прыйдзем на месца, дзе разыходзяцца дзве дарогі, яны нас і разлучаць.

Ідучы лясамі і палеткамі, Севярын апавядаў мне пра ўсходнія і паўднёвыя краіны, якія прыгожыя краявіды сустракаў там, у далёкіх краях, якія вялікія чэрады пасуцца ў стэпах і на гарах, як зямля, не вымагаючы вялікае працы, кожны год узнагароджвае багатым ураджаем, і пра выгады тамтэйшых жыхароў.

У размовах хутка праляцеў час. І вось я ўжо бачу перад сабою могілкі, каплічку, драўляныя крыжы і дзве дарогі: адна ў густы лес, другая — далей праз палі і пагоркі.

— Тут і канец нашае супольнае вандроўкі і нашым размовам,— сказаў Севярын, сеўшы на магільны камень. Ён глянуў у неба і аддаўся нейкім маркотным думкам. І мяне апанаваў смутак. У гэты час мы абодва нагадвалі журботныя магільныя помнікі.

Хавалася на захадзе за рубінавым воблакам сонца, неба было пагоднае, рэчка свяцілася здалёку, як люстэрка, паветра такое ціхае, што чуваць было, як дзесьці пераляталі начаваць на далёкае возера качкі, зайграла ў пушчы музыка лясных птушак, заспяваў чароўным голасам салавей у блізкім хмызняку.

— Як шчыра ўся прырода цешыцца вясною ў такое ціхае надвор'е,— сказаў Севярын.— Чалавеку не дадзена сапраўднае весялосці: багатыя, калі сонца сядае, маркоцяцца, што як адзін дзень, так і цэлае жыццё іх міне, схаваецца ад іх назаўсёды, смерць забярэ ў іх уцехі і вясёлыя забавы. Бедныя засмучаюцца, калі сонца ўзыходзіць — што абудзіла іх да пакут і працы. А той, хто зазірнуў ў таямніцы людскога жыцця, узважыў, ацаніў іх жаданні і пачуцці, заразіў свой розум, пры-

тупіў зрок,— вандруе па свеце, не бачыць зоркі-надзеі; шлях усюды высыпаны цернямі, і пад раншнім сонцам абыякава паглядае гэты чалавек на магілы.

Вось ужо і кончыўся дзень, апусцілася на лагі смуга, і змрок ахутаў зямлю. Вось і канец нашага кароткага падарожжа, вось і канец нашым размовам. Сёння не так як некалі — развітваемся ля магілы, убачымся пасля смерці.

Сказаўшы гэта, ён паціснуў мне руку, пайшоў шпарка сваёю дарогаю і хутка схаваўся ў пушчы, якая, як чорная хмара, хавала далягляды.

Яшчэ нейкі час я моўчкі пастаяў над магілаю і самотны пайшоў далей з цяжкім смуткам на душы.

У СМУТКУ

Сціжмы зорак уверсе то гаснуць, то ззяюць,
Хмары ночы схавалі нябёсаў скляпенні,
У цямрэчы ўсё навакол патанае,
Мне ж заснуць не даюць даўніх дзён маіх цені.

Гэй, сябры! Мы жылі шчаслівейшай парою,
Сёння ж церні і глогі жыццё уздымае;
Колькі люду шукае на свеце спакою,
След крывавы гаркоты у сэрцы трымае.

Той няшчасны, і гэта яго прызначэнне,
Хто чытае у сэрцах і годнасць, і ваду,
Хто навек успаміны свае і імкненні
Затаіў у грудзях, як атрутнага гада.

Гэты свет яму дзікай пустэльняй здаецца,
Ні душу, ані вока няма чым спатоліць;
Жаль у сэрцы, а думка бязлітасна б'ецца
У бяссонныя ночы, а ў дзень яшчэ болей.

НАДЗЕЯ

Адчыняецца чорнае хмары заслона,
Абшар нябёс бялее там, на ўсходнім краі,
І, як запаленая лямпа ў хмарах сонных,
Ярчэй за іншыя нам гэта зорка ззяе.

Вясляр, стамлёны штормам ў водах Акіяна,
Плыве пад зоркаю надзеі без трывогі;
Пяскамі Афрыкі вандруюць караваны,
Што, ў неба глянуўшы, выходзяць у дарогі.

О, зорка! Да цябе заўжды узносіць вочы
Блукалец, што камень тугі нясе у сэрцы,
Калі жалобы хмара светач думкі змрочыць,
Часінай буры супыніўшы ў паняверцы.

Дарма халодны розум шчасця дзесь шукае,
Дарма магутны розум лічыць слуг бясконца;
Сумленнага прадбачнасць акрыляе,
Што ў ночы зоркі, тое ўдзень запаліць сонца.

БОГ

Ранак высвеціў поле і бор напаўсонны,
А на ўсходзе аблокі гарацъ, як рубіны;
Шмат чуваць жураvоў над вазёрным затонам
І ў зялёнай гушчэчы хароў салаўіных.

Божа! Колькі падзякі Табе у прыродзе!
Загадаеш, і краскай вясна нас вітае,
Загадаеш, як слотная восень прыходзіць
І у вырай вандроўнае птаства злятае.

А дабраты Твае ўсе стварэнні зазналі,
Там, дзе моры пяскоў пад адвечнай спякотай,

Там, дзе моры ільдоў назаўсёды паўсталі,
Ёсць апека Твая над найменшай істотай.

На дарогах жыцця церні раняць глыбока.
Спі ж, вандроўнік самотны, ў пустэльным спакоі,
Бачыць гадаў атрутных тут Божае вока,
І Ягоны анёл назаўсёды з табою.

РАДА

Быў змрочны дзень у палове сакавіка, на панадворку падаў мокры снег. У хаце дзядзька размаўляў з рыбаком Родзькам пра рыбарскую ўдачу, пра гаспадарку ды пра клопаты бедных сялян, якім не будзе чым сёлета сеяць. Я падчас той гаворкі думаў аб падарожжы і марыў, што ў чужых краях зусім іншы свет, пякнейшыя краявіды, прыгажэй цвітуць лугі, багацейшыя ўраджаі на палетках і людзі стакроць шчаслівейшыя. Дзядзька парушыў мой одум, кажучы такія словы:

— Янка доўга гасцяваў у пана Марагоўскага, бываў і ў іншых дамах заможных нашых суседзяў, палюбіў іх ветлівасць, пасяброваў з сім-тым з маладзёнаў і нібыта назаўсёды з імі развітаўся; нязменна маркотны, задуманы і гэтай вясною хоча нас пакінуць, мяркуючы, што дзесьці там, у далёкіх краях, багацце плыве ракою.

— Я не шукаю багацця,— адказваю,— а хачу пазнаёміцца з думкамі і жыццём людзей у тых далёкіх краях; у маладосці трэба вучыцца, трэба ўбачыць свет.

— Убачыш, зазнаеш і спасцігнеш, што і там, дзе зямля шчодра адорвае земляроба, дзе лясы цвітуць накшталт зямнога раю,— людзі ўсюды такія самыя, там толькі шчасце, дзе чалавек жыве так, як Бог загадаў: працуе рупліва і без хцівасці, не забывае бліжніх і спадзяецца на лепшае. У нашым краі доўгая і нясталая зіма,

часам мокрая, часам марозная і завейная, у лагчынах вада, а на пагорках паўночны вецер нішчыць пшаніцу і жыта, аднак жа дбайнасць і праца можа перамагчы ўсё. Калі я набыў гэты фальварак, зямля тут нагадвала дзікую пустэчу, аднак я не паддаваўся роспачы, імкнуўся ўсё палепшыць, засыпаў ямы, асушыў балацявіны, і на тым месцы вырас у мяне прыгожы бярозавы гай, маю добрыя сенажаці, завёў жывёлу, цяпер, дзякуй Богу, і палеткі родзяць. Паны, што маюць прыгонных, марнуюць багацце на карэты, уборы і карты; няраз вясною, калі ім бракуе грошай, ідуць да шляхціца Завальні. Хто працуе і спадзяецца на Бога — можа і тут быць шчаслівы і спакойны.

— Я гэта добра ведаю, дзядзечка, але, жывучы ў гэтым краі, не чую і не бачу, што дзеецца на свеце, быццам вочы мае заслоненыя. Сумнае такое жыццё.

— Вось што такое навука! Ужо неспакойны, хочаш яшчэ больш даведацца і лятаеш думкамі недзе там, далёка, хочаш бачыць вялікі свет, і таму цесна табе тут з намі, хочаш, як птах, вырвацца з клеткі.

Родзька маўчаў і ўважліва слухаў гэтую размову. Нарэшце, глянуўшы на мяне, сказаў:

— Нашы продкі не зайздросцілі багатырам, што жылі недзе там, у далёкіх краях, яны мелі ежу і вопратку са свае працы, а цяпер хцівасць прывяла злых духаў, каб здабывалі грошы з-пад зямлі, а таму смутныя гады і смутнае жыццё.

— Родзьку,— сказаў я,— нязменна мрояцца злыя духі, а ўсё ж такі сам іх не бачыў.

— Ці ж людзям не верыць? — сказаў рыбак.— Паніч, пэўна, не чуў, што здарылася на Сітнянскім возеры, а пра тое шмат хто апавядаў.

— Не ведаю, што там было.

— То я раскажу. Каля таго возера з аднаго боку вёска Сітна і дарога з Полацка на Невель, а з другога —

густы і цёмны яловы лес. Летам у ціхае надвор'е схавалася сонца і зоркі паказаліся на небе; сяляне, вярнуўшыся з поля, завіхаліся ля хат і чуюць раптам, як нехта за возерам, каля самага берага, за цёмным лясным гушчаром, спявае. І так моцна ды вусцішна, што чароды перапалоханых качак падняліся ў паветра, звяры, выгнаныя з лесу, беглі па палях і пагорках, а сабакі скуголілі, нібыта перад вялікім няшчасцем. Жыхароў гэтае вёскі апанавала трывога, і дрыготка працінала іх целы, бо выразна пачулі словы той песні:

І Сітна маё,
І Глыбокае маё,
І Скобрыя маё,
І Шэвіна маё,
І Язна маё,
І Нешчарда маё,
І Няведра маё,
І Невельскае маё.
Як маё, дык маё і ўсё маё.

Так спяваў нехта не адзін раз з вечара да самае паўночы — называючы ў гэтае песні не толькі азёры, але і ўсе рэчкі. Ісці туды, каб даведацца, хто гэта так жахліва спявае, усе баяліся. Нарэшце адзін смялейшы рыбак адважыўся; узяў дубовы кій, колькі камянёў і ўвечары, калі той толькі пачаў спяваць, падышоў і з-за дрэва ўбачыў, што нехта, вопраткаю і тварам зусім падобны на асташкаўца — барада шырокая, твар круглы, вялікі, скураны фартух — сядзеў на гнілым пні і крычаў на ўсё горла. Думаючы, што гэта сапраўдны асташкавец спраўляе свае чарадзейскія абрады, рыбак сказаў:

— Не прыўлашчай сабе нашыя азёры і рэчкі,— і з усяе моцы шпурнуў камень, трапіў чараўніку ў самы бок.

— Ах, ах! Паламаў мне скабы! — закрычаў шатан і кінуўся ў ваду: ускалыхнулася ўсё возера, і хвалі пачалі плёскаць у берагі. Рыбак спалатнеў і затрымцеў ад

страху. Але і шатан з таго часу ўжо больш ніколі не спяваў, прысвойваючы сабе нашы азёры і рэчкі.

— О! Каб такім чынам,— сказаў дзядзька,— можна было пакараць усіх злых духаў, што шкодзяць людзям!

— Спалохаўся каменя шатан,— сказаў Родзька,— але ёсць яшчэ на небе перуны страшнейшыя за яго. А таму, паніч, не пакідай нашую зямлю: будуць лепшыя часіны і лепей будзе жыць між сваіх.

— Часы мяняюцца, і ў людзях перамена,— сказаў дзядзька.— Даўней наша моладзь не ведала і ведаць не хацела, што там дзеецца дзесьці ў далёкіх краінах, жылі ўсе спакойна і шчасліва, цяпер і на адукаваных нападае нейкі смутак: ледзь закончыў вучобу — ужо яму самотна, пакідае родныя палеткі, выпраўляецца ў далёкае падарожжа, мяркуючы, што чужы вецер развее яго неспакойныя думкі. Маю сыноў, і ім, пэўна, гэты мой дамок будзе цесны, уробленыя маёю працаю палі і гэтыя гаі не задаволяць іх жаданняў; не буду, аднак, пярэчыць ім, абы толькі Бог падмацаваў іх сэрцы любасцю да бацькавых звычаяў.

— Даўней і пра тых асташкаўцаў нікому і не снілася, а цяпер хутка забяруць у нас зямлю і ваду, так што і нам трэба будзе ўжо ўцякаць куды далей.

Родзька ўздыхнуў, узяў шапку і сак, у якім прынёс рыбу.

— Спяшаеш дахаты? Аднак яшчэ не так позна,— сказаў дзядзька.

— Ужо схавалася сонца, неба змрочнае, ноч будзе цёмная — трэба спяшацца.

— Цяпер вялікі пост, калі зловіш што-небудзь, не забывай на мяне.

ПАДАРОЖНЫЯ

Як было ўжо зусім цёмна, усхадзіўся і шумеў за сцяною моцны вецер; падаў мокры снег.

— Нешчаслівы той падарожны,— сказаў дзядзька,— якога заспела гэтая завейная ноч пасярод возера. Дарога цяпер цяжкая, ды і яе можна згубіць, блукаючы ў такой цямрэчы.

Прамовіўшы гэта, ён паставіў запаленую свечку на падваконні, але ўбачыўшы, што мокры снег наліп на шыбы і ўсё вакно белае, быццам замураванае, паклікаў да сябе парабка і загадаў:

— Запалі свечку ў ліхтары, прымацуй яго да доўгае жэрдкі і добра, каб не сарваў вецер, прывяжы да брамы; выходзь часцей з хаты і, як пачуеш галасы падарожных, адразу паведамі мне: ноч цёмная і завейная — лёгкая можа спаткаць няшчасце.

Калі парабак прымацоўваў ліхтар, Завальня надзеў футра і сам выйшаў з дому прасачыць, каб усё было зроблена хутка і як мае быць.

Праз гадзіну на панадворку пачалі скуголіць сабакі, і хоць выў вецер і шумелі густыя дрэвы вакол дому, можна было, аднак, пачуць галасы падарожных на самым беразе возера, і доўга на адным месцы паўтараліся крыкі, як быццам людзей там нешта трымала. Дзядзька паслаў парабкаў на дапамогу. Вада падмыла багністы бераг возера, і першы конь з цяжкім возам, збіўшыся з дарогі, трапіў на тое месца і ўваліўся ў ваду. Ды так, што ледзь выцягнулі ўсе разам яго на бераг.

Пасля гэтага заязджае на падворак колькі белых ад снегу вазоў. Выпраглі коней; падарожныя зайшлі ў хату. Дзядзька, каб іх сагрэць і падмацаваць, кожнаму наліў ёмісты кілішак гарэлкі і загадаў даць вячэру, з умоваю, каб кожны з іх расказаў якую байку або гісторыю са свайго жыцця.

Пасля вячэры дзядзька прымайстрыўся на ложку, я — каля яго, парабкі паселі на лаве. Адзін з тых падарожных — ужо ў вяку, з бледным тварам, але ў моцнай і стройнай постаці відаць была фізічная і маральная моц — пачаў сваё апавяданне.

АПАВЯДАННЕ ДВАНАЦЦАТАЕ. СТОГАДОВЫ СТАРЫ І ЧОРНЫ ГОСЦЬ

У маладосці я ведаў старога, які жыў у суседстве з намі; зваўся ён Гараська, быў сапраўды старасвецкі чалавек. (Цяпер такіх людзей няма ўжо ў нашым краі.) Прамінула гадоў дваццаць, як ён памёр, але жыццё і смерць яго былі такія дзіўныя і так запалі ў маю памяць, што, здаецца, нібыта ўчора ўсё гэта бачыў.

Жонка і ўся яго сям'я даўно ўжо выбраліся на той свет, адзін толькі ўнук быў яму памочнік у штодзённай працы на полі, а нанятая кабета гатавала есці і даглядала адзіную карову, якой досыць было травы вакол самотнага дома, што стаяў на пагорку і быў цераз поле за вярсту ад нашае вёскі.

Гараська добра памятаў сваю маладосць. У святы або ўвечары, калі вернуцца з поля аратыя і касцы, ён прыходзіў да нас і, седзячы на прызбе, апавядаў, як жылі даўней нашыя продкі,— проста, без прыдумак і ўсялякіх пышных аздобаў; палеткі і авечыя чароды задавальнялі ўсе іхнія жаданні; не зайздросцілі яны жыхарам далёкіх краін, не ішлі да іх набываць багацце, бо не мелі ў тым патрэбы, без таго былі шчаслівыя і спакойныя.

У восемдзесят гадоў ён быў яшчэ не змардаваны працаю,— з сошкаю на полі і з касою на сенажаці апярэджваў маладых. Сілу меў нечалавечую. Калі не было доб-

рага ўлову, складваў нерат ў човен і, несучы яго на плячах, пераходзіў з усімі сваімі прычындаламі на другое возера. У такой сіле і заўсёды з добрым здароўем прычакаў соты год жыцця і быў яшчэ моцны, як вячысты зялёны дуб.

Прыйшла маркотная восень. Доўгімі і цёмнымі вечарамі ўся наша сям'я, сабраўшыся пры лучыне, рабіла тое, што адпавядае гэтае пары года. Мой бацька плёў нерат, кабеты пралі, а я гнуў абручы да розных бочак. У часе работы пачалася гаворка пра старога Гараську.

— Чаму гэта,— сказаў мой бацька,— Гараська так даўно не быў у нас? Добры стары, калі з ім размаўляю, час ляціць хутка і прыемна. О! Як бы я хацеў, каб ён прыйшоў да нас — барзджэй мінуўся б гэты восеньскі вечар.

Ледзь сказаў так — бачым дзіва дзіўнае: дзверы не адчыняліся, а Гараська стаіць пасярод хаты. Са страхам глядзім на яго. Ён стаіць моўчкі і нерухома, твар яго смутны і выказвае штосьці незразумелае, уся постаць лёгкая і, здаецца, вышэйшая, чым зазвычай. З кожнаю хвілінаю ён робіцца ўвачавідкі лягчэйшы і танчэйшы і растае ў паветры. Ува ўсіх нас апусціліся рукі, дрыготка прабегла па целе, пазіраем адно на аднаго, не разумеючы, што ўсё гэта значыць. Нарэшце мой бацька перапыніў маўчанне:

— Трэба будзе заўтра даведацца, што дзеецца ў Гараськавай хаце, ці здаровы ён? Гэтая здань прадказвае нешта благое.

Толькі сказаў гэта мой бацька,— заходзіць у хату сусед, хата якога стаяла на другім баку вуліцы, і такую апавядае гісторыю.

Таго вечара былі ў яго госці. Пасеўшы на лавах, госці і гаспадары гаманілі пра сёе ды тое... Нарэшце пачалася гаворка пра некаторыя апавяданні Гараські, як ён згадваў сваю маладосць, даўнейшых паноў і даўнейшае

ты, што прыслаў Альберт, сядае ў карэту; паўгадзіны ехалі — і ўжо на месцы.

У вітальні сустракае яе Альберт, запрашае ў гасцёўню, дзе ўсё зроблена з густам і багацце ззяе паўсюль. Дзівіцца Мальвіна з такой нечаканай перамены яго долі. Альберт у яе вачах зрабіўся зусім іншы. Яго постаць і твар набылі дзіўную прыгажосць, у яго размовах заўважыла Мальвіна незвычайны розум і дасціпнасць.

Імгненна дарагая садавіна і размаітыя сочывы з'явіліся на сталах; просіць яе выбіраць сабе пад густ і ў час гэтае пачосткі расказвае, як у яго прачнулася жаданне абавязкова сёння яе ўбачыць.

Кожнае слова каханага было ёй прысудам.

— Ці ўспамінала хоць калі пра мяне,— спытаўся Альберт,— з тае пары, як апошні раз бачыліся з табою?

— Як жа не ўспамінаць, калі пра тваё шчасце ва ўсіх дамах штодня гавораць?

— А што гавораць?

— Рознае, але нічога пэўнага.

— Няхай людзі мучаць сабе галовы; я ж скажу толькі, што забагацеў, не крыўдзячы бліжніх.

— І я не чула, каб каго-небудзь Альберт пакрыўдзіў.

Застаўшыся ў пакоі адны, яны размаўлялі, прыпамінаючы ўсё тое, што было раней між імі. Гадзіннік на сцяне зайграў мелодыю, і ўжо прабіла поўнач.

— Ці хочаш, Мальвіна,— сказаў Альберт,— убачыць мой хатні тэатр?

— Хто ж будзе іграць у тэатры, калі нас толькі двое?

— Маю актораў, зачыненых у шкатулцы, ураз усе з'явяцца перад табою.

— Ці не будзе толькі чаго страшнага? Злітуйся, не палохай мяне, цяпер якраз поўнач.

— Думаеш, я такі жорсткі, што магу карыстацца з

— Што ж ён усё-такі рабіў?

— Убачыце, калі пераведаеце.

— Ну, дык хадзем, не бавячыся доўга,— сказаў мой бацька.

Заходзім у Гараськаву хату і бачым: стаіць пасярод пакоя на двух зэдліках дубовая труна. У хаце ўсё прыбрана, падмецена і лавы чыста вымытыя. Гаспадар у новым палатняным адзенні і ўвесь белы, як лебедзь. Сустракаючы нас на парозе, сказаў:

— Проша, проша ў маю хату. Запрасіў сёння вас да сябе паказаць вам дом вечнасці, які сваімі рукамі сабе збудаваў. Хутка думаю перабрацца ў гэтую вечную хату.

— О! Яшчэ дзеду моцны,— сказаў мой бацька,— можа, раней каго-небудзь з нас пахаваеш.

— Малады можа, а стары паміраць мусіць, але яшчэ пачакаем пра гэта гаварыць. Сядайце, дарагія госці, рады буду пабавіць з вамі час у мілых размовах.

Сказаўшы гэта, ён запрасіў усіх нас сесці за стол. Унук прынёс гарэлку, а наймічка паставіла перад намі розныя пачастункі. Гараська, сеўшы ля нас, прымушаў піць і есці, а сам не крануў ані ежы, ані пітва.

— Як гэта прычынілася, дзеду,— спытаўся адзін госць, выпіўшы кілішак гарэлкі,— што ты ўчора з хаты не выходзіў, а людзі цябе ўсюды бачылі?

— Быў і ў мяне ў хаце,— сказаў бацька.— Я, дзеці і жонка — усе добра бачылі: твая постаць з'явілася пасярод пакоя і ўмомант знікла.

— Заходзіў і да мяне. Не пакланіўся ані гасцям, ані гаспадару, а потым хутка выйшаў у сенцы і схаваўся ў цёмнай палове хаты, а там цябе і з агнём не знайшлі.

Гараська неспакойна глянуў на гасцей, твар яго спахмурнеў. Крыху падумаўшы, стары сказаў:

— Будуючы сабе гэты дом, я думаў пра вас, душа

мая вас адведвала, успамінаў мінуласць, і дух мой лётаў па тых ваколіцах, дзе я нарадзіўся, вырас, хадзіў па жыццёвых пуцявінах, зазнаў шчасце і гора, вясёлыя і сумныя гады, але ўсё гэта мінулася, як сон кароткі.

— Але, пэўна, і не снілася старасвецкім людзям,— сказаў мой бацька,— тое, што мы цяпер зазналі; паны любілі гаспадарыць, і лепей было за сённяшняе.

— Шмат якім панам глядзеў я ў вочы,— сказаў стары,— адгадваў іх думкі, выконваў загады, дагаджаючы ўсялякім іх жадункам. За мае паслугі, дзякуй Богу, мне верылі і давяралі. Нашы вёскі калісьці колькі разоў перапрадаваліся, шмат тут было гаспадароў, і кожны кіраваў па-свойму, ды за тым часам яшчэ жылі нішто сабе. А вось калі пан З. па смерці сваіх бацькоў у гэтым маёнтку Казуліне запанаваў, усе мы гора зазналі. Хацеў здзівіць суседзяў сваёй раскошаю: прывозіў дарагія кветкі і садовыя дрэвы з далёкіх краін; ездзіў у шыкоўных экіпажах; трымаў мноства лёкаяў, а парадку ў доме не было; збіраліся госці, пілі дарагое віно; штогод выдаткі былі большыя за прыбытак з маёнтка. Дык і пачаліся крыўды і рабункі.

— Дрэнны будзе з гэтага канец,— казалі абазнаныя людзі пану З., але ён не слухаў добрае рады, больш да душы былі яму намовы несумленных людзей, якія карысталіся з яго някемнасці.

У той самы час з'явіўся ў нашым маёнтку — невядома адкуль — дзіўны чалавек. Я забыў яго прозвішча, але твар, як і сёння бачу: худы, заўсёды бледны, нос велізарны, бровы густыя, пагляд як у вар'ята, вопратку меў чорную, доўгую і нейкую дзіўную. Не выпадала мне ў жыцці нікога ў такім уборы бачыць. І гэты госць, як неадступны цень, нязменна быў з панам З., хваліў ягоныя ўчынкі, маўляў, ён бавіцца і весяліцца, як і належыць сапраўднаму пану — нашчадку знакамітых продкаў, абяцаў паказаць яму нейкія дзівы і адкрыць

крыніцу бязДоннага багацця, апавяДаў пра цуды, што дзеюцца дзесьці на краі свету; кпіў з нашых звычаяў і завядзёнак, якія нам дасталіся ад продкаў. Былі такія паны, што ўхвалялі яго думкі, а лёкаі і сяляне пракліналі яго і называлі з пагардаю чорным госцем.

Мінае год, мінае другі, і робіцца ўсё горш і горш. Сяляне пана З. дазвання згалелі, кінуўшы хаты, блукалі па свеце і шукалі сабе пажывы; ды і ў панскім доме панавала бяда; суседзі і знаёмыя, едучы па блізкіх дарогах, міналі наш маёнтак. Чорны госць прыходзіў толькі часам, раіў прадаваць людзей і такім чынам збіраць грошы. Паслухаўся пан, шмат вывез моладзі ў далёкія краі, але і з гэтага не забагацеў, а госць той чорны хутка знік.

Даймалі пана праз суд крэдыторы, вымагаў нясплочаныя за колькі гадоў падаткі ўрад. Суд апісаў маёнтак і перадаў яго апекуну, а пану З. дазволілі мець пры сабе да паслуг адно лёкаяў. Сярод іх быў тады і я. Мы жылі ў далёкім фальварку; пан быў самотны. Праз колькі месяцаў я заўважыў у ім дзіўныя перамены. Пачасту ён гадзінамі сядзеў моўчкі на адным месцы, часта задуманы, нібыта ў роспачы, хапаўся за галаву і размаўляў сам з сабою, ходзячы па пакоі, не спаў ад захаду да ўсходу сонца.

Аднаго разу акурат апоўначы пачуў я панаў голас, убачыў агонь у вакне; падумаў: кліча каго-небудзь з нас — і заходжу ў пакой. Пан гаворыць сам з сабою так гучна, быццам з некім спрачаецца. Здзіўлены, я доўга глядзеў на яго, а ён мяне не заўважаў. Нарэшце я сказаў:

— Пачуў панскі голас і падумаў, што клічаш каго з нас, а пан быў самотны і размаўляў сам з сабою.

Ён зірнуў на мяне неспакойным вокам і сказаў, паказваючы рукою на сцяну:

— Самотны? А гэта хто?

Бачу: на сцяне цень у рост чалавека, нос доўгі, валасы натапыраныя — пазнаю чорнага госця. Апанаваў мяне страх, дрыготка скаланула цела, стаю на месцы, як скамянелы, а цень той пасунуўся па сцяне да дзвярэй і знік.

— Пайшоў. Не дае мне спакою,— сказаў пан,— а ты ідзі, няма табе тут чаго рабіць.

Я выйшаў адтуль, увесь агорнуты страхам; здавалася, што той страшны цень стаіць перада мною, і я ўсю ноч не мог заснуць. А калі апавядаў іншым пра той жахлівы прывід, ніхто мне не верыў, усе смяяліся, кажучы, што я перапалохаўся свайго ценю, але я думаў іначай і забыць гэтага не мог.

Прайшло колькі тыдняў. Пан заўсёды быў самотны і неспакойны. Аднаго разу ўвечары ён сказаў мне:

— Сёння я блага пачуваюся. Пасля вячэры адразу прыходзь і будзеш тут спаць, бо, можа, здарыцца якая патрэба, а ты ў сваім пакоі моцна заснеш і мяне не пачуеш.

Я паслаў сабе пасцель на падлозе, патушыў агонь. Ноч была ціхая і ясная, свяціў месяц. Пан не мог заснуць: уздыхаў, падымаўся, сядаў і зноў клаўся. Доўга я чуў кожны яго рух і толькі заснуў — моцны голас абудзіў мяне. Усхопліваюся і бачу: пан, седзячы на ложку, гучна размаўляе як бы сам з сабою, але я той гаворкі зразумець не мог. Поўня свяціла ў самае вакно, бледнае святло разлівалася па ўсім пакоі так, што ўсе рэчы добра можна было бачыць. Раптам я заўважыў жахлівы цень на рост чалавека, што быў на сцяне насупраць самага ложка і, павярнуўшыся тварам да вакна, рухаўся, нібы жывы. Нос доўгі, валасы натапыраныя — пазнаў чорнага госця. Ахапіў мяне люты страх і я, як непрытомны, ускочыў з месца і закрычаў:

— Кажы, пане, запаліць агонь!

— Навошта запальваць агонь,— сказаў пан.— Цяпер яшчэ толькі поўнач.

— Гэты жахлівы цень палохае мяне,— адказваю.

— Не табе, а мне не дае ён спакою.

Сказаўшы гэта, ён устаў з ложка і пахаджаў па пакоі, а мне загадаў не сыходзіць з месца. Тут заспяваў певень. Цень пасунуўся па сцяне да дзвярэй і знік. Пан сядзеў нерухомы, як камень. Я лёг на сваё месца і пазіраў на яго; дрыжыкі прабягалі па маім целе, і да самага світання я ўжо не заснуў.

Аднаго разу той жахлівы цень з'явіўся на сцяне апоўдні пры ясным сонцы. Я заўважыў на твары ў пана страшную перамену: ён быў бледны, як навец, і, шпарка ходзячы, казаў нейкія няўцямныя словы.

Я, перапалоханы, ледзь змог прамовіць:

— Загадай, пане, паклікаць ксяндза, каб прачытаў малітвы і свянцонаю вадою пакрапіў сцены. Відаць, гэты дом доўга стаяў упусце, вось нячысцік тут і пасяліўся. Або нейкі чарнакніжнік выклікаў яго сюды, каб ён нас не толькі ўначы, але і ўдзень мучыў.

Пан здзекліва глянуў на мяне і сказаў:

— Стары дом, можа, няраз ужо крапілі свянцонаю вадою. Не з тваім розумам сюды лезці.

Неяк, калі заходзіла ўжо сонца, пан, вярнуўшыся смутны са шпацыру, зайшоў у пакой, сеў і ашчаперыў рукамі галаву.

— Пэўна, у пана моцна галава забалела? — пытаюся.

— Так шуміць у галаве,— сказаў ён,— што даўно ўжо ніякага паратунку няма.

— Параіў бы пану, як вылечыцца, ды не ведаю, ці паслухае мяне пан.

— Паслухаю, калі што добрае скажаш.

— Кажуць, што калі шум у галаве мучае, найлепей пастаяць ля самае званіцы, паслухаць касцельных званоў, як на імшу звоняць, потым зайсці ў святыню, укленчыць перад алтаром, шчыра памаліцца і паслу-

хаць святую імшу. Такім чынам шмат хто вылечыўся. Няхай і пан паспрабуе*.

Ён глянуў на мяне, і здзеклівая ўсмешка з'явілася на хваравітым твары.

— Табе гэтыя лекі, можа, і дапамаглі б, а мяне касцельныя званы не вылечаць.

— Шмат бачыў няшчасцяў і страшных дзіваў, жывучы на гэтым свеце,— сказаў стары.— Але гэтае самае жахлівейшае. Не вытрымаў пан, памёр ад несупынных пакутаў.

Сказаўшы гэта, ён схіліўся перад абразом Божай маці і ціха маліўся, а ўсе госці моўчкі глядзелі на яго.

Ужо вечар. Сонца схавалася за лесам. Гараська, закончыўшы малітву, глянуў у вакно: на небе свяцілася адна вячэрняя зорка. Ён нейкі час сачыў за ёю. Сляза пакацілася па Гараськавым твары. Нарэшце, павярнуўшыся да гасцей, сказаў:

— Хутка ляціць час у размовах з добрымі сябрамі. Так і ўсё жыццё наша мінаецца. Колісь у маладыя гады любіў я глядзець на гэтую вячэрнюю зорку, там шукаў у смутку надзеі і ўсцехі.

Ён запаліў васковую свечку, паставіў яе ля труны і казаў далей:

— Збудаваў сабе дамок без дзвярэй і без вокан. Тут адпачну спакойна, сон мой не перапыніць ні смутак, ні трывога, ні клопаты. На Бога мая надзея.

Сказаўшы гэта, стары паставіў труну на падлогу і хацеў легчы ў яе.

— Што ты робіш! — закрычаў адзін з гасцей, хапаючы яго за руку.— Навошта, здаровы і моцны, лезеш у дамавіну? Прыйдзе пара, самі цябе туды пакладзём. А пакуль тое, жыві і сонейку радуйся!

---

* На Беларусі і цяпер яшчэ просты люд лекуецца так ад шуму і іншых хвароб у галаве.

— Але больш ты ўжо не вырасцеш,— сказаў мой бацька.— А цяпер, бачым, труна акурат па табе. Не нагадвай нам, што некалі цябе страцім. Давай пагамонім лепей пра тое, што было даўней.

— Хачу адпачыць пасля працы. Ужо ноч, зоркі свецяцца на небе,— сказаўшы гэта, Гараська лёг у труну.

Стоячы вакол, глядзім на яго: твар смяртэльна збялеў, і вочы закрыліся.

— Досыць, досыць гэтае пробы. Падымайся,— сказаў мой бацька, беручы яго за руку.

— Уставай, уставай, Гараська! — крычалі госці.

Хацелі падняць яго з труны, але як убачылі, што ён ужо нежывы, пабялелі ўсе і доўга стаялі вакол у здранцвенні.

— Дзіўны стары,— сказаў Завальня,— ведаў, што жыве апошнія гадзіны і, развітваючыся з гэтым светам, запрасіў да сябе на гасціны знаёмых, каб у іх на вачах пайсці ў дом свой вечны. Пэўна, ён усё жыццё памятаў пра смерць, за гэта ў старасці літасцівы Бог і абвясціў яму часіну свайго суда і міласэрнасці. А вось той чорны госць, што не даваў спакою пану, ужо трэці раз з'явіўся на сцэне ў нашых гісторыях. Не спіць злы дух, усюды шкодзіць людзям і заўсёды сябруе з тымі, хто забывае пра бліжніх сваіх. То кара Божая.

Паслухаем жа цяпер, што твой таварыш скажа.

АПАВЯДАННЕ ТРЫНАЦЦАТАЕ. ЧАРАЎНІК АД ПРЫРОДЫ І КОТ ВАРГІН

— Бывалі цуды некалі,— сказаў другі падарожны,— чуў і я ад старых пра незвычайных людзей. Апавяданні пра аднаго з іх наймацней захаваліся ў маёй памяці.

Жыў у нашым краі просты селянін Тамаш. Пра яго казалі, быццам нарадзіўся, маючы ўсе зубы, а калі вырас, не вучачыся чараваць, ведаў усе сакрэты чараўнікоў, нячысцік не мог схавацца ад яго: у кожнай перамене, у любым абліччы — заўсёды яго бачыў і пазнаваў. Да ўсіх людзей ён меў прыязнасць, ведаў нейкія сакрэтныя словы, якімі перамагаў злога духа, дапамагаючы пакутным і нешчаслівым людзям. Змучаныя цяжкай хваробаю паны, калі вучоныя дактары і дарагія лекі не давалі ім палёгкі, пасылалі па Тамаша, і той нейкім таемным словам хутка вяртаў ім здароўе і спакой. Раскажу пра колькі такіх выпадкаў.

Аднаго разу пан Н. вярнуўся з горада і прывёз дадому ката. Дзе і як ён яго набыў — я не чуў, толькі ведаю, што кот той быў незвычайны. Калі занёс пан яго ў пакой і пасадзіў на падлогу, усе сямейнікі абступалі госця і здзіўлена глядзелі, як той паважна пахаджаў па хаце, падыходзіў, каркочучы, да кожнага і з усімі быў такі ласкавы, быццам гадаваўся ў гэтым доме.

Пан Н. сказаў жонцы:

— Глянь, Антося, які цудоўны кот, вялікі, поўсць блішчастая, увесь чорны, як вугаль, вочы гараць. Ды гэта сапраўдны кашэчы кароль Варгін*. Ледзьве здабыў гэтую найвялікшую рэдкасць.

Кот ускочыў на стол. Пані пагладзіла яго рукою, ён прымружыў вочы, выгнуў дугою чорную спінку і, муркаючы, пахаджаў па стале. Пані ўзяла яго на рукі: пекны, ласкавы кот быў ёй да душы.

Кот гэты атрымаў усялякія выгоды: піў смачнае малако, спаў на мяккай пасцелі, на кліч «Варгін!» бег да пані, бавіў яе, і ўсе яго любілі.

Прайшоў месяц, за ім яшчэ адзін. Кот быў фавары-

---

* На Беларусі можна пачуць гісторыю, у якой кашэчы кароль завецца Варгін, пеўневы — Будзімір, мышыны — Паднор.

там цэлага дому і жыў сапраўды, як кашэчы кароль. Але праз колькі месяцаў усе пачалі заўважаць нейкую перамену ў пані: з'явіліся ў яе дзіўныя капрызы, ніхто не мог адгадаць яе жадункі; нудная, неспакойная, сварлівая, карала без віны пакаёвак і лёкаяў, лаяла суседак, крычала на мужа; ва ўсім маёнтку адзін кот быў добры і шчаслівы.

«Што гэта такое? — думае сам сабе пан Н.— Такая нечаканая перамена ў Антосі».

Параіўся са старымі і абазнанымі людзьмі. Усе пагадзіліся на тым, што пані хворая, бо часта плача, наракае, хапаецца за галаву, нібыта мучае яе моцны боль, і падае на ложак. Хворай ніхто не мог дагадзіць. Толькі кот спакойна варкатаў ля яе.

— Могуць быць прыпадкі,— сказаў пан.— Трэба клікаць доктара.

Прыязджае доктар, пасылае па лекі, лекі дарагія, выдаткі вялікія, а рады няма. Задумаўся доктар, не можа паставіць дыягназ, дык пан Н. запрашае яшчэ колькі медыкаў. Сабраліся, пагаманілі між сабою, памянялі лекі — але і гэта было марна, бо ніхто з іх не мог зразумець хваробу.

Калі ўжо дактары з усёй сваёй навукай не далі палёгкі (хворая зрабілася яшчэ больш слабая і неспакойная), знаёмыя і суседзі параілі пану пасланць па Тамаша.

— Тамаш,— казалі,— нарадзіўся з зубамі, умее ад прыроды лячыць сілаю слоў. Трэба верыць у таямніцы і ў цуды, хоць і не спасціг яшчэ іх чалавечы розум.

Паслухаў пан Н. і паслаў па чараўніка.

Пані ляжала на пасцелі, каля яе сядзела паручнікава жонка, што прыехала тым часам праведаць хворую; пакаёўкі стаялі ля дзвярэй, кожную хвіліну гатовыя выканаць загад, і чорны кот сядзеў, варкочучы, побач.

Заходзіць пан з Тамашом, кот глянуў на чараўніка агністым вокам, натапырыўся, пырхнуў і скочыў пад ложак.

Тамаш, гледзячы на хворую і мовячы свае таемныя словы, падышоў да яе. Пані, убачыўшы чараўніка, усхапілася ўгневаная з ложка і толькі раскрыла рот, каб нешта сказаць, як рой восаў вылецеў з яе вуснаў і разляцеўся па пакоі. Яны джалілі ўсіх і блыталіся ў валасах у людзей. Кот, жахліва лямантуючы, бегаў па сталах, кідаўся на вокны і сцены. Нарэшце схаваўся за грубкаю і пранізліва мяўкаў. Страх агарнуў усіх, пані ўпала на ложак. Чараўнік адчыніў дзверы, і ўся тая куслівая жамяра знікла.

— Няхай цяпер хворая крыху адпачне,— сказаў Тамаш.— Праз колькі гадзін будзе зусім здаровая.

— Скажы, Тамаш, з чаго пачаліся тыя страшныя пакуты маёй жонкі? Адкуль і як у яе ў галаве завяліся тыя восы? Дактары не маглі вызначыць яе хваробу.

— Няма тут нічога дзіўнага,— адказаў Тамаш,— пані любіла бавіцца* з катом, і ён сваім нячыстым варкатаннем распладзіў у яе ў галаве, як у гняздзе, атрутных восаў.

— Кот?! Варгін?! — закрычаў пан.— Ці можа такое быць? Такі пекны, такі лагодны звярок; усе яго любілі, і ўсё ў яго было.

— Раю пану быць асцярожным. Каты, асабліва чорныя, маюць атруту.

Сказаўшы гэта, ён узяў шапку і выйшаў з пакоя.

— Павесіць ката! — закрычаў пан Н., і гэты, поўны гневу загад, перапалохаў усіх.— Паклікаць сюды каго-небудзь, няхай выцягне ката з-за грубкі. Павесіць яго!

— Сорам,— сказала пані паручнікава,— даваць веры чараўніку, які нас тут усіх сваім шарлатанствам падмануў. Хіба маглі ад гэтага ката нарадзіцца атрутныя восы ў галаве; не чыні, пан, такой жорсткасці —

* Беларусы вераць, што жамяра ў галаве заводзіцца да варкатання катоў.

я яго забяру з сабою. Кот рэдкі, і ён у маім доме, пэўна, ніякай шкоды не ўчыніць.

— Павесіць ката неадкладна! — крычаў пан Н. у гневе.

Заходзіць у пакой лёкай, шукае за грубкаю ката, але таго там ужо не было. Пан і лёкай агледзелі ўсе куты, глядзелі пад сталамі і пад ложкам, шукалі ля мэблі і нідзе Варгіна знайсці не маглі. Дзверы і вокны былі зачыненыя, як ён уцёк? Стаяць здзіўленыя: кот як праз зямлю праваліўся.

Пані ўжо была здаровая і спакойная. Ва ўсёй ваколіцы дзівіліся з гэтага здарэння. Дактары кпілі з людскае прастаты; але люд верыў у сілу Тамашовых слоў, ішоў да яго па параду і заўсёды меў палёгку ў пакутах. Пані паручнікава хацела мець Варгіна ў сваёй хаце, дужа шкадавала, што не ведае, дзе гаротнік хаваецца ад несправядлівага панскага гневу.

Аднаго разу, бавячы час дома з суседкамі, так апавядала госцям пра ката Варгіна:

— Я не бачыла нічога пякнейшага, як той незвычайны звярок: чорны як вугаль, поўсць бліскучая, гладкая, мяккая — як аксаміт; хвост як у собаля, вочы, поўныя агню, гараць, як свечкі; сам велізарны. О! Калі б магла дзе-небудзь такога ката знайсці — дорага б заплаціла за такую рэдкасць.

Падчас гэтае размовы забягае Зося, старэйшая дачка пані паручнікавай, і крычыць:

— Ах, мама! Які велізарны кот сядзіць у вітальні!

Адчыняюць дзверы і бачаць у цёмным куце чорнага ката — вочы зіхацяць, як свечкі. Гаспадыня адразу пазнала Варгіна і ледзь сказала: «Варгін!», як ён,варкочучы, падышоў да яе. Пані ўзяла яго на рукі, занесла ў пакой і пусціла на падлогу. Варгін паважна пахаджаў па пакоі, а дзеці і госці, стоячы вакол, глядзелі са здзіўленнем і хвалілі незвычайнага ката.

— Табе, Зося, належыць клапаціцца, каб Варгін быў заўсёды накормлены і дагледжаны,— сказала паручнікава. Цешыць мяне, што з'явіўся ён у маім доме. Тут такое няшчасце, як зазнаў нядаўна ён у доме ў пана Н., яго не напаткае. Ці ж праўда, што такі прыгожы кот мае атруту і шкодзіць сваім варкатаннем?

Колькі тыдняў Варгін быў найшчаслівейшы з катоў: меў добрае малако, любілі яго ўсе, а найбольш дзеці. Яны кідалі кату мячык, а той спрытна лавіў яго лапамі, бегаў з дзецьмі па пакоі, скакаў па крэслах, сталах і канапах, гуляў з малымі ў садзе, забаўляў іх, лазячы па дрэвах. Пасля забаў і праменадаў ён ляжаў з дзецьмі на траве пад шатамі густых ліп; а калі вяртаўся ў пакой, яго сустракала Зося, брала на рукі, гладзіла белаю ручкаю, і не раз шчаслівы Варгін, варкочучы, засынаў у яе на каленях.

Нарэшце дзіўныя перамены заўважаюць усе: дзеці, раней спакойныя, цяпер лезуць на сталы, на камоды, страшна крывелюцца, часам мружаць вочы, як совы, баючыся святла, глядзяць, як пачвары, выкрыўляюцца целам, кідаюцца ў вокны, бягуць да вады, усіх лаюць. Зося змянілася зусім. Часам разгневаецца на ўсіх, сядзіць смутная, наракае на ўсіх людзей і на цэлы свет, а часам — занадта вясёлая, танцуе адна, кружляе па пакоі, пляце лухту; зрабілася легкадумнаю, пераборліваю, ніхто ёй дагадзіць не можа.

Аднаго дня пані паручнікава бавілася з гасцямі, дзеці коўзаліся на падлозе, Зося павярнулася колькі разоў у пакоі і села ў куце, самотная і сумная, а Варгін прымайстрыўся ў фатэлі і варкатаў, прымружыўшы вочы.

— Дзіўныя перамены бачу ў тваім доме,— сказала прыяцелька пані паручнікавай,— дзеці, а асабліва твая старэйшая дачка, непадобны да саміх сябе. Чула я пра чорных катоў, што яны вельмі шкодзяць. Ці не Варгін

гэта іх заразіў? У такім няшчасці, як кажуць людзі, дактары не дапамогуць. Прасі да сябе Тамаша. Ён адзін можа вылечыць.

Калі сказала гэта, то кот Варгін завішчаў некацінымм голасам, скочыў у вакно і вокамгненна знік.

Пабялела паручнікава, і ўсіх гасцей ахапіў страх. Раскрыліся ў маці вочы, зразумела яна сваю памылку і нешчаслівыя вынікі яе. Хутка пасылае карэту па Тамаша, просячы, каб паспяшаў і ўратаваў яе ад няшчасця.

Прыехаў Тамаш. Маці расказала яму пра бяду, што прыйшла ў дом. Чараўнік глянуў на паненку, на дзяцей, пацiснуў плячыма і кажа:

— Будзь, пані, спакойная, хоць дзеці ўжо хворыя, але яшчэ не позна: лёгка можна выгнаць з іх галоў пачвар, што завяліся ад кацінага варкатання.

Ён загадаў паставіць усіх дзяцей пасярод пакоя, а сам, наблізіўшыся да іх, прашаптаў таемныя словы.

Страх агарнуў усіх, хто глядзеў на гэта: з дзяцей сыпаліся нейкія дробныя страшныя і дзіўныя звяркі, накшталт жаб і мышэй, поўзалі па пакоі і шукалі схоў у шчылінах, пранізлівы іх піск закладаў людзям вушы. З галавы ж паненкі Зосі выляталі матылі размаітых памераў і расфарбоўкі, мітусіліся пад столлю, а маці, гледзячы на гэта, дрыжэла ад страху і была як непрытомная. Тамаш, бачачы яе пакуты, махнуў рукою, і адразу зніклі матылі і ўсе пачвары.

Нарэшце Тамаш, каб яшчэ больш супакоіць расхваляваную маці, запэўніў, што дзеці яе не захварэюць больш на гэтую немач, калі яна не забудзе цяперашніх пакут і будзе пільнаю, бароначы дзяцей ад гэткіх забаў.

Калі пасля чараў дзеці пайшлі ў свой пакой, а Тамаш узяў шапку, каб ісці дадому, прыехаў суддзя Дадэмуха, чалавек багаты і, кажуць, разумны, бо ўсе

суседзі і знаёмыя заўсёды прасілі ў яго ў судовых справах рады. Пан суддзя зайшоў у пакой, прывітаўся з гаспадыняю, зірнуў на Тамаша і сказаў:

— А гэты чараўнік чаго тут?

Пані паручнікава расказала пра няшчасце, якое яна зазнала ад чорнага ката. Дадэмуха смяяўся да ўпаду, слухаючы пра такія цуды, і сказаў, звяртаючыся да Тамаша:

— Добры ты круцель. Няраз я чуў пра твае чары, але беражыся, каб не зазнаў праз іх бяды.

— Аднак я нікому зла не зрабіў,— адказаў Тамаш.

— Людзей ашукваеш.

Госці і гаспадыня, баронячы Тамаша, даводзілі, што ў тых цудах, якія бачылі на свае вочы, не было ніякага ашуканства.

— А дзе ж усё-такі той Варгін? — спытаўся суддзя.— Хачу яго пабачыць. То звер незвычайны. А можа, пані паручнікава, не жадаючы мець у сваім доме ката, што, як люты вораг, учыніў ёй столькі гора, дазволіць мне ўзяць яго сабе? Я люблю такія рарытэты. Чуў гісторыі, што дзесьці ў пекных садах каты апавядалі байкі і розныя старыя паданні, прыязджалі туды багатыя паны і князі, каб пабачыць і пачуць такія цуды. І гэты кот у мяне не менш здзівіў бы ўвесь свет, творачы сваім варкатаннем рознакаляровых мытылёў, жамярыц і розных звяркоў. З далёкіх краёў прыязджалі б да мяне паглядзець на такія дзівосы.

— Ахвотна аддала б пану суддзю, але ж ён уцёк у вакно.

— Ах! Як шкада,— сказаў Дадэмуха, а павярнуўшыся да Тамаша, дадаў: — Ці не можаш ты злавіць яго якімі чарамі і мне прывезці?

— Можаш, пане, узяць яго і цяпер з сабою.

Толькі Тамаш гэта сказаў, як знячэўку з'віўся кот Варгін. Змоўклі ўсе і дзівіліся на яго. Кот стаяў ля печы,

натапырыўшы выгнутую дугою спінку, кашлаты хвост, як вужака, звіваўся на падлозе, вочы гарэлі, як два распаленыя вугельчыкі.

— Страшна падысці да яго,— сказаў суддзя.— Пэўна, быў жорстка пакараны, што так гневаецца. Але ж які велізарны кот!

— Бяры, пане, цяпер смела, потым толькі будзь асцярожны.

Суддзя Дадэмуха загадаў лёкаю занесці ката ў карэту і сам, трохі забавіўшыся, развітаўся з пані паручнікавай. Тамаш таксама заспяшаўся дахаты.

Няшмат прайшло часу. Дзіўныя гісторыі пра пана суддзю папаўзлі па павеце. Што з ім зрабілася? Абрыд усім, усіх падазраваў, што раяць яму дрэннае, зычаць злое, хочуць яго загубіць, выдумляюць нейкую лютую здраду, штовечар аглядаў зброю, набіваў стрэльбы і пісталеты, уначы не спаў, быццам баяўся нейкага нападу. Гнеў яго быў страшны, жорстка і часта без усялякае віны караў лёкаяў, ва ўсім яго доме не было жывой душы, якая чулася б у бяспецы і спакоі. Толькі кот Варгін найлепшы прыяцель, седзячы ля яго, свяціў вачыма і нязменным варкатаннем бавіў пана. А найбольш мроілася пану суддзі, нібыта ўсе маёнткі ў Полацкім і Невельскім паветах належалі калісьці яго фаміліі. Апрыкраў жыхарам, выклікаючы іх у суд, ганарыўся знакамітасцю роду Дадэмухаў, апавядаў, як некалі раскашавалі яго продкі: добра пілі, добра елі, жылі пышна, як сапраўдныя паны. Аднаго дня за нейкаю патрэбаю прыехала да пана Дадэмухі колькі чыноўнікаў. Не ведаю, што там было, але кажуць, пан суддзя быў на той час вясёлы, прымаў гасцей ласкава. За жартамі і размоваю адзін з іх убачыў на фатэлі ката Варгіна.

— А гэта ж той самы кот, які некалі быў у доме пана Н. і пані паручнікавай, і там быццам бы ад яго варка-

тання завяліся ў галовах восы, матылі і розныя звяркі. Вучоныя дактары не маглі даць рады, а Тамаш, шэпчучы нейкія сакрэтныя словы, вылечваў усіх.

— Га, га, га! — рваў смехам бакі пан суддзя.— Ці можна верыць такой лухце! Ужо колькі месяцаў гэты кот заўсёды са мною, аднак я зусім здаровы і ніводны паразіт не дакучае мне ў галаве.

— Аднак, пане суддзя,— сказаў, жартуючы, другі госць,— ці не кот гэты параіў распачаць справу аб маёнтку з панам ротмістрам. Мне здаецца, што гэта закончыцца анічым, бо я не бачу ў патрабаваннях пана ніякае слушнасці.

— Гэты кот не вучыўся праву,— сказаў суддзя.— Я сам ведаю, што раблю.

— Не бачыў ніколі таго Тамаша,— сказаў адзін з гасцей. Ці не можна паклікаць яго сюды? Здаецца, недалёка дзесьці жыве. Няхай бы пашаптаў свае чарадзейскія словы, можа, і мы ўбачылі б якія цуды.

— Пэўна, хочаце даведацца,— сказаў, смеючыся, суддзя,— ці ёсць у мяне ў галаве якая-небудзь жамяра? Каб задаволіць вашу цікавасць, зараз пашлю па яго. Няхай прыйдзе і лечыць мяне самога. Убачым, ці здолее нас ашукаць сваім шэптам.

Калі суддзя загадаў лёкаю ісці па Тамаша, кот пырхнуў, скочыў з крэсла і, седзячы пад сталом, дзікім і неспакойным варкатаннем выказваў свой гнеў. Яго вочы гарэлі агнём, на спіне і хвасце тапырылася поўсць; здавалася, кот бачыць перад сабою ворага.

— Варгін баіцца Тамаша,— сказаў нехта з гасцей.— Толькі імя ўспомнілі, ужо спакою яму няма.

Суддзя ўзяў яго на рукі, пасадзіў каля сябе, гладзіў, каб супакоіць, але вочы ў ката ўсё адно гарэлі, і поўсць тапырылася на спіне і хвасце.

Неба закрылі воблакі, а зямлю зацьміў вячэрні змрок. У доме ў пана суддзі гарэлі свечкі і не перапы-

няліся размовы і спрэчкі аб розных судовых справах. Гаспадар імпэтна даводзіў законнасць усіх сваіх юрыдычных патрабаванняў, сцвярджаў, што павінен абавязкова дамагчыся свайго, што не пашкадуе на гэта выдаткаў, каб завалодаць маёнткамі сваіх ворагаў, а іх прымусіць жыць на жабрачым хлебе.

Знячэўку здзіўляе ўсіх дзіва нечуванае: кот вырастае да сабакі і вые лютым сабачым голасам. Гаспадар і госці, уражаныя гэтым, акамянелі. Ад спалоху не маглі і слова вымавіць.

Адчыніліся дзверы, зайшоў Тамаш. Кот скочыў і з такім імпэтам сігануў у вакно, што зламаная рама ўпала за сцяною, шыбы разляцеліся на друзачкі, і ён знік у начным цемрыве.

Тамаш падышоў да гаспадара, і калі той глядзеў на яго як непрытомны, пачаў казаць чарадзейныя словы. І тут яшчэ страшнейшае відовішча можна было ўбачыць: з усіх адтулін з галавы пана суддзі выляталі пухіры накшталт мыльных бурбалак і, лопаючыся пад столлю, пераменяліся ў жахлівых пачвараў — тут і крылатыя гадзюкі, і цмокі, і іншая брыдота, падобная да спарахнелых шкілетаў. Усё гэтае страхоцце лётала над галовамі, на падлогу падалі косці і галовы нябожчыкаў. Усе ад жаху самі нагадвалі трупы, што паўставалі з магіл. Нарэшце Тамаш махнуў рукою: усе тыя гадзюкі, цмокі і шкілеты зніклі — і ён сам выйшаў за дзверы, пакінуўшы гаспадара і гасцей нямымі ад страху.

Праз выламанае вакно вецер кранаў полымя свечак на сталах, недзе ў далёкай будове заспяваў певень, і гадзіннік выбіў поўнач. Гаспадар і госці пасля доўгага маўчання нарэшце апрытомнелі. Яны пабачылі на свае вочы цуды, ад якіх яшчэ бегалі ў іх па спінах мурашкі, і цяпер паверылі ў сілу Тамашовых слоў, якіх слухаюцца нават духі. Суддзя Дадэмуха са слязьмі на вачах прызнаўся, што ўсе яго намеры і вымогі былі неспра-

вядлівыя, і прысягнуў, што жыцьме з усімі ў згодзе і сяброўстве і не прымусіць болей сваіх бліжніх плаціць непатрэбныя выдаткі.

Шмат Тамаш дапамагаў у няшчасці і простым сялянам. Немагчыма нават усё расказаць. Шкада толькі, што ён пакінуў нашу старонку і пайшоў ў край далёкі.

— Якая прычына,— спытаўся Завальня,— што ён пакінуў сяброў і бацькаўшчыну?

— Розныя пра гэта засталіся думкі між людзей. Кажуць, нібыта некаторыя паны і вучоныя лекары даводзілі ўсім, што слова — вецер, які не можа ані дапамагчы, ані, таксама, пашкодзіць, што ўсе чалавечыя хваробы яны ўжо даследавалі, вывучылі і ў аптэках кожны знойдзе патрэбныя яму лекі, што такіх атрутных шкадлівых катоў на свеце няма, што Тамаш ашукваў усіх, творачы цуды, і карыстаўся з людской наіўнасці. Нарэшце дайшло да таго, што чараўніку пачалі чыніць розныя ўціскі. Ён уцёк і схаваўся ад непрыяцеляў.

Іншыя ж даводзяць, што быццам і сябры яго нават згадзіліся з думкаю вучоных галоў і крычалі: «Не словы нам патрэбны! Пакажы нам зёлкі, мы самі збяром іх і будзем сябе лячыць». Ведаў Тамаш моц кожнае травы і тым дагаджаў сябрам, што па лугах, балотах, берагах рэчак і азёр збіраў зелле, вучыў, якое з іх атрутнае, а якое — лекавае, расказваў, дзе якая трава расце, і як яе карыстаць. Так, дбаючы пра сваіх прыяцеляў, у траўні, калі весяліцца ўся прырода, спяваюць птушкі ў полі і ў гаях, задуманы Тамаш блукаў па родным краі, збіраючы травы і кветкі. На захадзе сонца на даліне сярод лёгкай, празрыстай смугі ён убачыў русалку незвычайнае прыгажосці; на галаве яна мела сплецены з кветак вянок, на валасах зіхацелі кроплі расы, сукенка, белая, як снег, была высыпаная размаітымі кветкамі. Яна, спяваючы чароўным голасам, завабіла Тамаша да сябе. Пайшоў за ёю і не вярнуўся дахаты.

— А ці з'яўляўся яшчэ дзе-небудзь той кот Варгін? — спытаўся дзядзька.

— З'яўляецца і цяпер. Нядаўна ў нашым маёнтку, калі паніч з людзьмі апоўначы прыйшлі да альтанкі, дык убачылі велізарнага чорнага ката. Дзверы і вокны былі зачыненыя, і ўсе дзівіліся, якім чынам ён туды залез. Калі хацелі яго злавіць і выкінуць прэч, кот, ратуючыся, не зрабіў аніводнага шораху, а як лёгкі вецер пералятаў цераз сталы, шафы і канапы, нідзе не затрымліваючыся. Нарэшце сеў у куце і, калі яго акружылі, каб схапіць,— імгненна знік. Усіх агарнула трывога, і дрыжыкі пабеглі па целе.

Часам у навальнічную ноч, калі вецер вые за сцяною, можна пачуць жахлівае варкатанне таго ката, і цяжкая туга лажыцца на душу; бачаць сяды-тады апоўначы яго агнёвыя вочы, нібы дзве свечкі; трывожна тады ў сэрцы. Але не ўсе даюць веры гэтым страхам. Толькі просты люд моліцца, просячы Бога, каб збавіў іх ад таго нячысціка.

— Бура на падворку,— сказаў дзядзька,— шуміць вецер за сцяною, замятае ўсе дарогі снегам, заўтра не паедзеце вельмі рана, ды і няма вам патрэбы спяшацца: хлеб і сена, дзякуй Богу, маю, дык можам яшчэ нейкі час пагаманіць, пакуль певень заспявае.

Што ж нам раскажа цяпер ваш трэці таварыш?

АПАВЯДАННЕ ЧАТЫРНАЦЦАТАЕ. ДЗІЎНЫ КІЙ

Трэці падарожны быў яшчэ малады, вусы і бараду меў кароткія і мяккія; твар паказваў на моцнае здароўе і добрую памяць. Пачаў ён так:

— Я нічога яшчэ не сустрэў у жыцці такога, што

было б вартым агульнае ўвагі, але чуў колькі гісторый, якія апавядаюць у нас у доўгія зімовыя вечары; адну з іх — пра дзіўны кій — раскажу пану.

Калісьці ў багатага чалавека служыў малады працавіты і пачцівы парабак Алешка. Быў ён дбайны, паслухмяны і стараўся ва ўсім дагадзіць свайму гаспадару. Гады тры праслужыў ён без усялякіх спагнанняў. На чацвёртым годзе за ўсю сваю працу атрымаў толькі тры талеры і пайшоў з імі шукаць іншае службы.

«Як цяжка жыць на свеце беднаму чалавеку,— думаў, ідучы.— О! Калі б меў грошы, шмат бы на свеце добрага зрабіў; ёсць людзі, змучаныя старасцю і калецтвам, якія і працаю не могуць зарабіць сабе ні грошай, ні хлеба. Я б іх забяспечыў, каб маглі спакойна жыць да самае смерці».

Калі гэта падумаў, убачыў жабрака. Быў той без рукі, змучаны падарожжам і галадам. Алешка дастаў талер, даў бедаку і пайшоў далей.

Прайшоўшы крыху яшчэ, заўважыў сляпога, якому быў за павадыра дзесяцігадовы хлопчык. Сляпы прасіць, каб злітаваўся над яго калецтвам. Алешка дастаў другі талер і аддаў жабраку.

Ідучы далей, убачыў трэцяга старца, зусім згорбленага, барада і валасы на галаве белыя, як снег; успёршыся на кій, дрыготкім голасам прасіў той міласціну. Алешка выняў апошні талер і, аддаючы яго жабраку, сказаў:

— Бяры мой апошні талер. Сёння ён мне не трэба, але не ведаю, які лёс выпадзе мне заўтра.

— Не турбуйся за заўтрашні дзень,— сказаў жабрак.— Аддаю табе гэты кій; ён служыў маёй старасці, і ты, калі будзеш мець якую-небудзь патрэбу, падымі да неба той канец кія, якім абапіраешся на зямлю, і адразу зробіцца ўсё, што ты захацеў.

Сказаўшы гэта, ён аддаў кій, а сам імгненна знік.

Алешка доўгі час стаяў задуманы, разважаў пра дзіўную здань у вобліку беднага старца, пра таямнічую сілу кія, які трымаў у руках, і, агорнуты гэтымі думкамі, пайшоў далей.

Бачыць перад сабою лес, спавіты дымам — нібы густым туманам. Падыходзіць бліжэй: страшны пажар у пушчы, полымя, гнанае ветрам, запальвае галіны высокіх хвояў. Ласі і дзікія козы, ратуючыся ад агню, кідаюцца ў ваду і плывуць на другі бок возера, сяляне ў роспачы дарэмна спрабуюць утаймаваць імклівае полымя, якое ўжо дасягае палеткаў і пагражае з'есці ўсе пасевы.

Алешка згадаў старцавы словы і падняў канец кія ўгору. Умомант пажар ачах, нібыта заліты вадою. Толькі чорныя клубы дыму падымаліся ў неба. Людзі здзіўлена глядзелі на гэта, а Алешка пайшоў далей.

Знянацку пацямнела, схавалася сонца ў аблоках, з-за гор паднялася страшная хмара і засланіла палову неба, бесперапынна ўспыхвалі бліскавіцы, і стралялі адзін за адным перуны, падзьмуў вецер, жывёла ўцякала з пашы, страх узяў усіх сялян.

Алешка падняў кій да неба — клубы чорных воблакаў вецер разнёс у розныя бакі, і навальніца не ўчыніла аніякае шкоды.

Калі сонца выпаліла ў полі працу земляробаў, высахла трава на лугах і паплавах, Алешка чароўным кіем выклікаў з далёкіх краёў хмары, і шчодры дождж ажывіў зямлю.

Шмат ён дапамагаў бедным і няшчаслівым, і людзі дзякавалі лёсу.

Нарэшце Алешка пайшоў у далёкі край, дзе за лясамі, за гарамі ёсць велізарная краіна, у якую страшны чарнакніжнік заслаў злых духаў і ператварыў яе ўсю ў жахлівую пустэчу.

Колькі дзён Алешка з кіем у руках ішоў далей і

далей, мінаў вёскі і гарады, мінаў велізарныя з даўніх часоў не кранутыя сахою пусткі, і прыйшоў на месца, дзе хавалася ў цёмных лясах утравелая дарога. Там ён убачыў велізарнага асілка. Найвышэйшыя бярозы ледзь маглі вершалінаю дастаць да яго шырокіх рамёнаў; ён вырываў з зямлі адною рукою стогадовыя дубы і, перанёсшы іх на новае месца, садзіў зноў у зямлю. Калі ўбачыў вандроўніка, пагрозліва закрычаў:

— Чаго ты прыцягнуўся ў гэтыя цёмныя лясы? Загінеш, як нікчэмны рабак.

— Я не такі палахлівы, як табе здаецца,— адказаў Алешка і ўзняў канец кія ў неба.

Зашумеў лес, і ў міг вока ўпалі велізарныя дрэвы, вырваныя з зямлі, нібыта прайшла па іх страшная бура. Сам асілак, пакараны незразумелаю сілаю, паваліўся, як стогадовы дуб, на дол і папрасіў літасці.

— Хто ты і што робіш у гэтай глухой пустэчы? — спытаўся Алешка.

— Тут недалёка мяжа царства Вялікага Чарнакніжніка,— сказаў асілак.— Я Дубіна, яго лёкай, вартую гэтыя цёмныя лясы, а цяпер хачу табе служыць.

— Устань і вартуй лясы, але не нападай на вандроўнікаў, а дапамагай ім.

Сказаўшы так, Алешка пайшоў далей.

Ідзе праз цёмныя пушчы, бачыць перад сабою толькі хвоі, а над сабою — неба, сустракае толькі дзікага звера, часам адзываецца здалёку пугач. Калі прайшоў цёмныя пусткі, нечакана адкрылася яго воку велізарная даліна, пасярод якой плыла шырокая рака, зарослая па берагах густым чаротам, і, бегучы з розных бакоў, уліваліся ў яе ручаіны. На высокім беразе сядзеў асілак, падобны да велізарнай скалы. На яго галаве раслі такія цвёрдыя валасы, што вецер не мог варухнуць іх. З-пад носа тырчалі велізарныя вусы; ён закідаў іх на самую сярэдзіну ракі і выцягваў вялікія рыбіны, што былі яму

за ежу. Калі гэтая пачвара ўбачыла Алешку, дык закрычала:

— Чаго ты прыцёгся сюды? Ані човен рыбацкі, ані дзікі звер не пераплывалі гэтае ракі. Толькі птушкі бяскарна могуць ляцець у той бок; загінеш тут праз сваю дурную смеласць.

— Не баюся тваіх пагроз,— адказаў Алешка і ўзняў кій у неба.

Завірылася вада, і рака, нібыта падаючы з высокіх гор, пачала змываць імкліваю плынню берагі. Паваліўся асілак, як скала, падмытая вадою. Скарыўся і папрасіў літасці.

— Хто ты? Навошта, жывучы тут адзін, забараняеш хадзіць іншым? — спытаўся Алешка.

— Тут недалёка мяжа царства Вялікага Чарнакніжніка. Я Пруд, яго лёкай, вартую гэтую рэчку, каб ніхто не пераплываў яе. А цяпер хачу табе служыць.

— Устань, можаш лавіць рыбу ў гэтай рацэ, але не чапай вандроўнікаў, не забараняй пераплываць на той бераг, а нешчаслівым дапамагай. А цяпер пакажы мне брод.

Калі сказаў так, супакоілася вада, а Пруд перакінуў вус на другі бераг. Алешка прайшоў па ім, нібыта па плывучым мосце, падняўся на высокі бераг і рушыў далей.

Неўзабаве ўбачыў ён перад сабою вяршыні велізарных гор, што ўздымаліся над усёй зямлёю, нібыта хмары перад рабінаваю ноччу. Падышоў бліжэй і ўбачыў асілка, які быў мацнейшы і страшнейшы за Дубіну і Пруда. Гэты магут збіраў горы і скалы ў адно месца і, стаўляючы іх адна на адну, будаваў мур, які быў ужо вышэй за аблокі. Убачыўшы вандроўніка, ён закрычаў страшным, бы грымоты, голасам так, што задрыжала ўся ваколіца.

— Куды ідзеш, рабак? Не пералётае праз гэтае

месца ні арол, ні сокал, і воблакі далей не плывуць. Загінеш і ты, нікчэмны чалавек.

— Не баюся цябе,— адказаў Алешка і ўзняў кій у неба.

Абваліліся скалы і горы, скаланулася зямля. Перапалоханы асілак заваліўся на дол і папрасіў літасці.

— Хто ты? Каму ты служыш, носячы гэтыя скалы і горы на рамёнах? Навошта трэба гэтая сцяна, вышэйшая за аблокі?

— Я Гарыня, лёкай Вялікага Чарнакніжніка. Тут мяжа яго царства. Ён не любіць птушак, хмар і ветру, хоча патушыць на небе сонца і зоркі, каб была вакол толькі цемра, але табе само неба спрыяе, ты мацнейшы за майго гаспадара, а таму хачу кінуць гэты мур, служыць табе і ісці туды, куды ты пашлеш.

— Хадзем у царства Вялікага Чарнакніжніка, будзеш мне паказваць дарогу.

І вось бачыць Алешка перад сабою смутную краіну, дзе знямела ўся прырода; ані звера, ані чалавека. На пагорках узвышаліся руіны старых замкаў, а ў далінах відаць былі нейкія скамянелыя постаці, падобныя да жабракоў у сумным одуме, дзе-нідзе ў тумане стаяць на грудах ніцыя бярозы, а над зацвілаю вадою — самотныя вербы. У некаторых мясцінах былі чорныя лясы, але аніводная птушка не абзывалася ў тых лясах, толькі крумкачы лёталі паўсюль.

Чорныя птушкі сабраліся ў чараду і віселі над лесам. нібы чорная хмара. Цёмны туман з усёй прасторы аддаляўся ўсё далей і далей, і з яго ўтвараліся дзіўныя і страшныя постаці — нібыта войска на конях плыло ў паветры і, як дым, гінула воддаль.

— Што гэта за здані? — спытаўся Алешка.

— Гэта сілы Вялікага Чарнакніжніка, якія слабеюць ад ветру, што блукае па свеце.

— Што гэта за нямыя камяні, якія здалёк нагадваюць скамянелых людзей?

— То жыхары гэтае зямлі, ніцыя бярозы і вербы над вадою — іх жонкі, маткі і сёстры. Ты моцаю свайго кія можаш адчараваць іх.

Алешка падняў кій у неба — павеяў лагодны ветрык, неба распагодзілася, разлілося вясенняе святло, зашумеў лес, ажылі дрэвы, зазелянелі пекнымі барвамі; нечакана ў паветры і ў гушчарах загучалі птушыныя песні, людзі, што былі падобныя на камяні, уздымалі рукі і вочы да неба. Ніцыя бярозы і вербы на берагах рэчак перамяніліся ў пекных кабет і хадзілі па квяцістых лугах, звінелі крыніцы, рэкі і азёры свяціліся, як люстэркі, вёскі і замкі напоўніліся людам. Хутка ўвесь гэты край заквітнеў.

Алешка добра пажыў там, ажаніўся з пекнай і багатаю князёўнаю. Было гучнае вяселле ў палацы, які свяціўся золатам і срэбрам. Сабралася шмат князёў, графаў і іншых знакамітых гасцей. Колькі дзён і начэй гучала музыка, і я там быў, мёд, віно піў і весела гуляў.

— Добрае апавяданне,— сказаў Завальня.— За тры талеры, ахвяраваныя жабракам, вызваліў увесь край ад няшчасця і сам стаў шчаслівы.

Але яшчэ не поўнач, можа, што раскажа нам і чацвёрты ваш таварыш?

Волаты Дубіна, Пруд, Гарыня засталіся ў памяці люду з паганскіх часоў і згадваюцца таксама як Баба Яга, Купала, Чур і іншыя багі. (Заўвага аўтара).

ГАСПАДАРЧЫЯ КЛОПАТЫ

— Рады бы расказваць пану да ўзыходу сонца якія апавяданні або гісторыі, калі б на душы было спакайней. Не мінулае, а прышласць кранае мне сэрца, толькі

гэтым думкі і занятыя, і цяжка гаварыць пра нешта іншае.

— Мусіць, чакаеш нейкае бяды, калі так маркоцішся,— сказаў дзядзька.

— Ужо сакавік. Блізка вясна, а гэтая пара года ў нашым краі не ўсіх цешыць, сяму-таму і ўначы спачыну не дае.

— Увесну не адзін гаспадар дбае, каб падчас сяўбы было чым сеяць. Пэўна, і твае клопаты пра гэта.

— У нас адна бяда не ходзіць, няшчасці з розных бакоў нападаюць на чалавека так, што ўсё з рук валіцца і няма надзеі калі-небудзь адпачыць пасля цяжкае працы. Мой сын, жывучы цэлую зіму ў горадзе, зарабіў дзесяць срэбных рублёў. За гэтыя грошы я цяпер у Полацку купіў насення. Дзякуй Богу, маю што пасеяць. Але хто будзе араць ніву? Хто пойдзе на паншчыну? У сям'і толькі тры мужчыны робяць, аднак я сам мушу кожны год выжыльвацца, бо сыноў маіх пасылаюць недзе далёка зарабляць грошы, ад якіх хата не мае аніякага прыбытку. Не ведаю, ці змагу сёлета сам працаваць, бо здароўе дрэннае і сіла слабее, а наняць парабка — не маю грошай.

— Не ведаю, адкуль гэтая хцівасць завялася ў нашым краі — сказаў дзядзька.— Паны хочуць мець усе выгоды, а на гэта грошай ніколі не хопіць. Я заўсёды паўтараю ўсім: зямля задаволіць усе патрэбы. На яе павінны звяртаць мы ўсю нашу ўвагу, яе павінны старацца палепшыць. Жылі б, як нашы добрыя гаспадары: з аборы і з поля маюць скарб невычэрпны, жывуць добра і людзям дапамагаюць. Даўней не было звычаю пасылаць людзей у далёкія краі зарабляць грошы, бо кожны пан меў дукаты ў скарбонцы, і ў сялян было больш талераў, плацілі падаткі, мелі ўсяго ўдосыць і жылі спакойна.

— Так і наш стары пан паўтараў часта, царства яму

нябеснае, уся воласць яго забыць не можа. Ведаў ён пра кожнага гаспадара ў сваім маёнтку, як хто працуе, як хто рупіцца пра зямлю; дбаў пра сваіх сялян, заўсёды думаў, як ім жыццё палепшыць. Тады кожны меў увесну столькі насення, колькі яму трэба.

У гэты момант пачалі брахаць сабакі на панадворку і нехта моцна пастукаў у браму. Дзядзька адразу паслаў парабка адчыніць.

АРГАНІСТЫ АНДРЭЙ

Адчыняюцца дзверы, заходзіць у пакой Андрэй, увесь зацярушаны мокрым снегам. Атрасаючы шапку і адзенне, кажа:

— Пахвалёны Езус Хрыстус! Мір гэтаму дому.

— На векі вякоў. Аман. І таму, хто мовіць. Але, відаць, пане Андрэй,— сказаў дзядзька,— што на двары няма спакою.

— Няхай Бог бароніць, што там дзеецца: дождж, снег, вецер, завіруха; едучы праз лес яшчэ паўбяды было, але як выехаў у поле, згубіў дарогу і загінуў бы, пэўна, калі б не ўбачыў таго ліхтара, што свеціць цяпер над брамаю пана Завальні. Убачыўшы гэтае святло, дзякаваў Богу, што блізка ўжо порт, дзе можна схавацца ад буры.

— Я ўдзячны, што не забываеш пра мяне,— сказаў дзядзька.— Гіне зімовая дарога, хутка прыйдзе той час, калі буду жыць тут як пустэльнік: рэдка хто мяне адведае.

У часе гэтае размовы падарожныя і сямейнікі — усе разам — пайшлі ў чалядны пакой.

— Перапыніў прыемныя забавы, пэўна, госці апавядалі пану Завальню розныя цікавыя гісторыі.

— Няхай ужо спачываюць,— сказаў дзядзька.— Вецер шуміць на падворку — цяжка пачуць спеў пеўня, а можа, ужо і поўнач.

— Ехалі па возеры? Думаю, лёд яшчэ моцны. Я зараз вяртаюся дахаты і заўтра таксама буду ехаць цераз Нешчарду.

— Лепей іншай дарогаю, хоць гэта і далей, але бяспечней, бо на самы бераг ужо цяжка выехаць. Конь у гэтых падарожных уваліўся ў ваду, ледзь выцягнулі яго ўсе разам.

Аднак падарожнаму трэба сагрэцца і пад'есці. Янка, папрасі панну Мальгрэту, каб згатавала госцю вячэру. Маю выдатную рыбу. Сёння прынёс рыбак Родзька, добры чалавек, не забывае пра мяне.

— Я чуў, нібыта Родзька чараўнік; пра гэта такая гісторыя ходзіць між людзьмі.

Недалёка ад Гарадзецкай гары, дзе рэчка ўпадае ў возера, Родзька часта перад захадам сонца закідваў нерат і заўсёды з поўным чоўнам рыбы вяртаўся дахаты. Адзін рыбак, які жыў там недалёка, пазайздросціў ягонаму шчасцю, паскардзіўся, што Родзька ловіць рыбу ў чужой частцы возера, і такім чынам забараніў яму плаваць блізка тых берагоў. Родзька прыгразіў, што пакарае зайздросніка так, што той не толькі ніякае карысці ад возера мець не будзе, але і такое ўбачыць страхоцце, што давеку не забудзе. Так і выйшла. Той рыбак пасля захаду сонца ў ціхае і яснае надвор'е выплыў на возера і закінуў нерат. Цягне яго з вады, цешыцца і думае, што злавіў добрую чараду ляшчоў, і тут бачыць у нераці жахлівых пачвар: велізарныя галовы, вогненныя вочы, з піскам і крыкам б'юць скуранымі крыламі па вадзе, а некаторыя ўзляцелі ў паветра і лётаюць над возерам. Задрыжаў рыбак, валасы ўздыбурыліся, крычаў як непрытомны. Пэўна б, выпаў з чаўна і патануў, але суседзі, пачуўшы крык, паспелі яму на ратунак.

— Не вер, пане Андрэй, такім плёткам, гэта — відавочная хлусня. Родзька добры і пабожны чалавек, я маю пэўныя доказы: ён новым нератам не пачне лавіць рыбу, аж пакуль ксёндз свянцонаю вадою не пакрэпіць, у святы дзень заўсёды бывае ў касцёле, у Гарбачове і ў Расонах, шчыра моліцца і ходзіць да святой споведзі. Акрамя таго, вядома ўсім, як ён не любіць асташкаўцаў — вось гэта ўжо сапраўды бязбожныя чараўнікі.

Пасля дзядзька апавядаў пра сяброўства асташкаўцаў са злым духам і пра ўсё тое, што чуў пра іх ад Родзькі. Пакуль закончылася размова, сабралі на стол.

Павячэраўшы, Андрэй сказаў:

— Дзякуючы гаспадару за гасціннасць, перад сном добра было б распавесці што-небудзь цікавае, але тым часам анічога мне на памяць не прыходзіць. Дык ахвярую пану кніжку, цікавейшую і карыснейшую за ўсе апавяданні. Гэта віленскі каляндар на гэты 1817 год. Тут прачытаеш шмат разумных рэчаў, карысных і цікавых. Тут ёсць парады гаспадару, тут сакрэты, якіх, пэўна, яшчэ пан Завальня не ведаў. Напрыклад, як ахаваць капусту ад рабакоў, як бяліць палатно, як гадаваць свойскіх птушак і як гатаваць воцат, як палепшыць розныя садовыя дрэвы... Апрача таго, ёсць тут загадкі, показкі, апавяданні.

— Вялікі дзякуй. Гаспадару гэтая рэч вельмі патрэбная. Там пішуць і пра змены надвор'я, хоць і не заўсёды ўдала, аднак жа часам вельмі дапамагае каляндар сваімі парадамі адносна сенажаці і жніва. Але раскажы, пане Андрэй, што значаць гэтыя фігуркі: бык, леў, паненка, вагі, блізняты — заўсёды сустракаю іх у календарах, а не разумею, навошта яны тут патрэбныя.

— Гэта знакі на небе, пад якімі нараджаюцца людзі і якія маюць уплыў на іх жыццё. А ўрэшце, не ведаю

добра: усе школы не канчаў і па небе яшчэ не падарожнічаў. Янка гэта павінен лепей ведаць.

— У гэтым годзе будзе зацьменне сонца,— сказаў дзядзька, чытаючы каляндар далей.

— Зацьменні сонца людзі прадказваюць,— адказаў Андрэй,— але не могуць прадказаць пра тое зацьменне, якое можа акунуць іх сэрцы ў смутак.

— Маеш нейкія непрыемныя весткі? — спытаўся дзядзька.

— Вельмі непрыемную вестку пачуў ад ксяндза-пракуратара. Сумная вестка, але мушу паведаміць пану Завальню. Дай Божа, каб яна не спраўдзілася.

І нешта расказаў па сакрэту.

Бачу смутак на дзядзькавым твары, перапынілася размова, доўга ён сядзеў, апанаваны нейкімі думкамі. Нарэшце сказаў:

— Час ужо і спаць, можа, прысніцца што-небудзь лепшае. Ужо, пэўна, поўнач мінулася.

Прынеслі ложак у пакой. Андрэй, стомлены дарогаю, хутка заснуў. Дзядзька даўжэй чым звычайна шаптаў вячэрнія малітвы і патушыў агонь, калі певень заспяваў ужо другі раз.

АД'ЕЗД

Вясна. Веяў цёплы ветрык, грэў сонечны промень, з кожным днём цямнеючы, раставаў на Нешчардзе лёд. Пуста на ўсім возеры. У паветры лёталі толькі белыя крачкі; ручаі збягалі з пагоркаў, шумела, заліваючы ўсю абалонь, рака, вада пакрывала прыбярэжныя лугі і лясы; высокія бярозы і вербы люстраваліся ў чыстым крышталі. Над палямі спявалі жаўрукі, а ўдалечыні адзываліся жураўліныя крыкі.

У канцы красавіка зямля ўбралася зялёным кілімам.

Ужо пастух выгнаў чараду на пашу, ужо араты працаваў да захаду сонца. Ясным днём захаплялі вока пекным краявідам горы і лясы, увечары адзываліся ў гаях птушыныя хоры і чароўныя песні салаўёў, уначы на берагах Нешчарды раскладвалі вогнішчы рыбакі; крычалі ў густым чароце качкі і вадзяныя куры.

Сярод весялосці прыроды, сярод добрага надвор'я быў я журботны, мае думкі азмрочыў смутак; адведваў палеткі і лясы, развітваючыся з веснавою роднаю зямлёю; будучыня паўставала ў маіх думках як далёкая, дзікая і страшная пустэча, дзе мяне могуць спаткаць стромы, звяры і гадзюкі.

Калі сонца хілілася да вечара, дзядзька, вяртаючыся з поля, паклікаў мяне да сябе і сказаў:

— Чаму ты такі змрочны і задуманы?

— Думаю пра дарогу.

— Калі маеш пакінуць наш край?

— Хацеў бы заўтра. Ужо наважыў, і няхай усё споўніцца хутчэй, апрача таго, такое вясновае надвор'е — найлепшы час падарожнікаў.

— Не трымаю, калі ўжо вырашыў. Будзеш мець заўтра каня і прыпасы на дарогу, але цяпер, перш чым назусім ад'едзеш з гэтага краю, пабудзь у пана Мараґоўскага, пана Сівохі і ў сляпога Францішка. Едзеш у той бок, і ад дарогі недалёк трэба будзе ад'язджаць; яны любяць цябе, шчыра зычаць шчаслівага жыцця.

Раніцай, калі ўсё ўжо было прыгатавана, пан Завальня сказаў:

— Янка! Я паўтару табе напамін, які калісьці сам чуў ад свайго бацькі: «Ідзі ў свет, шукай сабе долі, любі Бога, бліжняга і праўду. Воля Творцы цябе не пакіне. Служачы, будзь адданы і працавіты, калі зазнаеш няшчасце, цярпі, у бядзе не паддавайся роспачы, памятай, што няма нічога вечнага на свеце, толькі на небе тыя самыя свецяць зоркі і тое ж самае сонца ад стварэння свету.

Калі спаткаеш дзесьці там шчаслівейшых ад нас людзей, калі ў вёсках і ў гарадах у іх заўсёды песні, музыка і вясёлыя забавы, калі ўся зямля нагадвае пышны сад і штогод добра ўзнагароджвае земляробаў, не забывай пра пакуты сваіх землякоў, няхай твая малітва да Бога лучыцца з іх малітвамі. Можа, калі-небудзь і нашыя дзікія пушчы і лясы загучаць вяселлем, Бог магутны і міласэрны.

Праз шмат гадоў, можа, калі-небудзь наведаеш гэты край, ужо, пэўна, не ўбачыш тых старых людзей, з якімі ў маім доме столькі разоў размаўлялі, і мяне ўжо на свеце не будзе; магілу маю, можа, хто-небудзь пакажа табе. Бывай здаровы і памятай гэтыя мае словы.

Праз гадзіну ўжо схаваўся ад мяне высокі лес, што акружаў сядзібу майго дзядзькі, схавалася чыстае люстра і зялёныя берагі возера Нешчарда.

Драўляны дзядок і кабета Інсекта

ДРАЎЛЯНЫ ДЗЯДОК
І КАБЕТА ІНСЕКТА

Ужо сонца схавалася на захадзе, неба было чыстае, паветра ціхае, у лесе чуліся мілагучныя і дзікія спевы птушак; блізкі быў час начлегу, і я спяшаўся як найхутчэй пакінуць засень лясоў. Выходзячы ў поле, заўважаю на пагорку прывабны шляхецкі дамок, на ўраджайных нівах даспявалі залатыя каласы, і вялікая чарада кароў, рыкаючы, вярталася з пашы. Ведаючы шчырую гасціннасць беларускую, зварочваю туды на адпачынак пасля дзеннага падарожжа.

Бачу чалавека, што вяртаецца з поля, ужо пажылы, з загарэлым тварам, капот з шэрага свойскага сукна, галава сівая, на твары спакойнасць і бадзёрасць. Здагадаўшыся, што гэта гаспадар, вітаюся і прашу, каб быў ласкавы дазволіць адпачыць з дарогі да наступнага дня.

— Проша, проша,— шчыра адказаў ён.— Цяпер дзень доўгі, можна не спяшаючыся прайсці шмат. Пан Бог, пэўна, накіраваў у Полацак, адсюль яшчэ сорак вёрст дарогі праз пусткі і пясчаныя баравіны, аднаму, а яшчэ пеша, маркотна і нядобра ісці цёмнаю ноччу.

Калі падыходзілі да жытла, два вялікія сабакі спаткалі нас на дзядзінцы і насцярожана пазіралі на мяне.

— Не палохайся,— кажа гаспадар,— чалавека яны не чапаюць, але дзікіх звяроў блізка не падпусцяць і жывёле найлепшыя вартаўнікі, у нашай гаспадарцы такія сабакі вельмі трэба: ваўкоў мноства і мядзведзяў, не раз нападалі на суседскія аборы.

Ён завёў мяне ў святліцу, дзе былі стол, крэслы і

іншыя свойскія рэчы з бярозы, простыя, але зручныя На сценах у ракітавых асадах віселі абразы Збавіцеля, Маткі Божай з надпісам унізе: «Klauber Svulpsit» і гравіраваныя некалі ў полацкай друкарні партрэты св. Ігнацыя Лаёлы[1], Андрэя Баболі[2], Францішка Ксаверыя[3] і іншых. На шафе ў куце я заўважыў нейкую драўляную галаву, носам і лысінаю падобную да Сакрата; твар пакоўлаты, пашарпаны і сям-там апалены.

З гароду прыйшла гаспадыня, акружаная дзецьмі; старэйшая дачка, якая звалася Анэля, мела чорныя валасы, стройную постаць, жывы пагляд; прырода яе надзяліла так шчодра, што каштоўныя аздобы і ядваб да яе прыгажосці нічога дадаць не змаглі б; з вялікай прыемнасцю глядзеў я на гэтую шчаслівую сям'ю.

— Ты з нашага павета ці з далёкіх краёў ідзеш? — спыталася гаспадыня.

— Знаёмыя мне з дзяцінства ваколіцы Полацка, але, шукаючы долі, я пражыў шмат гадоў далёка, цяпер адведваю гэты край. О! Якія вялікія змены бачу, горы і лясы толькі захавалі даўні свой выгляд.

— А як даўно пакінуў родны край?

— Ужо таму васемнаццаты год.

Гаспадар, пазіраючы на мяне, кажа:

— Здаецца, што я цябе калісь бачыў у гэтых краях, але прозвішча ўспомніць не магу.

Паведаміў яму прозвішча, ён з радасцю схапіў мяне за руку і сказаў:

— Я З...[4], былі мы калісьці школьнымі таварышамі.

І тут пайшла доўгая гаворка пра шчаслівае мінулае, пра маладых таварышаў і настаўнікаў полацкіх школ, пра знаёмых, хто дзе і як жыве, хто і калі пакінуў бацькаўшчыну, пра старцаў, якія ўжо выбраліся да вечнага дому нашага.

Пасля пан З... зняў з шафы драўляны бюст і сказаў:

— А гэтага Дзядка ці памятаеш? Даўней ён лепш

выглядаў, калі, высунуўшыся з-за сцяны праз вузкае вакенца, даваў нам парады і перасцярогі, цяпер на твары яго можаш бачыць, колькі ён мусіў выцерпець, пакуль трапіў сюды да мяне, ён мне дарагая памятка, гледзячы на яго, я ўспамінаю тыя мудрыя перасцярогі і паўтараю іх сваім дзецям, гэты сынок мой маленькі добра ведае, што дазваляе і што забараняе Драўляны Дзядок.

— О! Мусіў гэты Дзядок прайсці па страшных пуцявінах пасля развітання з кляштарным дахам, жорстка яго свет прывітаў: галава прасвідраваная, вочы выкалатыя, вусны апаленыя; людзі не любяць праўды, але, напэўна, ён, вандруючы па свеце, быў нямы і нікога не абражаў напамінам.

— Цяжка людзям дагадзіць, можа, пакутаваў за тое, што маўчаў. Распавядаю пра яго вандроўкі і пра іншыя дзіўныя здарэнні, пра якія чуў ад асоб, што жывуць з намі ў суседстве. А цяпер падарожнаму трэба падхарчыцца.

Стол сабраны, падалі гарэлку і закуску; Анэля дастала з паліцы спелыя маліны, якія сабрала ў садзе, і цудоўныя яблыкі. Тут пан З... хваліў свае садовыя дрэвы, якія сам садзіў і прышчапляў. Калі ветлівы гаспадар частаваў і падахвочваў мяне вячэраць, адчыняюцца дзверы, заходзіць стары, абапіраючыся на кій, галава і вусы белыя, быў гэта калісьці вялізны і дужы мужчына, але цяжар гадоў пахіліў яго высокую постаць.

— Як маешся, пане Ротмістру, у добры час зайшоў, рэкамендую табе мілага госця, некалі калега мой школьны, далёка дзесьці вандраваў і цяпер праз шмат гадоў наведаў сваю бацькаўшчыну, будзем бавіць разам вечар у прыемных размовах, знойдзецца пра што гаварыць пасля такое доўгае ростані.

Няшмат часу прайшло, ужо і самавар прынеслі, на-

ліваюць гарбату, стары пан Ротмістар, седзячы ля стала, сказаў гаспадыні:

— Мая пані, даўней гарбата была лекамі ад галавы, а цяпер без яе і жыць не могуць, якія перамены ў свеце.

Пан З... паставіў шклянку на стол.

— Слухай цяпер,— сказаў мне,— распавяду табе пра дзіўныя здарэнні з Драўляным Дзядком.

Дзеці, хоць, можа, не раз чулі гэтае апавяданне, поўныя цікавасці, прымайстраваліся ля бацькі.

ШТО ЗДАРЫЛАСЯ З ДРАЎЛЯНЫМ ДЗЯДКОМ

У Полацку, калі езуіцкія муры перабудоўвалі паводле новага загаду, выкінулі разам з друзам усё тое, што было бескарыснае і непатрэбнае, асуджаны быў і гэты бедны Дзядок на такую ж знявагу; засыпаны вапнаю і пабітаю цэглаю, ляжаў ён непадалёку ад тых муроў, колер валасоў і твару ягонага ўжо змяніўся ад дажджоў і спёкі; работнікі, нанятыя расчышчаць тыя мясціны, выкапалі яго з-пад друзу і прынеслі да свайго гаспадара-купца, мяркуючы, можа, на што яму спатрэбіцца. Купец задумліва глядзеў на гэтага Дзядка і вырашыў, што гэта, мусіць, бюст нейкага вялікага чалавека, паклікаў да сябе фактора[5] жыда Залмана, пытаючыся, што значыць гэты драўляны бюст; можа, ён мае рысы князя або якога даўнейшага мудраца.

— Ведаю добра,— усміхаючыся, сказаў Залман,— што ні князь гэта, ні мудрэц, але гэтая галава, калі выглядвала з-за муру, то гаварыла, і кажуць, што часам і вельмі разумна, я яе сам бачыў.

— Гаварыла? Што за ліха, драўляная галава! Пэўна, нейкія тут чары?

— А можа, і чары, навошта яна табе, аддай мне, я за яе заплачу.

— Хочаш, як бачу, мяне ашукаць. Лухту мелеш: драўляная галава размаўляла, быць гэтага не можа.

Падчас гэтай размовы жыда з купцом падышоў хтосьці, апрануты па новай модзе, можа, які чыноўнік або настаўнік, і, гледзячы на Драўлянага Дзядка, кажа:

— Гэта галава грэцкага філосафа Сакрата, чытаў пра яго і бачыў яго партрэт, на гэты твар падобны, ён шмат ад сваёй жонкі Ксантыпы прыняў пакутаў і за праўду, якую гаварыў свету, спазнаў гора.

Купец, радуючыся, што знайшоў такі скарб — бюст вялікага Сакрата, пра розум якога чуў некалі, адагнаў жыда ад Дзядка і вырашыў мець яго ў вёсцы ў сваім доме і, часам гаворачы пра Сакратавы пакуты, нагадваць учынкі сваёй жонкі, бо яго жонка Яўхімія была падобная да Ксантыпы.

Ужо праз колькі дзён Драўляны Дзядок з купцом пераехалі ў вёску, што была за некалькі дзесяткаў вёрст ад Полацка, гаспадар унёс яго ў хату, з гонарам паказвае сваёй жонцы, тлумачачы ёй, што гэта бюст слаўнага грэцкага мудраца.

Яўхімія глянула на Дзядка скоса:

— Гэтае страшыдла драўлянае з барады і носа падобнае на цябе — ці варта было цягнуць яго з сабою.

Дарэмна муж пераконваў, што гэта вялікі рарытэт, і ўжо нешчаслівы Дзядок мусіў быць выкінуты з дому і начаваць пад небам, але, на шчасце, прыйшоў сусед і прыяцель; ён супакоіў Яўхімію і давёў ёй, што гэты твар нічога агіднага ў сабе не мае, можа быць, гэта бюст нейкага пустэльніка або манаха, які некалі жыў пабожна, а таму варты пэўнае павагі.

Згадзілася нарэшце Яўхімія пакінуць у хаце гэтага Дзядка, аднак не раз плявала на яго, называючы страшыдлам, і заўсёды пазірала гняўлівым вокам. Гаспадар

растлумачыў свайму прыяцелю, што гэта бюст славутага мудраца Сакрата, і памясцілі яго на сцяне між двух вокнаў.

Уначы, калі ўсе спалі, і яшчэ не праспяваў певень, Яўхімія з крыкам усхопліваецца з ложка, будзіць мужа, каб хутчэй запаліў агонь, бо той Драўляны Дзядок напалохаў яе і яна ўся дрыжыць з пярэпалаху; муж падняўся, здзіўлены гэтым выпадкам, і запаліў святло.

— Гэты драўляны дзед,— сказала Яўхімія,— усю ноч сніўся мне ў жахлівых абліччах, я ўцякала ад яго праз дзікія лясы і багну, а ён гнаўся за мною з паходняю і хацеў мяне скінуць у нейкую вогненную прорву; калі абудзілася ад гэтага сну, дрыжучы ад страху, убачыла яго ў месяцавым святле на сцяне, зіхацелі яго вочы і люта пазіраў на мяне, ах! злітуйся, вынесі гэтае страшыдла прэч.

Муж, прыгадваючы, што некалі яму жыд распавядаў, думаў сам сабе: «А можа, і праўда, што ў ім схаваныя нейкія чары», аднак, нічога пра гэта сваёй жонцы не мовячы, узяў Дзядка са сцяны, занёс у пякарню, паставіў на печ, а Яўхіміі казаў, што той сон і грозныя вочы Дзядка прымроіліся ёй ад неспакойных думак, аднак жа святло гарэла ўсю ноч, і Яўхімія заснула спакойна толькі перад світаннем.

А Дзядок, забыты ў пякарні на печы, праз колькі тыдняў пачарнеў ад дыму, які там штодня стаяў пад столлю цэлаю хмарай. Праз нейкі час купцовы парабчанкі і яшчэ колькі дзяўчат з той вёскі знялі Дзядка з печы, каб напалохаць парабкаў, якія пасля вячэры ў цемры павінны былі ісці спаць на сена. Апярэджваючы іх, паспяшалі дзяўчаты да аборы, абкруціўшы прасцінаю куль саломы, з якога наверсе тырчала галава Дзядка, і хацелі яго паставіць, нібы пудзіла, ля сцяны, але тут нечакана каля іх пачаўся шум незвычайны, і вочы Дзядка засвяціліся агнём; дзяўчаты з крыкам разбег-

лися, некаторыя ўпалі непрытомныя на дарозе, іншыя ўскочылі ў дом, бледныя, быццам нежывыя даведаўшыся пра гэтае здарэнне, пабеглі ратаваць самлелых, ледзь вярнулі іх да жыцця Куль саломы і Дзядка знайшлі ля сцяны, тут Яўхімія крычала, што ў ім сядзіць д'ябал, гаспадар і іншыя мужчыны даводзілі, што дзяўчатам усе гэта прымроілася, бо яны палахлівыя, аднак жа Дзядок ужо не вярнуўся ў хату, кінуты ў адрыне, ен ляжаў там на вільготнай зямлі

Разнеслася вестка пра такую праяву па ўсей ваколіцы. Карчмар Усвойскі з вескі, што жыў за пяць верст ад купца, чуючы такія апавяданні пра Драўлянага Дзядка, не даваў ім веры, праслужыўшы ґадоў пятнаццаць лекаем у двары пана Н , прачытаў ен колькі раманаў, перакладзеных з французскае мовы, і ўжо ўсе незвычайныя здарэнні былі яму зразумелыя, цуды і чары называў глупствам Аднак жа, захацеўшы ўбачыць Драўлянага Дзядка, прыехаў да купца, пайшлі яны да адрыны, знайшлі тую ґалаву, што валялася ў цемным куце, паверхня яе пачала ўжо плеснець ад вільгаці, гаспадар даводзіў яму, што гэта галава Сакрата, які гаварыў свету праўду і якога ненавідзела жонка, Усвойскі даў веры, бо і сам няраз чуў, як распавядалі пра гэтага славутага грэцкага філосафа, і прасіў купца, каб аддаў яму Дзядка, абяцаючы гарэлкаю або чым іншым аддзячыць, згадзіўся на гэта купец, бо ведаў, што яго жонка ніколі з галавою нешчаслівага мудраца не замірыцца.

Усвойскі прывез яго ў сваю карчму, паставіў у куце на лаве за доўгім сталом і кожнаму, хто прыходзіў да яго выпіць кілішак гарэлкі, з гордасцю паказваў Драўлянага Дзядка, даводзячы, што з твару ен зусім падобны да даўнейшага мудраца Сакрата, які пакутаваў і памер за праўду

Мінулася колькі тыдняў У святы дзень сабралася ў

карчме шмат земляробаў і лёкаяў з маёнтка пана Н. Пасля захаду сонца, ужо ў змроку, п'яным парабкам заманулася пасваволіць і пажартаваць з Усвойскага. Дык калі карчмар на нейкі час выйшаў з хаты, яны ўзялі таго Дзядка, прасвідравалі зверху ў дзвюх мясцінах галаву, налілі туды вады і пракалолі вочы шылам; вадзяныя кроплі, не раўнуючы, як слёзы, беглі па твары, і заплаканага Дзядка зноў паставілі ў куце за сталом. Ледзь Усвойскі зайшоў у карчму, яны паказваюць на Дзядка:

— Глядзі, твой Сакрат плача, пэўна, не даеш яму гарэлкі або іншым чым пакрыўдзіў.

Калі карчмар, дзівуючыся, пазіраў на Дзядка, на панадворку сабакі, падняўшы морды, пачалі выць, рыкала жывёла ў аборы, куры, злятаючы з куросадні, неспакойна, з крыкам бегалі па зямлі, вецер шумеў ля карчмы, усіх вялікая апанавала трывога, працверазелі ўсе і маліліся, аж пакуль гэта не супакоілася. Я чуў таксама, што, калі гэтыя свавольнікі вярнуліся ў двор, пан невядома з якой прычыны быў развар'яваны і загадаў іх за тое, што доўга бавіліся ў карчме, пакараць розгамі.

Усвойскі агледзеў Дзядка і распавядаў усім пра гэтае здарэнне, просячы кожнага, каб не чыніў яму ніякай знявагі; прайшло некалькі месяцаў, усё забылася, і сам карчмар, прымаючы ў сябе суседзяў і стрыечнікаў і добра падвесяліўшыся, забыў пра ўсё і кажа да Драўлянага Дзядка:

— Ты гарэлкі з намі не п'еш, выпалі хоць цыгару, падараваў мне колькі прыезджы пан, табе не пашкадую.

І ўсунуў запаленую цыгару ён Дзядку ў губы; тут забягаюць суседзі і крычаць, што страха ў карчме гарыць; працверазеў карчмар, выбеглі госці, сабраўся люд, разабралі дах і ледзь уратавалі будынак.

Трымаў гэта ў сакрэце Усвойскі, думаў, як бы пазбавіцца ад Дзядка, але баяўся з ім абысціся недалікатна —

кінуць у агонь або ў ваду, бо ўжо зазнаў, як ён карае за крыўду; чакаў толькі выпадку, калі будзе хто мець ахвоту яго набыць, але тым часам трымаў яго ўжо не ў куце за сталом, а заўсёды зачыненага ў шафе.

У тых самых мясцінах на ўсход за лесам жыў пан Хапацкі, які меў колькі падданых сялян, быў нейкі час асэсарам, а потым падсудкам, вучыўся некалі ў школах, і так вывучыўся, што не верыў ні ў што і з усяго кпіў.

Аднаго разу, едучы на лёгкай брычцы, ён наведаў карчмара, з якім здавён меў агульны камерцыйны інтэрас, бо праз яго збываў і набываў коней, якіх быў вялікі аматар. Усвойскі, хочучы збыць з рук Драўлянага Дзядка, дастаў яго з шафы і, ставячы на стале, кажа:

— Глядзі, пане суддзя, які я маю рарытэт. Няхай пан здагадаецца: да каго гэты твар падобны?

Хапацкі, паглядзеўшы, кажа:

— Нейкі мужык лысы ды барадаты.

— Не, пане суддзя, гэта не мужык, гэта бюст вялікага некалі мудраца Сакрата, я гэта ведаю лепш. Вялікія сакрэты і цяпер яшчэ хаваюцца ў гэтай галаве, ведаю пана даўно і толькі на знак мае павагі і прыхільнасці магу гэты рарытэт уступіць яму,— і распавядаў падрабязна ўсё, што здарылася ў купца і ў яго карчме.

Хапацкі смяяўся да слёз, слухаючы гэтыя авантуры, і дзівіўся з людское прастаты і дурасці. Пасля дастаў з кішэні табакерку.

— Ну, Дзядок,— кажа,— гневаўся за цыгару, а я цябе пачастую добрым тытунём.

Гэтак кажучы, засыпаў у нос Дзядку шчопаць табакі.

— Што робіш, пане суддзя, далібог, каб з гэтага не было кепства!

— Не палохайся, ён за гэтае не разгневаецца: гэта ж галава, як кажаш, славутага мудраца Сакрата, а мудрыя галовы любяць тытунь, бо гэта дапамагае ім мысліць.

Усвойскі перажагнаўся і таемна маліўся, баючыся, каб чаго-небудзь у яго карчме не прычынілася.

— Не бойся, у мяне Дзядок не будзе сваволіць, бо я і сам не менш ведаю за Сакрата. Ну, развітайся з ім, пане Усвойскі.

Ён сеў у брычку, паклаў Дзядка на калені, сцебануў каня і знік за павароткаю, а карчмар яшчэ доўга стаяў і глядзеў яму ўслед.

Гэта было гадзіны за паўтары пасля паўдня. Маёнтак пана Хапацкага за лесам, ад карчмы не больш за чатыры вярсты, але — дзіўная рэч! — конь бег і бег, мінаў пагоркі і лясы, пан бачыў увесь час незнаёмыя краявіды, праязджаў паўз вёскі, маёнткі і палеткі, аднак нідзе не мог убачыць свайго жытла, сустракаў падарожных, хацеў у іх даведацца, у які край заехаў, ды конь так шпарка бег, што немагчыма было перамовіцца ні з кім хоць словам.

Сонца схавалася за горы, ужо вечар, дарогу ахутаў шэры змрок, конь увесь у пене, ішоў ужо ціхай ступою. Хапацкі думаў пра тое, каб трапіць у вёску, пераначаваць там і дапытацца дарогі. Тут знячэўку чорная хмара пакрыла неба, ноч такая зрабілася цёмная, што на крок перад сабою нічога не ўгледзіш, да таго ж і дождж лінуў; нешчаслівы вандроўнік не ведаў, што чыніць, ды тут пры святле бліскавіцы ўбачыў каля дарогі маленькую будову. Былі гэта могілкі, і здаўна там стаяла драўляная каплічка. Хапацкі зварочвае з дарогі, каб схавацца ад навальніцы. У ціхім месцы за сцяною паставіў каня, сам заходзіць у каплічку і чакае ў куце, пакуль праміне гэтая бура. Пасля дастаў з кішэні табакерку і толькі адчыніў яе, як у святле нечаканае бліскавіцы ўбачыў над табакеркаю нейкую вялізную сухую руку, што ўжо была гатовая ўзяць шчэпаць тытуню. Перапалохаўся пан, выпусціў з рук табакерку, выбег за дзверы і, не зважаючы на дождж і вецер, бяжыць у

поле, сам не ведаючы куды. Шчасце, што ў хуткім часе разышліся тыя хмары, і ён на ўсходзе ўбачыў дзянніцу і вёску непадалёку на пагорку, пасняшаўся туды, сустрэў сялян, што ішлі з косамі на луг. Ад іх даведаўся, што ён паблізу Віцебска, дзесяткаў колькі вёрст ад свайго дому. У гурце касцоў прыйшоў на могілкі, знайшоў каня і брычку на месцы, а табакерку ў каплічцы на зямлі, аднак Дзядка там не было, і пан не памятаў, дзе і якім чынам яго згубіў; праз колькі дзён пан Хапацкі вярнуўся дахаты і з таго часу вельмі добра запомніў, што ёсць рэчы незразумелыя і яму, хоць ён ведаў не менш за Сакрата.

Амаль год дзіўныя весткі хадзілі пра Дзядка; казалі, што нейкі пілігрым, носячы яго ў руках, з'яўляўся ў некаторых вёсках, вучыў люд дабрачыннасці, нагадваў ім, каб яны шанавалі даўнія звычаі і традыцыі сваіх продкаў, каб не адступалі ад праўдзівае веры. Слухмяных і пабожных людзей ён благаслаўляў, ад разбэшчаных і адступнікаў уцякаў.

Іншыя распавядалі, што перад захадам сонца была аднаго разу дзіўная праява, бачылі яе пастухі і аратыя. Нейкая прыгожая кабета ў белых строях, падобная да анёла, вянкамі цудоўных кветак упрыгожвала на лузе галаву таму Дзядку, і калі цікаўныя людзі захацелі падысці бліжэй, дык тая кабета, як бы дух які, аддалялася ад іх — ні равы, ні густыя хмызы ёй не заміналі, узышла на возера і, нібы воблак белы, узнялася над чыстай вадою і знікла. Шмат такіх дзівосаў расказвалі.

Цяпер распавяду, якім чынам пасля доўгае і дзіўнае вандроўкі гэты Драўляны Дзядок трапіў нарэшце да мяне. Ведаеш добра нашу Беларусь, дарагі госцю, пры любых няўродах адзін толькі лён найчасцей можа задаволіць нашы патрэбы, яго Пан Бог любіць і бласлаўляе. У пазамінулым годзе меў я шмат гэтага тавару, у нас яго набываюць купцы, а пасля, сабраўшыся з цэлай Бе-

ларусі, вязуць Дзвіною на караблях у Рыгу. Дык я з гэтым інтэрасам прыехаў да купца, каб збыць яму свой тавар. У яго пабачыў вялікі беспарадак, ягоная жонка Яўхімія ад вялікага пярэпалаху і гневу ледзь дом не разбурыла, наракаючы на свайго мужа: прывёз зачараванае страшыдла, якое заўсёды не дае ёй спакою. Купец толькі гадзіну назад вярнуўся дадому і, апраўдваючыся, прысягаў ёй, што ён зусім у гэтым невінаваты. Ледзь гэты бунт я ўтаймаваў. Пасля спытаўся ў купца аб прычыне такой жончынай трывогі. Ён мне паведаміў, што галава мудраца Сакрата немаведама як з'явілася ёй перад вакном і цяпер ляжыць за сцяною, вывеў мяне з дома, каб паказаць таго Дзядка, і прасіў мяне, каб я абавязкова забраў яго да сябе; я паклаў яго ў карэту, паразмаўляў з купцом пра лён і вярнуўся дахаты.

Праз нейкі час пачуў такую гаворку між суседзяў:

— Яўхімія, заўсёды сварачыся з мужам, знелюбіла яго і хацела пакінуць назаўсёды, а можа, мела яшчэ і прыяцеля, які яе да гэтага падбіваў. Дык калі муж быў у ад'ездзе, яна збірала ўсё, што можна забраць з сабою, каб пакінуць мужу пусты дом, ды тут нечакана глянула ў вакно і ўбачыла драўляную галаву таго Дзядка; невядома,адкуль і якім чынам з'явілася тая перад вакном. Яўхімія закрычала ад страху і самлела. Пачулі ў другім пакоі сямейнікі, прыбеглі да яе на ратунак, ледзь прывялі да прытомнасці, скінулі Дзядка з вакна, каб ён другі раз не трапіў ёй на вочы. У гэты час прыехаў купец, і тут пачалася жахлівая бура, але добра, што не ўдалося ёй пакінуць мужу свайму пусты дом.

Я ўжо другі год маю ў сябе гэтага Дзядка, і, дзякуй Богу, усё ідзе шчасліва, цаню яго як найдаражэйшую памятку.

Калі закончыў пан З... распавядаць, абазваўся Ротмістар:

— А я, стары чалавек, раскажу старое апавяданне

пра кабету Інсекту і пра гэтага Дзядка, бо казалі цяпер, што нейкая кабета аздабляла яго кветкамі. Так, яна ўжо адпакутавала за свае грахі. Распавяду, што ад іншых чуў, а ці гэта праўда, не мой клопат.

КАБЕТА ІНСЕКТА

Даўней жыла ў нашым краі багатая пані. Я не памятаю яе прозвішча, але гэта няважна. Дык вось тая пані здзекавалася са сваіх падданых і лёкаяў, забыла пра веру і абавязкі хрысціянскія, здавалася ёй, што чалавек — гэта яе ўласнасць, гэтаксама, як і кожная рэч, і што яна мае права чыніць над людзьмі што захоча.

Яна рабавала бедных сялян, увесь плён мазольнае іхняе працы пускала на раскошу. А людзі ў той час разлучаліся з душою ад голаду. Яна хадзіла ў дарагім ядвабе і дыяментах, а яе падданыя не мелі чым закрыцца ад холаду і ветру; калі хто завінаваціўся ў чым — кара была неміласэрная, ды яна часта і без віны жорстка карала. Так пані лютавала, што загаралася гневам, калі дзяўчына з яе воласці захоча замуж за чалавека вольнага і багатага. Адразу гэтую гаротніцу садзіла ў кайданы, быццам тая ўчыніла нейкае страшнае злачынства.

Так жывучы, гэтая злаславая кабета заўважыла, што яна ўжо састарэла, а сумленне шаптала ёй, што скончыцца некалі жорсткае панаванне, ды і здароўе слабець пачало. Бачачы свой блізкі скон, яна перамяніла свае звычаі, зрабілася пабожнаю і міласэрнаю, давала міласціну жабракам, адпісала нейкія грошы на кляштары ў Полацку, абы малілі ўсюды, каб Бог даў ёй здароўе і дазволіў доўга жыць на свеце. Зазванілі ва ўсіх касцёлах, сабраўся люд, абвясцілі пра гэта з амбона, паляцелі ў неба малітвы пабожных людзей і весткі пра святыя ахвяры. Залагоджаны малітвамі вернікаў, Бог злітаваў-

ся над грэшніцаю, дазволіў доўга жыць на гэтай зямлі і чакаў пакаяння.

Гадоў сто пані пражыла, ды не толькі не змянілася на лепшае, але гнеў і жорсткасць яшчэ болей выраслі ў яе сэрцы. Так што большая частка падданых, пакінуўшы свае хаціны, тулялася па свеце, шукаючы сабе пажытку, і лёкаі разбягаліся, кленучы сваю пані. Суседзі яе ненавідзелі, ніхто не хацеў адведаць, ніхто не хацеў яе сустрэць ці нават наблізіцца да яе жылля. А гнеў нішчыў яе цела, выпетрала ад злосці, і постаць яе дзень пры дні змяншалася.

Доўга так жывучы, забытая людзьмі, яна сохла і пакрысе змяншалася, ужо была падобная да хворага карузліка, пасля на немаўля, робячыся ўсё больш шчуплейшаю. Нарэшце перамянілася ў нейкую дзіўную Інсекту, з аднаго і другога боку выраслі ў яе доўгія празрыстыя крылы. Аднак тая самая злосць гарэла ў яе сэрцы.

Шмат гадоў прамінула. Тая грэшная кабета жыла, як бы заклятая ў абліччы нейкай крылатае пачвары, а хто падыходзіў да яе жытла, дык бачыў, як яна вылятала адтуль з жахлівым крыкам і адганяла перапалоханага прахожага, лётаючы ў яго над галавою.

Прыехаўшы здалёку, новы дзедзіч пан А. пачаў гаспадарыць у тым маёнтку, а калі суседзі распавялі яму пра напады страшнае Інсекты, ён загадаў адчыніць усе вокны, акурыць дымам пакоі, і дарэмна тая, з жахлівым піскам і крыкам кідаючыся ў вочы, страшыла людзей. Пераможаная дымам, яна мусіла ляцець у сад і схавацца між дрэў. Але злосць кіпела ў яе сэрцы, і яна хацела што б там ні было выгнаць новага гаспадара з дому.

Лёкаі пана А. апавядалі, што апоўначы чуцён шум і нейкі піск пад падлогаю і па кутах, часам з'яўляюцца страшныя здані і нейкія звераняты, падобныя да жаб і

жукоў з чорнымі кашэчымі галовамі і зіхоткімі, як іскры, вачыма; калі хто падыдзе, яны ўмомант знікаюць, правальваючыся куды-небудзь у дзіркі або ў шчыліны ў сцяне; і што гэта абавязкова мусяць быць злыя духі. Яны раілі пану, каб запрасіў ксяндза і дом пасвянціў. Пан смяяўся і казаў, што гэтыя дзівы — ад іхніх забабонаў, бо дасюль ён нічога такога не бачыў.

Праз колькі дзён апоўдні неба было пагоднае. Пан А. адчыніў вокны і сядзеў адзін, задумаўшыся, у пакоі. Тут залятае Інсекта, кружыцца па пакоі, у пісклявым яе голасе чуваць страшная лаянка і праклёны. Яна села перад панам на стале — ён заўважыў як бы жаночую постаць, ногі і рукі сухія, падобныя на пчаліныя, і сама тонкая. Тут яна ўзлятае са стальніцы, кружляе вакол галавы пана А. і ўжо хоча ўбіцца ў валасы яго. Ён жа, накрыўшы галаву хусткаю і баронячыся, як ад пчалы, выбег перапалоханы з дому, загадаў лёкаям дымам выгнаць тую страшную пачвару і зачыніць вокны.

Прайшло колькі дзён. Калі пан А. чытаў у садзе пад ліпаю раман, зноў з'явілася тая Інсекта. Пырснула кроплю нейкай атруты, якая прапаліла старонкі і вопратку на пане. Інсекта, віючыся ля галавы, лаяла і кляла яго пісклявым чалавечым голасам. Увесь дрыжучы з пярэпалаху, пан А. ускоквае ў пакоі і доўга думае, як пазбыцца гэтае жахлівае пачвары.

Пры кожным зручным выпадку Інсекта помсціла яму. Аднаго разу, калі пан верхом аб'язджаў свае палеткі, яна, лётаючы побач, пранізлівым крыкам спудзіла каня, які наўскапыт паляцеў праз равы і пагоркі і скінуў гаспадара. І той ляжаў скрываўлены, без дыхання, пакуль не падбеглі аратыя. Яны прынеслі пана дахаты, і лекар ледзь выратаваў яго ад смерці.

Па ўсёй ваколіцы разышліся гэтыя чуткі, толькі і гаварылі пра злую кабету, якая перамянілася ў страшную Інсекту. Усе суседзі шкадавалі пана А., але ніхто з іх

не пераведаў хворага, бо ўсе баяліся падысці да яго маёнтка.

Калі пан А. ачуняў і думаў, як пазбыцца праклятае Інсекты і злых духаў, з якімі яна, пэўна, пасябравала, ён успомніў параду сваіх лёкаяў і вырашыў запрасіць каплана і пасвянціць дом. Дык пасля захаду сонца, калі Інсекта, схаваўшыся ў траве, спала, ён загадаў запрэгчы коней і ўначы паехаў у Полацак.

Раніцаю пасля святое імшы сустракалі яго знаёмыя, з цікавасцю распытвалі пра дзіўную Інсекту і пра нешчаслівы выпадак, калі яго конь скінуў, бо ўжо пра гэта чулі і ў горадзе.

Калі прыйшоў у кляштар і распавёў, што з ім прычынілася, усе дзівіліся. Ксёндз, чалавек пабожнага жыцця, кажа:

— Гэта, напэўна, злыя духі і нейкая чараўніца, якая зусім выраклася Бога; трэба пану А. дапамагчы, пакла-паціцца пра яго спакой і пра яе душу.

І тае ж раніцы пан А. з ксяндзом, не баючыся нападу Інсекты, выправіліся дадому.

Прыехалі ў маёнтак. Ксёндз, прачытаўшы свае малітвы, пачаў крапіць святою вадою пакоі. Страх успомніць, што там чынілася. Са страшным піскам і сыканнем з усіх кутоў пасыпаліся страшыдлы: матылі, у якіх замест крылаў вогненныя языкі выраслі з бакоў; тоўстыя рабакі, што дыхалі дымам, быццам пухіры ўзнімаліся ўгору; крыклівыя цвыркуны і крылатыя гады лёталі над падлогаю.

— Гэта грахі чараўніцы,— сказаў ксёндз. Ён загадаў адчыніць вокны. Жахлівыя стварэнні з піскам і сыканнем адляталі прэч і ніклі ў паветры.

Калі выслабанілі дом свянцонаю вадою ад страшыдлаў, пан А. завёў ксяндза ў сад, адкуль вылётала тая шкодлівая Інсекта. Там, калі каплан адмаўляў святыя пацеры, у кустах агрэсту абазваўся пісклявы голас, у

якім чуліся кленічы і розныя блюзнерствы, а пасля наракинні, енк і плач. Сабраўся ўвесь двор паглядзець на гэтыя дзівы, ксёндз, крапляючы свянцонаю вадою кустоўе, загадаў ёй вылецець адтуль і сесці на ліпавай галінцы. Яна імгненна, як страла, вылецела і села на ліпавым лісціку. Усе дзівіліся на яе: у гэтае Інсекце лёгка можна было ўгледзець жаночую постаць з крыльцамі. Ксёндз зняў яе з лісціка, пасадзіў у шкляны слоік і занёс у пакой.

Ужо без страху глядзелі ўсе зблізку на гэтую маленькую пачвару: доўгія валасы спадалі з галоўкі, якая не большая была за звычайную гарошыну; іскрынкамі блішчалі завушніцы ў вушах, і нешта ружавелася на шыі, нібыта ланцужок караляў; жоўтая ядвабная сукенка была, здавалася, падпяразаная пасам такога самага колеру; твар бледны, відаць было, што курчылася ў гэтыя хвіліны ад гневу.

Наступнага дня пані Інсекта з ксяндзом прыехалі ў Полацак. Бачылі гэтае дзіва ўсе ў кляштары, і жыхары натоўпамі прыходзілі пабачыць нечуваныя цуды. Кідалі ёй ежу ў шкляны слоік, але Інсекта сядзела моўчкі і не каштавала нічога; увесь гэты час была нямою, толькі відаць былі яе гнеў і неспакой.

— Трэба цяпер падумаць пра яе душу,— сказаў ксёндз і панёс яе ў слоіку ў зацішны куток кляштара, дзе быў доўгі калідор: з аднаго боку Архітэктанічная зала, з другога — музей; непадалёку ад гэтае залы пазіраў з муру, нібы з вакенца, драўляны бюст філосафа Сакрата. Ксёндз паклаў кабету Інсекту на філосафаву галаву і перад шматлікімі гледачамі чытаў ёй малітвы і гаварыў на духоўныя тэмы. Але што чынілася з галавою Сакрата! Страх успомніць! Яна ў той час была падобная на запаленую бомбу, кідалася сюды-туды; спалатнелі ўсе, хто блізка стаяў. Баючыся, каб яна не раскалолася і не зашкодзіла гледачам, ксёндз безупынку чытаў

— Няхай ужо спачываюць,— сказаў дзядзька.— Вецер шуміць на падворку — цяжка пачуць спеў пеўня, а можа, ужо і поўнач.

— Ехалі па возеры? Думаю, лёд яшчэ моцны. Я зараз вяртаюся дахаты і заўтра таксама буду ехаць цераз Нешчарду.

— Лепей іншай дарогаю, хоць гэта і далей, але бяспечней, бо на самы бераг ужо цяжка выехаць. Конь у гэтых падарожных уваліўся ў ваду, ледзь выцягнулі яго ўсе разам.

Аднак падарожнаму трэба сагрэцца і пад'есці. Янка, папрасі панну Мальгрэту, каб згатавала госцю вячэру. Маю выдатную рыбу. Сёння прынёс рыбак Родзька, добры чалавек, не забывае пра мяне.

— Я чуў, нібыта Родзька чараўнік; пра гэта такая гісторыя ходзіць між людзьмі.

Недалёка ад Гарадзецкай гары, дзе рэчка ўпадае ў возера, Родзька часта перад захадам сонца закідваў нерат і заўсёды з поўным чоўнам рыбы вяртаўся дахаты. Адзін рыбак, які жыў там недалёка, пазайздросціў ягонаму шчасцю, паскардзіўся, што Родзька ловіць рыбу ў чужой частцы возера, і такім чынам забараніў яму плаваць блізка тых берагоў. Родзька прыгразіў, што пакарае зайздросніка так, што той не толькі ніякае карысці ад возера мець не будзе, але і такое ўбачыць страхоцце, што давеку не забудзе. Так і выйшла. Той рыбак пасля захаду сонца ў ціхае і яснае надвор'е выплыў на возера і закінуў нерат. Цягне яго з вады, цешыцца і думае, што злавіў добрую чараду ляшчоў, і тут бачыць у нераці жахлівых пачвар: велізарныя галовы, вогненныя вочы, з піскам і крыкам б'юць скуранымі крыламі па вадзе, а некаторыя ўзляцелі ў паветра і лётаюць над возерам. Задрыжаў рыбак, валасы ўздыбурыліся, крычаў як непрытомны. Пэўна б, выпаў з чаўна і патануў, але суседзі, пачуўшы крык, паспелі яму на ратунак.

якім чуліся кленічы і розныя блюзнерствы, а пасля нараканні, енк і плач. Сабраўся ўвесь двор паглядзець на гэтыя дзівы, ксёндз, крапячы свянцонаю вадою кустоўе, загадаў ёй вылецець адтуль і сесці на ліпавай галінцы. Яна імгненна, як страла, вылецела і села на ліпавым лісціку. Усе дзівіліся на яе: у гэтае Інсекце лёгка можна было ўгледзець жаночую постаць з крыльцамі. Ксёндз зняў яе з лісціка, пасадзіў у шкляны слоік і занёс у пакой.

Ужо без страху глядзелі ўсе зблізку на гэтую маленькую пачвару: доўгія валасы спадалі з галоўкі, якая не большая была за звычайную гарошыну; іскрынкамі блішчалі завушніцы ў вушах, і нешта ружавелася на шыі, нібыта ланцужок караляў; жоўтая ядвабная сукенка была, здавалася, падпяразаная пасам такога самага колеру; твар бледны, відаць было, што курчылася ў гэтыя хвіліны ад гневу.

Наступнага дня пані Інсекта з ксяндзом прыехалі ў Полацак. Бачылі гэтае дзіва ўсе ў кляштары, і жыхары натоўпамі прыходзілі пабачыць нечуваныя цуды. Кідалі ёй ежу ў шкляны слоік, але Інсекта сядзела моўчкі і не каштавала нічога; увесь гэты час была нямою, толькі відаць былі яе гнеў і неспакой.

— Трэба цяпер падумаць пра яе душу,— сказаў ксёндз і панёс яе ў слоіку ў зацішны куток кляштара, дзе быў доўгі калідор: з аднаго боку Архітэктанічная зала, з другога — музей; непадалёку ад гэтае залы пазіраў з муру, нібы з вакенца, драўляны бюст філосафа Сакрата. Ксёндз паклаў кабету Інсекту на філосафаву галаву і перад шматлікімі гледачамі чытаў ёй малітвы і гаварыў на духоўныя тэмы. Але што чынілася з галавою Сакрата! Страх успомніць! Яна ў той час была падобная на запаленую бомбу, кідалася сюды-туды; спалатнелі ўсе, хто блізка стаяў. Баючыся, каб яна не раскалолася і не зашкодзіла гледачам, ксёндз безупынку чытаў

Калі ўзыходзіць дзянніца,
Усе да Цябе павяртаюць лікі,
Спявае кожная істота:
Слаўся, Божа вялікі!

Думка мая разам з гэтай суладнасцю адляцела да неба, і я маліўся ў тую раніцу са слязьмі на вачах.

Неўзабаве ўся сям'я сабралася разам. Паснедаўшы, мы ўсе выйшлі ў поле; пан Зямельскі завёў нас у густы гай, дзе ля кожнага дрэва было відаць дбайнага гаспадара, і гэты лес быў падобны да пекнага саду. Пан распавядаў нам, што некалі тут была пустэча, але ягонаю рупнасцю праз колькі гадоў зашумеў тут гэты гай. І там і тут між зараснікаў асушаныя лугавіны з сакаўной высокаю травою і размаітымі духмянымі кветкамі. Старэйшы сын пана Зямельскага, прыпамінаючы ўчарашняе апавяданне пра кабету Інсекту, паказваў пану Ротмістару злоўленую жамярыцу, пытаючыся, ці такая была кабета Інсекта. Іншыя дзеці збіралі лепшыя кветкі і аддавалі іх Анэлі, а тая аздабляла дзіцячыя галоўкі вянкамі.

Няспешна шпацыруючы і адпачываючы часам ў засені густой бярэзіны, бавілі мы час у прыемных размовах. Пасля полудня таксама аглядалі гаспадарку, аж пакуль сонца не схілілася да захаду, не ўпала раса на травы і парабкі з косамі і граблямі не вярнуліся з сенажаці.

Увечары, калі ўся сям'я зноў сабралася разам, гаспадар запытаўся ў пана Ротмістара, ці не памятае ён якую-небудзь старую аповесць, ці, можа, чуў яшчэ што з апавяданняў пра Драўлянага Дзядка.

— Калі быў яшчэ сам студэнтам у Полацку,— сказаў пан Ротмістар,— любіў я слухаць апавяданні. Гаспадар мае кватэры доўга служыў пры кляштары езуітаў. Ён часта распавядаў незвычайныя гісторыі, якія сам чуў ад іншых. Былі гэта прароцтвы Драўлянага Дзядка асобным шкалярам. Колькі тых апавяданняў і цяпер яшчэ памятаю.

ШКАЛЯР ЛЮЦЭФУГА

Некалі ў Полацку быў надзвычай лянівы да вучобы шкаляр. Ён часта ўцякаў з калегіі, цягаўся па розных краях, няраз, зазнаўшы голад і холад, пасля доўгае вандроўкі мусіў вяртацца ў бацькоўскі дом. Хоць і ведаў, што за такія ўчынкі будзе пакараны і зноў трапіць пад нагляд настаўнікаў, але ўцякаў пры кожным зручным выпадку.

Бацька гэтага вучня быў чалавек небагаты і хацеў хоць не маёнткамі, дык, прынамсі, навукамі ўзбагаціць сваё дзіця. Колькі разоў адвозіў яго з дому ў горад, і калі словы-напаміны не дапамагалі, плаціў таму, хто згаджаўся быць сыну за неадступнага вартаўніка, не пакідаючы яго ні ў працы, ні ў адпачынку. Пад такім наглядам Люцэфуга мусіў студыяваць навукі, хоць усё адно ленаваўся. Прырода ўзнагародзіла яго здольнасцямі, і мог бы быць найлепшым вучнем, але быў першы толькі па свавольствах і непаслушэнству.

У апошнія дні ліпеня пачыналіся ў полацкіх школах вакацыі. Шкаляры пасля іспытаў, перш чым раз'ехацца па дамах, гуртам прыходзілі пагутарыць з Драўляным Дзядком. Кожны пытаўся ў яго пра сваё. Адны хацелі ведаць, што думаюць настаўнікі пра іх стараннасць і паводзіны, другія — ці перавядуць іх пасля вакацый у вышэйшы клас, ці ўзнагародзяць кніжкаю ці абразкамі за стараннасць і поспехі ў навуках.

У гурце гэтых вучняў і той нядбайны шкаляр.

— Скажы, Дзядок,— пытаецца ён,— як мае стараннасць і паводзіны ацанілі настаўнікі і ці перавядуць мяне ў наступны клас?

Дзядок адазваўся журботным голасам, падобным да грымотаў з далёкае хмары:

— О! Люцэфуга! Люцэфуга! Ты як абрыдлы прусак, што ад дзённага святла хаваецца пад падлогаю або ў

цёмнай шчыліне; засмучаючы бацькоў і настаўнікаў, ты і не думаеш выпраўляцца. Святло навук і цнатлівасць — гэта праваднікі на шляхах жыцця, без гэтага ліхтара будзеш блукаць сярод цемры і ніколі не даплывеш да Порта Спакою душы і шчасця.

Усе студэнты, што стаялі вакол, са смехам гучна паўтаралі: «Люцэфуга! Люцэфуга!» — і з гэтага часу ён сярод таварышаў не меў іншае мянушкі, апрача той, якую атрымаў ад Драўлянага Дзядка.

Угневаны, ён пакінуў сваіх сяброў і, бегучы цёмным кляштарным калідорам, мармытаў сам сабе:

— Пустая драўляная галава плявузгае лухту, дае недарэчныя мянушкі, каб толькі пасмяяцца. О! Калі б меў камень у кішэні, то зазнала б яго лысая галава гора!

Як і раней, бавіўся ён з прыяцелямі, а калі яму нагадвалі прароцтва Дзядка і называлі Люцэфугаю, казаў:

— Не навукі даюць шчасце чалавеку, а Фартуна; шмат хто не пакутаваў над кніжкамі, а жыве на свеце, раскашуючы. Жыць так, як хочаш, нічога сабе не забараняючы,— вось пра што я мару.

Прайшло чатыры гады. Бацькі яго памерлі, і вылецеў Люцэфуга ў свет, як матылёк, шукаючы ўцех і вясёласці; ён пералятаў з кветкі на кветку, збіраючы толькі атруту; сустрэў шмат падобных да сябе люцэфугаў і з радасцю пабратаўся з імі. Усё больш і больш прыкрае было яму дзённае нябеснае святло, ён заплюшчваў вочы, спаў дзень навылёт, а ўначы са сваімі прыяцелямі гуляў у карты, а тыя спрытна вызвалялі яго кішэні ад грошай і пачасту даводзілі Люцэфугу да нэндзы.

Выбраўся ён урэшце ў свет, некуды далёка, у вялікі горад. Там хутка знайшоў знаёмствы і ўваход у дамы, куды частыя шумныя забавы вабілі адусюль моладзь. Тут нейкая панна Аўрэля, худая, тонкая, бледная, пустая і легкадумная (бо пра тое толькі дбала, каб быць лёгкаю, зграбнаю, найменей мець цела і як вецер лётаць

у салонах). Доўгія бяссонныя ночы яна бавіла на балях і пагулянках. Там лёгка скакала вальс, нястомна лётала над падлогаю; рой залётнікаў заўсёды акружаў яе. Уставала з пасцелі, калі сонца хілілася да вечара. Сустрэў Люцэфуга яе на нейкім балі і ўзяў на вока; даведаўся яшчэ, што панна Аўрэля мае ўласную вёску і вялікія грошы. Маёнтак і грошы — рэчы, вядома, патрэбныя.

Аднаго разу на світанні вярнуўся ён дадому, зачыніў вокны, але не мог заснуць: Аўрэля стаяла ўваччу. Думаў, як лёгка яна таньчыць, якая зграбная, вясёлая, сапраўды эфірная нейкая, а яшчэ, здаецца, і характарам падобная да яго. О! Калі б меў такую жонку, быў бы найшчаслівейшы з людзей, вечнае каханне і згода панавалі б між імі. А да таго ж — маёнтак і грошы. І ён вырашыў: што б там ні было, паведаміць ёй пра сваё каханне і прасіць яе рукі.

Люцэфуга дабіўся свайго, ажаніўся з Аўрэляю; былі між імі каханне і згода цэлую восень і зіму; час весела ляцеў у тэатрах і канцэртах, ездзілі на балі і самі прымалі гасцей. Ён па сваёй завядзёнцы гуляў у карты да самага світання, а яна захапляла моладзь лёгкасцю ў танцах, жывым сваім характарам і вясёлымі размовамі.

Вясною яны прыехалі ў вёску, каб вечарамі прагульвацца пад ясным небам, адпачываць у засені ліп, слухаць салаўіныя і жаўруковыя спевы. Але, ах! Гэтаю вясною напаткалі Люцэфугу найвялікшыя пакуты і згарэлі ўсе яго надзеі.

Увечары, на захадзе сонца, выйшлі яны прагуляцца ў поле. Неба было пагоднае, паветра ціхае. Ідучы недалёка ад лесу, размаўлялі пра сваіх знаёмых. Аўрэля захоплена казала пра аднаго маладога кавалера, які быў надзвычай спрытны ў танцах, Люцэфуга хваліў свайго сябрука, што, гуляючы ў карты, ніколі не праігрывае. Усчалася між імі спрэчка, і калі Аўрэля, даво-

дзячы сваё, усё больш і больш злавалася,— нечакана зашумеў лес і вецер засвісцеў над полем. Аўрэля, гэтая лёгкая паветраная істота, як пяро, узляцела і хутка, так што нельга было яе стрымаць, падымалася ўсё вышэй і вышэй. І вось ужо ляціць над бярозавым гаем, муж глядзіць на яе, ламаючы рукі, і не ведае, што яму рабіць.

Аўрэля ляціць разам з ветрам, нібы лёгкі матыль. Люцэфуга бяжыць праз палеткі, лясы і горы з надзеяю, што, можа, яна затрымаецца дзе-небудзь на вяршыні гары ці на высокім дрэве. Людзі рознага звання, што праязджалі непадалёк, паглядалі на гэта са здзіўленнем. Адны смяяліся, другія спачувалі Люцэфугу, але ніхто не мог яму дапамагчы.

Муж бег, пакуль яшчэ мог бачыць яе здалёк, але калі ноч апусцілася на зямлю, Аўрэля знікла з відавоку. Бедны Люцэфуга спыніўся сярод цёмнага лесу, чуе вакол сябе толькі савіныя галасы, не ведае, у які бок падацца; хадзіў усю ноч, і гэты лес, здавалася яму, не меў нідзе канца. Змардаваны, ён сеў пад дрэвам, глянуў на зорнае неба, успомніў прароцтва Драўлянага Дзядка. Цяжкі сум лёг на яго сэрца:

— Дзе Аўрэля? Ці яна жывая? Ці вернецца калі да мяне? — уздыхнуў, і слёзы паліліся з вачэй.

Так і блукаў ён без сну цэлую ноч па лесе. На ўсходзе пачало світаць, зарумяніліся аблокі. Люцэфуга, бачачы дзённае святло на небе, крыху супакоіўся. Вырашыў ісці на ўсход. Калі сонца ўжо было высока, пачуў голас касцельных званоў, і яны вывелі яго з лесу да чалавечага жытла.

Гэтая вёска яму незнаёмая, далёка зайшоў ад свайго дому; заходзіць у сялянскую хату, твар яго самотны, бледны, нявыспаны, змучаны начным блуканнем. Люцэфуга распавядаў гаспадару пра сваё няшчасце, той доўга слухаў і здзіўляўся, што кабета была такою лёгкаю і з ветрам паляцела. Гаспадар задаволена глянуў

на сваю жонку, што завіхалася па гаспадарцы, зліта-ваўся, запрасіў госця адпачыць і паабяцаў адвезці да-хаты.

Вярнуўся Люцэфуга ў жончыну вёску. Усюды пуста. Няма Аўрэлі. Паслаў людзей паўсюль, каб даведаліся пра яе. Пасланцы вярнуліся без аніякай весткі. Разы-шлася пагудка па ўсёй ваколіцы, і нават у горадзе было вядома, што Люцэфугава жонка паляцела з ветрам. Адны спагадалі яму, другія, чуючы такія дзівы, ірвалі смехам бакі.

Не выходзіў ён з дому, усё разважаў, што рабіць. Аднаго разу сядзеў увечары самотны ў пакоі: шэры змрок і маўчанне былі яму сябрамі. Тут забягае лёкай і паведамляе, што прыехаў нейкі пасланец з лістом. Глянуў на яго з невыказнай радасцю: ліст быў падпі-саны рукою Аўрэлі.

Люцэфуга прачытаў ліст і застыў як скамянелы. Аўрэля жывая, але каханне, што мела да мужа, страціла яна назаўсёды. Піша, што закончыла паветранае пада-рожжа за пяцьдзесят вёрст ад свайго дому, жыве цяпер у маёнтку даўняга свайго прыяцеля і вяртацца да мужа, у якога характар і погляды зусім іншыя, чым у яе, не думае. І таму яна рупіцца аб разводзе, не шкадуючы на гэта аніякіх грошай.

Хутка Люцэфуга страціў жонку, маёнтак і ўсе на-дзеі; прыяцелі і знаёмыя, што прыязджалі да яго на гасціны і на начныя забавы, бачачы яго няшчасным, пагарджалі ім і здзекаваліся з яго. Не маючы сіл тры-ваць гэтыя здзекі, ён схаваўся назаўсёды ад усіх знаёмых.

Мінулася колькі гадоў. Ніхто пра Люцэфугу нічога пэўна не чуў. Успаміналі толькі яго вяселле і развод. Пасля пайшлі пагалоскі, што жыве ён на гэтым свеце без усялякае мэты, узненавідзеўшы ўсё пад небам, праклінае сённяшні дзень і не верыць у будучыню.

Праз нейкі час кожны, хто ішоў па калідоры езуіцкага калегіума ў Полацку ля Архітэктанічнае залы, чуў голас Дзядка. Той паўтараў:

— О! Люцэфуга! Люцэфуга!

Пачуўшы гэта, смяяліся шкаляры і настаўнікі, гаворачы між сабою, што Драўляны Дзядок праз столькі часу згадаў пра Люцэфугу.

Надышла поўнач. Шмат хто ў кляштары ў езуітаў не спаў яшчэ. Чуючы нейкі незвычайны шум на калідоры, людзі павыходзілі з келляў, каб даведацца, што там чыніцца, і бачаць: стаіць ля сцяны ў слабым месяцавым святле нейкае страшыдла на мностве лап. Перапалоханыя, разбегліся і ўсё расказалі іншым. Пасля ўсім гуртам з запаленымі свечкамі выйшлі другі раз, але гэтае страшыдла, аслепленае святлом, ужо знікла некуды. Але лёскат і шум па-ранейшаму адзываўся ў цёмным калідоры. Перапалоханыя, усе сядзелі ў сваіх келлях і давідна не маглі заснуць.

Ранкам, збіраючыся адусюль, мніхі апавядалі адзін аднаму пра тыя начныя жахі. Ігумен казаў, што гэтае начы ён чуў на калідоры нейкі дзіўны лёскат, а пасля нібы енкі і падземныя стогны. Калі выйшаў з келлі, убачыў жахлівыя дзівы: нейкая пачвара сунулася па калідоры, быццам човен па вадзе, і мноства лап з аднаго і з другога боку падымаліся і апускаліся, нібы вёслы. Перапалоханы, ён закрычаў:

— Усё жывое Пана Бога славіць!

Страшыдла імгненна знікла, а ён, запаліўшы свечку, ноч навылёт чытаў пацеры.

Дзіўнае відовішча бачылі некаторыя вучні, калі познім часам, не запальваючы святло, сядзелі ў сваіх келлях. Шмат хто, чуючы нейкі неспакой і страх, павярнуўшыся, заўважаў ля сябе страшыдла, якое адразу ж знікала; збіраліся ўсе ў адну грамаду, і ніхто ўжо не начаваў адзін у келлі.

Але і ўдзень было адно вусцішнае здарэнне. Нейкі музыка, што служыў пры езуіцкім касцёле, раней калісьці сябраваў са студэнтам Люцэфугаю. Гэты музыка быў адзін у пакоі, калі гадзіннік прабіў паўдня; ён на флейце развучваў духоўныя п'есы славутых кампазітараў. Потым склаў ноты, стаў спінаю да вакна і па памяці граў варыяцыі, якія яму ў гэты час прыходзілі ў галаву. І тут бачыць, як у цёмным куце з-пад падлогі вылазіць прусак, паўзе на сярэдзіну пакоя, спыняецца, пачынае надзімацца і расці. Пасля з-пад чорнай скарлупіны з'яўляецца чалавечая галава і страшнымі вачыма пазірае на музыку. Пазнае музыка твар Люцэфугаў; перапалоханы, выпусціў з рук флейту, скочыў ад вакна, а сонечны прамень стрэліў праз шыбу на страшыдла, і яно імгненна знікла. Музыка выскачыў з пакоя і, бегучы па калідоры, крычаў:

— Люцэфуга! Люцэфуга!

Усе са здзіўленнем глядзелі на яго, распытвалі, што з ім, але ён, бледны, як труп, маўчаў і дзіка аглядаўся. Шмат прайшло часу, перш чым ён апрытомнеў і распавёў пра тое страхоцце.

Яшчэ колькі начэй паўтараліся гэтыя жахі. Нарэшце ксёндз-рэктар загадаў запаліць у асобных мясцінах кляштара грамнічныя свечкі, ды так, каб іх святло разлівалася па калідорах. Такім чынам вярнуўся спакой, і Люцэфуга больш не з'яўляўся.

Калі так распавядаў Ротмістар, дзеці стаялі ля бацькі, і адзін з іх заплакаў. Бацька спытаўся малога, чаму той плача.

— Баюся Люцэфугі,— адказаў сын.

Тады пан Зямельскі загадаў ім усім ісці па сваіх пакоях, памаліцца і класціся спаць.

Малыя дзеці разам з маці і паннай Анэляй, пажадаўшы добрай ночы бацьку і гасцям, выйшлі.

— А мы яшчэ пасядзім,— сказаў гаспадар,— Рот-

містар шмат ведае цікавага пра Драўлянага Дзядка, няхай распавядае нам яшчэ што-небудзь.

— Чулі вы, як прарочыў Драўляны Дзядок студэнту Люцэфугу,— прамовіў Ротмістар,— а цяпер раскажу, што прадказаў ён гордаму Філосафу.

ГОРДЫ ФІЛОСАФ

Дык вось быў у тыя часы ў Полацку шкаляр, якога калегі і знаёмыя звалі неадменна Філосафам,— з тае прычыны, што найбольшую прыхільнасць меў ён да гэтага прадмета. Мала яму было аўтараў, дазволеных у школах, імкнуўся розным чынам набыць або прачытаць забароненыя ды антырэлігійныя кніжкі французскіх філосафаў. Чытаў ён звычайна ўначы, калі ўсе спалі, а ўдзень і ўвечары апавядаў чытанае сваім калегам і пачынаў з імі дыспуты, у якіх перамагаў з вялікім трыумфам.

Даведаўшыся пра гэта, прафесура і ксёндз-прэфэкт колькі разоў неспадзявана прыходзілі да яго ў пакой, рабілі заўвагі, забіралі кніжкі, на яго вачах кідалі іх у агонь, а самому прызначалі кару. Але праз гэта ён адно зрабіўся асцярожны, добра хаваў забароненыя кніжкі і пасля прачытання нікому нічога не расказваў.

Калі закончыў курс навук, меўся вярнуцца дахаты і здзівіць свет сваёй адукаванасцю; развітаўшыся з настаўнікамі, ён з прыяцелямі пайшоў да Драўлянага Дзядка.

— Скажы, галава мудрага Сакрата,— пытаецца,— ці шмат філасофскіх твораў я ўжо прачытаў?

— Шмат, шмат,— адказаў Дзядок,— а яшчэ больш прачытаеш, але ў канцы жыцця будзеш найдурнейшы і памрэш дурнем.

Усе, хто там быў, засмяяліся. Шкаляр жа раззлавана плюнуў.

— Лухту вярзе пустая драўляная галава,— сказаў ён і пайшоў.

Пасяліўшыся ў вёсцы, ён не шкадаваў грошай на сваю бібліятэку. Купляў філасофскія творы без выбару на розных мовах. Моладзі, якая часта збіралася ў яго, каб паслухаць пра высокія матэрыі, ён апавядаў пра цуды, тлумачыў таямніцы прыроды, якіх сам не разумеў, і быў вядомы там як вучоны чалавек, сапраўдны філосаф.

Ён знайшоў сабе яшчэ асістэнта, нейкага чужаземца (таксама філосафа), добра плаціў яму і ўсялякія ствараў выгоды. А той, хвалячы яго, называў геніем у філасофіі і, карыстаючыся з яго лёгкавернасці, дадаваў да сваёй дурной філасофіі яшчэ і блюзнерствы.

Хутка малады філосаф заганарыўся, меў сябе за асобу выдатную, пазіраў на ўсіх людзей, як глядзяць з горнай вяршыні на мурашак.

Аднойчы ў нядзелю Філосаф запытаўся, пасміхаючыся, у свайго таварыша:

— А ці паедзем сёння ў касцёл?

— Што там рабіць у касцёле, хіба, можа, ты маеш патрэбу з кімсьці пабачыцца?

— Хацеў бы сустрэць сяго-таго з суседзяў і запрасіць іх да сябе.

— То добра. На гэта шмат часу не трэба.

Прыехалі на імшу. Святыня поўная вернікаў. Філосаф выскачыў з карэты, заходзіць у касцёл, і калі стаў пасярод натоўпу — дзіва нечуванае! — дзе ягоныя плечы шырокія і рост высачэзны? Вокамгненна стаў ён такі маленькі, як драўляная дзіцячая лялька. Хто стаяў блізка — пазналі яго і пазіралі адны са страхам, другія — з насмешкаю. І ўсе прэч адступаліся ад яго. Ён жа, сам перапалоханы, не памятаючы, што з ім дзеецца,

хуценька ўцёк са святыні Божай, прыбег да карэты, дзе знайшоў свайго таварыша, расказаў пра гэты дзіўны выпадак. Сябар смяяўся да слёз і даводзіў, што ўсё гэта ад таго, што нервы разгуляліся, ці ад нейкай іншай хваробы. Аднак пасля гэтага выпадку Філосаф больш у святыню не заходзіў і вярнуўся дахаты ўстурбаваны.

Па ўсім Полацкім павеце простыя людзі, апавядаючы пра гэта адзін аднаму, казалі, што Філосаф цяжка правініўся перад Панам Богам.

Праз колькі дзён запрошаныя суседзі сабраліся ў Філосафа. Сярод гэтых гасцей была моладзь, якая вельмі ўпадабала гаспадаровы разважанні; кожнае слова, узятае ў старажытных аўтараў, у яе разуменні было найвышэйшай мудрасцю. Госці дзівіліся з яго грунтоўных ведаў; пра што толькі Філосаф ні распавядаў, мудрыя яго заўвагі захаплялі ўсіх. І гаспадар быў трыумфатарам, бо мог і растлумачыць любую таямніцу.

Быў пагодны дзень, неба яснае, усе госці выйшлі ў поле на шпацыр, і гаспадар з імі. Паветра чыстае, вока цешылася маляўнічым наваколлем, на пагорках пасвіліся шматлікія чароды, на спакойным возеры плавалі качкі і белыя гусі, у гаях адзываліся птушыныя спевы, на лугах і жоўтых ад квецені ліпах гулі, снуючы сюды-туды, працавітыя пчолы; ясны дзень і пекныя краявіды захаплялі ўсіх. Філосаф разважаў пра размаітыя з'явы жыцця. Урэшце — пра чалавека, што ён ёсць частка самога Бога, што душа яго, заглыбіўшыся ў даследаванні, разумее ўсе цуды, бачыць усе таямніцы. Добрыя ўчынкі ён называў анёламі, а грэх — нячыстым духам ці шатанам.

У час гэтых разважанняў галава яго вокамгненна схавалася пад капелюшом, зацьмілася ў вачах, і зніклі ўсе малюнкі прыроды. Філосаф зрывае капялюш, і госці бачаць перад сабою жудлівае відовішча: не было ў яго галавы, толькі над шырокімі плячамі вісеў на

тонкай шыі нейкі шарык, накшталт макавае галоўкі. Задуманыя, стаяць усе, бледнасць на тварах, неспадзяванае дзіва перапалохала гасцей, усім мову пазаймала.

Доўга ўся гэтая сябрына маўчала. Філосаф, круцячыся на адным месцы, нейкім пісклявым голасам мармытаў няўцямныя словы. Ледзь вырываліся з грудзей яго ўздыхі, а калі падняў рукі ў неба, імгненна ўбачылі над яго плячыма звычайную чалавечую галаву.

Госці пaглядалі адзін на аднаго, не разумеючы, што гэта значыць, а яго сябар-асістэнт смяяўся да слёз, даводзячы, што тое дзіва здарылася ад сонечнае спёкі, і раіў усім вярнуцца дахаты, бо шпацыр у спякоту не спрыяе здароўю.

Паверылі ўсе, што бачылі звычайную рэч, і перакаалі гаспадара, што ўсё гэта ад прыліву крыві. А хутка і забыліся пра ўсё. Філосаф жа па-ранейшаму трымаўся сваіх поглядаў і нязменна трыумфаваў.

Не пакінуў займацца ашуканствам, а пасля асмеліўся нават надрукаваць свае разважанні, што супярэчылі рэлігіі і здароваму розуму, у часопісе. Старыя суседзі яго, перад якімі гэта чытаў, папярэджвалі:

— Пакінь памылкі свае, вер так, як верылі твае бацькі. Яны жылі шчасліва і спакойна; іх простая вера заслужыла ўзнагароду. Якая ж праўда вышэйшая за праўду веры? Бог яе ў Евангеллі сам аб'явіў, і гэтая мудрасць, як сонца нябеснае, асвятляе свет цэлы і кажа пра таямніцы. Чалавечы розум няхай супакоіцца, бо гэта за мяжою яго разумення. Памылковыя думкі вядуць народ да бяды, а веру — да ганенняў.

Аднак усе парады і напаміны былі марныя.

На змярканні Філосаф, вяртаючыся са шпацыру, мінаў пагорак, дзе ў засені некалькіх бяроз стаяла старая драўляная каплічка, падымаліся камяні і пахіленыя крыжы на магілах. Там ён убачыў колькі сялян, што, укленчыўшы, маліліся за душы памёрлых. Філо-

саф здзівіўся іх прастаце. «Бедныя людзі,— падумаў сам сабе,— вераць, што жыхары таго свету чуюць іх ці патрабуюць ад іх малітвы».

Ледзь падумаў так, як агарнула яго нейкая трывога, а калі заспяшаўся дахаты, убачыў нечакана, што побач з ім ідзе велізарны шкілет. Гэта так яго напалохала, што, вярнуўшыся дадому, доўга быў як непрытомны. Дарэмна стараўся пераканаць яго прыяцель, што гэта адбылося з якойсьці самай звычайнай прычыны. Здаралася колькі разоў, што ўвечары той шкілет заходзіў у яго пакой і станавіўся ля стала. Тады Філасаф пранізлівым крыкам склікаў да сябе ўсіх, хто быў у доме. Калі заплюшчваў вочы, каб заснуць, здавалася яму, што страшны крывасмок, абапіраючыся спарахнелай рукою, навісаў над яго тварам і жахліва заглядваў яму ў вочы; пранізліва крыкнуўшы: «Труп, труп!» — усхопліваўся Філасаф з ложка. Доўгі час бачачы такія відовішчы, ён зусім перамяніўся: пабляднеў з твару, саслабеў і думкі заўсёды меў неспакойныя. Да таго ж асістэнт, засмучаны гэтымі пераменамі, пакінуў яго і выехаў у нейкія далёкія краіны.

Раней Філасаф быў моцны духам, ні ў што не верыў; цяпер прымхі мучылі яго душу і даводзілі да роспачы. Калі часам пачуе сярод начное цішы стогны ўдода або журботныя савіныя крыкі, рабіўся надзвычай устрывожаны, чакаў якога-небудзь няшчасця ў доме. Заскуголіць сабака на панадворку — ён бяжыць пагля́дзець, у які бок павернута сабачая пыса, бо, на яго думку, там жахлівы пажар знішчыць вёску або выпаліць лес. А яшчэ больш раздражняліся яго аслабленыя нервы, калі бачыў, што, скуголячы, сабака не падымае галаву, а нібыта чуе нешта пад зямлёю. Роспач ахінала яго, бо гэта вешчавала смерць камусьці ў яго доме. І ён, не могучы пазбавіцца ад гэтага страшнага прароцтва, тут жа загадваў запрагаць коней і ўцякаў у горад або куды-

небудзь да знаёмых ці суседзяў. Са страхам апавядаў ім, што здарылася ў яго доме, і дарма тыя стараліся пераканаць яго, што трывога ягоная дарэмная.

Дзіўны ўплыў на Філосафа меў месяц. Ён наганяў неспакой, і Філосаф не мог сядзець у тым пакоі, куды лілося з неба зледнае месяцавае святло.

У летнюю спёку сядзеў ён самотны ля вакна, пазглядаючы ў поле; вецер, не раўнуючы, як на возеры, падняў на амаль ужо спелым жыце хвалі; цешыў яго добры ўраджай, і меў ён надзею ў гэтым годзе на вялікія даходы з маёнтка. Нечакана пачуў ён у пакоі стрэл, нібыта з пісталета, які скалынуў усе ягоныя нервы. Філосаф адскочыў ад вакна і ўбачыў на сцяне пераламаную папалам асаду з партрэтам дзеда-нябожчыка. Гэты выпадак настолькі яго перапалохаў, што праз колькі дзён ён памёр.

Гаспадар загаварыў да мяне:

— Памятаеш, калі мы хадзілі ў школу, колькі было моладзі рознага характару і здольнасцяў? Цяпер раз'ехаліся па свеце. Шмат, думаю, між іх ёсць люцэфугаў і гордых філосафаў. Гора нам, калі такі заняў месца ў кіраўніцтве духоўным або грамадскім.

— Цяпер жалезны век,— сказаў я,— лёгка чалавек робіцца горшы.

— Сапраўды, век жалезны,— прамовіў Ротмістар.— Знікае спакойнае і вясёлае жыццё, цяпер, здаецца, усе баяцца адзін аднаго, часта чуеш стогны і скаргі. О, як добра прарочыў гэта Драўляны Дзядок аднаму з маіх калегаў, які быў надзвычай арыгінальнага нораву і ў весялосці пераступаў усе межы; калі даходзіў да такога стану, то кожная рэч у яго марах малявалася ў абліччы нейкіх дзіўных веліканаў. Імя яго — Севярын. Я за характар называў яго Летуценнікам. Распавяду вам пра дзівосную гульню яго фантазіі.

ЛЕТУЦЕННІК СЕВЯРЫН

Быў ён у ліку лепшых вучняў, любілі яго настаўнікі, атрымліваў ён часта ўзнагароды, меў вялікую ахвоту вывучаць замежныя мовы і нядрэнна ўжо гаварыў на некалькіх. А чытаў найбольш паэзію: ідыліі Фэакрыта[6], Геснера[7], Шымановіча[8] зусім яго ачаравалі. Паўсюль ён бачыў Аркадзію, а ўсе людзі ў яго ўяўленні былі наіўныя і шчырыя пастушкі. Калі выходзіў на шпацыр за горад, дык у ручаях бачыў Наяд, на лугах скакалі Німфы, а ў засені дрэў з-пад зялёнага вэлюму ўсміхаліся яму Дрыяды. Словам, усюды сустракаў ён старажытны залаты век грэкаў, не ведаў, што ёсць бяда на свеце, быў заўсёды вясёлы сам і іншых весяліў.

Аднаго разу, калі настаўнікі з вучнямі агледзелі музей, дзе былі розныя дзівосныя рэчы і карціны славутых мастакоў, і, спыніўшыся перад Драўляным Дзядком, загаварылі з ім, Севярын, налавіўшы поўную жменю мух, падбягае туды і пытаецца ў Дзядка:

— Адгадай, Дзядок, што ў мяне ў руцэ?

Дзядок патрос галавою і кажа:

— О нешчаслівы! Ты будзеш выгнаны з раю сваіх мар, пойдзеш крамністаю дарогаю і нікчэмныя інсекты ў вобліках страшыдлаў будуць гнацца за табою.

Севярын жа выпусціў мух, засмяяўся і пабег.

Пасля курса навук Летуценнік пакінуў горад, вылецеў у свет, як птушка з клеткі, калі вясна ўбірае лугі і дрэвы пахкімі кветкамі. І ён, бедны, меркаваў, што гэтая вясна будзе яму вечнаю. Але як хутка надышла панурая восень!

Спачатку толькі ў сваім уяўленні бачыў ён пекных багінь на лугах і ў гаях, нарэшце спаткаў іх і ў свеце. Была гэта панна Адэля, з маёнткам, прыгожая і з добрымі манерамі. Гэтай асобе Севярын аддаў сэрца, і Адэля была яго адзінаю мараю. Кахаў ён гады чатыры.

Не буду тут апісваць шчаслівыя і нешчаслівыя хвіліны; гэтыя гісторыі заўсёды падобныя адна да адной, хоць і малююць іх розныя пісьменнікі па-рознаму. Не буду ні хваліць, ні ганіць жанчын, бо ўсе дочкі Евы такія і такімі мусяць быць, якімі іх стварыла прырода. Тое толькі скажу, што вужака золата і гонару звяла Адэлю, яна здрадзіла Севярыну і выйшла за іншага.

Першае каханне, а да таго ж яшчэ нешчаслівае,— найвышэйшая навука, пасля якое чалавек з увагаю пачынае чытаць кнігу свету, таямніцы сэрца, адносіны сяброў і блізкіх. Адсюль пуціны чалавечага жыцця бяруць накірунак на поспехі і няўдачы. Тут сустракае няраз насмешлівыя вочы і нясталае сяброўства. Зразумеў і Севярын, што свет не рай, а людзі не анёлы. Пасля гэтага здарэння зрабіўся ён самотны, усе ягоныя мары былі жахлівыя, уцякаў ад людзей, мілай была яму адзінота, найпрыемнейшы быў яму малюнак неба, і то толькі тады, калі ў чорных хмарах адзываліся грымоты, выў вецер, шумелі лясы і хвалі на возеры. У нікчэмных жамярыцах пазнаваў постаці шкадлівых людзей, марыў і апавядаў дзівы. Усе, хто ведаў Севярына, жартавалі з яго і называлі вар'ятам.

Калі я вандраваў у тых краях, дзе ён жыў, дык наведаў яго, як свайго сябра дзяцінства. Заходжу ў пакой і бачу, што сядзіць ён самотны, задумлівы, бледны, вопратка і валасы збэрсаныя.

— Як маешся, Севярын?

Ён устаў, абуджаны ад сваіх мрояў, і доўга, не пазнаючы, глядзеў на мяне. Я назваўся.

— А! Даўно чакаю! — прамовіў ён, паціснуў мне руку і пасадзіў ля сябе, а сам зноў аддаўся мроям і сядзеў як нямы.

— А ўжо колькі гадоў прайшло,— перапыніў я маўчанне,— як развіталіся мы з маладымі нашымі

прыяцелямі і настаўнікамі. Шчаслівыя былі часіны! Ці ўспамінаеш цяпер тыя даўнія забавы, размовы, майскія праходкі, прыемныя мары і жарты, у якіх ты заўсёды вёў рэй?

— Мае мары і жарты зніклі назаўсёды. Цяпер іншыя маю погляды: тады б чалавек мог зрабіцца шчаслівы, калі б ператварыўся ў камень, калі б засыпаў яго пясок і нічога б не чуў і не бачыў, што дзеецца на свеце.

— Як ты пераменіўся! — здзівіўся я.— Няўжо табе абрыдла ўсё пад сонцам?

— Усё. Распавёў бы табе шмат, але баюся, бачыш: мухі ўсюды вакол нас лётаюць. Бачыш, гэтыя прыкрыя стварэнні залятаюць і вылятаюць у адчыненае вакно. Яны ўсё разнясуць па свеце, што ў нас чыніцца, як жывём, пра што гаворым, дзе і як молімся. А бачыш слёзы на маіх вачах? Іх ты раней ніколі не бачыў, вось якая перамена са мною. Але паслухай, што распавяду табе. Ты не зважаў, якія гэтыя мухі страшныя? Я сяджу тут самотны, у гэтым ціхім маім пакоі, а яны снуюцца вакол, са страхам пагладаю на іх, бо бачу, як яны пераменяюцца ў дзіўных монстраў, гэтыя іх страшныя крылы здаюцца фракамі на нязграбных людзях, а твары іх разнастайнай формы: адны круглыя, шырокія, з крывавымі плямамі, другія — сухія, з востраю бародкаю і доўгімі валасамі. І ўсе гэтыя страшыдлы глядзяць на мяне: адны здзекліва, другія пагрозліва.

— Вялікая розніца,— сказаў я,— у тваіх мроях. Раней цябе захапляла паэзія грэкаў і шчырае каханне патрыярхальных часоў, цяпер жа нейкая журботная ў цябе фантазія.

— Але слухай, яшчэ табе штосьці скажу,— прамовіў ён,— пра гэтых нягодных мух. Я любіў чытаць паэтаў, любіў некалі і пісаць. Прыйшло мне ў галаву сказаць у вершах пра свае пачуцці, якія меў да сваёй сям'і і да Адэлі, якую шчыра кахаў. Я паслаў ёй свае песенькі,

з якіх магла б зразумець маю сапраўдную прыхільнасць. Яна прачытала, паклала на стале, але і там мухі, якія, не маючы што рабіць, лёталі ўсюды, здзекаваліся з маіх пачуццяў, звінелі датуль над вухам Адэлі, пакуль яна зусім не забыла пра мяне і мае вершы. Ды яны і цяпер не даюць мне спакою, і цяпер, калі што-небудзь напішу, усё абсмяюць і запэцкаюць, гэтыя прыкрыя мухі.

— Гэтыя мухі, на якіх ты так скардзішся, былі і будуць...

Тут ён перапыніў мяне, схапіў за руку, мовячы такія словы:

— Ці бачыў ты калі саранчу?

— Саранчы ў нашым краі няма,— адказваю.— Яна на ўсходзе. Нападае там на лугі і засеяныя палеткі.

— Не бачыў ты,— кажа,— гэтую вялікую тоўстую жамяру. А на ёй — іерогліфы. Хто ўмее, той выразна прачытае такія словы: «К а р а Б о ж а я». А ці ж кара Божая толькі там, недзе далёка на ўсходзе, а не ў нас? Пайшлі ў поле, я табе пакажу саранчу.

Ён вывеў мяне на бераг імклівае рэчкі, дзе ўспененыя хвалі шумелі між камянёў: мінуўшы лугі, яна хавалася ў густым хмызняку. Мы сядзелі на высокім беразе ў засені алешыны. Севярын задумліва паглядзеў на ваду. Падзьмуў з поля ветрык, зашумелі дрэвы; ён ачнуўся ад сваіх думак і сказаў мне:

— Я часта наведваю гэтыя мясціны, люблю самотна сядзець тут і прыгадваць мінулае. Успамінаю ўсе размовы, якія меў некалі з Адэляю, хоць яна зусім пра мяне забыла, быццам даўно ўжо мяне пахавалі.

Раптам паказаў рукою на ваду:

— Глядзі, глядзі! Вось ляціць саранча! Бачыш яе? Падвойныя шэрыя крылы, яна ўсюды тут у нас лётае і ўсё жарэ ў паветры і на зямлі. Яшчэ што скажу: ніколі яна не гіне, як шатан, з'яўляецца ў розных абліччах.

Калі пажоўкнуць трава і лістота на дрэвах, павее халодны восеньскі вецер, яна падае на ваду, скідае з сябе крылы, ператвараецца ў вадзяное страшыдла і там жарэ ўсё, што сустрэне. Прыйдзе вясна — у яе вырастаюць новыя крылы, яна вылятае з вады з разяўленаю пашчаю, як лятучы цмок, і каго напаткае — знішчае. Завалодала гэтая пачвара зямлёю і вадою, яна заўсёды прагне здабычы. Ці не яна заразіла чалавечыя сэрцы, што людзі прыгнятаюць адзін аднаго?

— Нейкая чорная меланхолія,— сказаў я,— зацьміла твае думкі, усё бачыш ты ў пачварных вобразах. Нешчаслівы, з такімі думкамі ніколі не прычакаеш спакою.

— Вось і не здагадаўся! Я маю добрую думку: буду падарожнічаць. Далёка ў чужых краях, дзе пануе вечная вясна, у гарах, ля вадаспаду або ў дзікім лесе буду жыць спакойна, пра Адэлю нават і не ўспомню, бо паміж намі будзе вечнасць. Вечнасць!..

— І родны край забудзеш?

— О, не! — адказаў ён.— Калі не вярнуся на Бацькаўшчыну і памру недзе самотны на вяршыні гары ў чужым краі, крукі занясуць туды мае косці; усё ж лепей быць пасля смерці з птушкамі, а не з рабакамі.

Быў я там цэлы дзень; блукалі з ім па гарах і лясах, і ён несупынна гаварыў пра свае мроі. Затрымаў мяне і на ноч. І ў хаце мы яшчэ доўга размаўлялі. А ўначы ён часта ўсхопліваўся з ложка, уставаў і хадзіў па пакоі, дык і я не шмат спаў, бо кожную гадзіну мой сон перапыняўся.

Наступнага дня, калі мы прачнуліся, сонца было ўжо высока. Ён прывітаў мяне з крыху весялейшым тварам, распытваў пра маіх знаёмых, пра суседзяў, пра мяне самога, ці часта я быў дома пасля таго, як мы развіталіся пасля школы, якія я наведаў краіны і як жыў? Ён дзякаваў мне, што пераведаў яго, а калі я

загадаў запрагаць коней, каб раней выехаць, ён міла мяне ўпрошваў застацца на абед. І не мог я адмовіць яго шчырай просьбе.

Пасля абеду Севярын прынёс найлепшага віна, якое меў з даўняга часу.

— Давай вып'ем,— сказаў ён.— Гэта апошняе развітанне, убачымся ўжо хіба што на тым свеце.

Пасля загадаў запрэгчы коней, далёка мяне правёў і развітаўся са слязьмі.

І сапраўды, была гэта апошняя сустрэча. Хутка я даведаўся, што Севярын пакінуў той дамок, дзе некалі жылі ягоныя бацькі, выехаў назаўсёды, і цяпер ніхто не ведае, дзе ён. Ці жыве яшчэ, ці, можа, памёр ужо ў чужым краі і між чужога народа.

ПРЫВІДЫ

Пан Зямельскі загаварыў да мяне:

— Вось так і мой сябар даўні пакінуў Бацькаўшчыну, і васемнаццаць гадоў не ведалі мы, дзе вандраваў ён па свеце. Верым часам, што недзе там, далёка, лепшы край і лепшыя людзі. Бог яго ведае, нашы бацькі жылі і тут спакойна, нам жа наканавана іншая доля. Аднак я, дзякуй Богу, пражыў свае маладыя гады там, дзе нарадзіўся. Можа, дасць Бог, і косці мае тут спачнуць.

— Што да мяне, дык я шмат вандраваў; калі б захацеў распавесці пра сваё жыццё, дак успамінаў бы ўсю гісторыю слаўных войнаў Напалеона. Не мроі прымушалі мяне туляцца па ўсім свеце са зброяй у руках, не прага таннае славы, а надзея, што некалі буду цешыцца ўспамінамі мінулых маіх спраў і спакойна памру сярод сваіх землякоў. Але Бог інакш наканаваў. Мой сын туляецца недзе ў чужой зямлі, жыць засталося мне няшмат, ужо, пэўна, яго не пабачу...

Калі сказаў так, слёзы паліліся з вачэй старога Ротмістра. Гэта засмуціла мне сэрца і думкі.

— Бог вялікі і ўсемагутны,— сказаў я,— і на яго трэба спадзявацца.

Маўчанне дамяшалася да нашае размовы. Ротмістар, выціраючы хусцінкай слёзы на вачах, абазваўся нарэшце:

— Праўда, хто верыць, той сустрэне цуды.

І тут перад нашымі вачыма з'явіўся дзіўны прывід. Стаіць высокая кабета, сукенка яе белая, як снег, твар гожы, як у анёла, на галаве вянок са свежых ружаў, на руках трымае Драўлянага Дзядка. Мы аслупянелі, а яна вокамгненна знікла. Глухое маўчанне. Глядзім адзін на аднаго, не адважваючыся слова вымавіць.

Так мы сядзім нейкі час. Нечакана адчыняюцца дзверы і заходзіць у наш пакой гаспадыня.

— Што такое? — дзівіцца яна.— Цэлую ноч гамоніце, не чуеце, што ўжо другія пеўні праспявалі, мусіць, хутка днець пачне.

— Пан Ротмістар,— сказаў Зямельскі,— так нас захапіў сваімі апавяданнямі, што зусім забылі пра сон, а да таго ж, толькі што ўсе мы тут дзіўны прывід бачылі: нейкую кабету з кветкамі на галаве, і Дзядка такога ж, як наш, мела яна ў руках.

— У сне і я бачыла цуды, пра якія ніколі не думала наяве. Снілася мне нейкая прыгожая раніца, было так ціха, што валасы і не варухнуліся на галаве, на небе ні хмурынкі, узыходзіла сонца, і было яно не сляпучае, але разлівала вакол святло, нібы з чыстага золата. Сабралася шмат люду, усе ў маўчанні, нібы чакаючы кагосьці, пазглядалі на ўсход. Тут з вышыні зляцеў анёл, стаў на ўсходзе, рукою ўдарыў па сонцы, і зазвінела па ўсёй зямлі, быццам ударыў нехта ў звон. Гэтыя зыкі пранікалі ў чалавечыя сэрцы. Укленчылі ўсе, і я старанна малілася. Да мяне падышоў стары, зусім

падобны да нашага Драўлянага Дзядка, і кажа: «Маліся!»

Пасля здавалася мне, што я адна блукала ў полі, бачыла на небе рэдкія аблокі, і яны былі белыя, як снег; адно воблачка ўпала на зямлю перада мною, я падняла яго і бачу, што на ім штосьці напісана, але што — прачытаць не магу. Зноў падыходзіць да мяне той самы Дзядок і кажа:

— Я табе прачытаю, слухай і запамінай. Тут напісана: «Бог справядлівых уславіць перад светам».

Тут я прачнулася і больш заснуць не магла. Пачула, што вы яшчэ гамоніце, і прыйшла распавесці сон.

Сказаўшы гэта, яна выйшла.

Ротмістар уздыхнуў і сказаў:

— Вялікая міласэрнасць Божая! — і, ходзячы па пакоі, пачаў чытаць пацеры.

Закончылася размова. Пасцелі падрыхтавалі нам у гэтым самым пакоі.

— Не спяшайцеся заўтра рана ўставаць,— сказаў гаспадар.— Свеціць дзянніца на ўсходзе, ноч была бяссонная, няхай нам гэты дзень аддзячыць.

Пажадаўшы добрай ночы, ён выйшаў з пакоя.

РАЗВІТАННЕ

Я прачнуўся, глянуў у вакно: ясны сонечны прамень, прабраўшыся праз шчыліну ў аканіцы, асвятляў пакой. Ротмістар, ходзячы з кута ў кут, шаптаў пацеры, глянуў на мяне і сказаў:

— Хутка поўдзень. Спалі мы добра, бо і я таксама нядаўна прачнуўся, а час ужо дадому.— Ён выйшаў, паклікаў лёкая, загадаў адчыніць вокны, і я як хутчэй пачаў прыбірацца: за ўсё маё падарожжа яшчэ не выпадала мне ні разу так позна ўставаць.

У хаце было ціха. Лёкай паведаміў, што пан і пані ў полі з работнікамі і дзяцей забралі з сабою, каб тут незнарок не перапынілі наш сон.

Мы пайшлі з Ротмістрам у поле, а адтуль з гаспадаром і ўсёй яго сям'ёю вярнуліся дахаты.

Пасля снедання пан Ротмістар развітаўся з гаспадаром і гаспадыняю і, пацiскаючы мне руку, прамовіў:

— Жыву я далёка ад тваіх родных мясцін. Дык хоць успамінай мяне, пра нашы начныя размовы, пра сны і прывіды, можа, ужо і не сустрэнемся, бо мне недалёка да магілы.

Пан Зямельскі з жонкаю і дзецьмі і я правялі Ротмістра аж да мяжы з суседзямі.

Гаспадыня з дзецьмі вярнулася дадому, а мы ўдвух пайшлі аглядаць гаі і засеяныя палеткі. На праходцы пан Зямельскі шмат мне апавядаў, дзе ў яго якая зямля, дзе якое трэба сеяць збожжа і як уводзіць у сялянскую гаспадарку новыя спосабы працы, якія не вельмі ўдаліся ягоным суседзям.

— Гаспадарка,— сказаў ён мне,— не прыдумак розных, а досведу і руплівасці вымагае; хто працуе, таму і Бог дапамагае. Шмат у нас ходзіць праектаў, як разводзіць жывёлу і палепшыць зямлю. Нашы продкі жылі на гэтай зямлі спакойна і заможна. Гаспадару, які славіць Бога, усяго хапае. Няхай у яго і спытаюць якім чынам палепшыць зямлю і як развесці жывёлу.

Калі мы ішлі па беразе возера, ля якога даспявала ранняя грэчка, Зямельскі пляснуў рукамі — і з нівы, нібы хмара, паднялася вялікая чарада дзікіх качак.

— Ад іх,— сказаў ён,— маем шкоды. Азёраў і рэчак шмат, і столькі гэтых качак развялося, што трэба асобнага стральца ля кожнай нівы, што блізка ля вады. Вясковы гаспадар апрача злых людзей мае шмат яшчэ непрыяцеляў: дзікіх птушак і драпежных звяроў. Летась вунь ля таго цёмнага лесу вырас у мяне цудоўны

авёс. Дык мядзведзь за колькі начэй знішчыў усё, пакінуў толькі здратаваную салому. Гэты звер не толькі нападае на жывёлу і пчол, але і нівы пустошыць. Маю добрых сабак. Яны вартуюць жывёлу ад ваўкоў і мядзведзяў, а вось засеяны палетак немагчыма ўпільнаваць ад шкоды.

Так мы, ідучы, размаўлялі. Павеяў вецер, і далёка за лесам абазваўся гром. Глянулі мы ўгору: велізарная хмара з усходу падымаецца над лесам, маланка, як вужака, прабегла колькі разоў праз нябеснае чарноцце. Мы паспяшалі туды, дзе работнікі зграбалі сена. Ледзь паспелі кончыць і вярнуліся ўсе дахаты, як сонца схавалася за хмараю, пацямнела, усхадзіўся вецер, жывёла бегла хавацца ў хлявы, гусі, выцягваючы шыі і махаючы крыламі, нібы ветразямі, з крыкам уцякалі з поля.

Раптоўны дождж, змешаны з градам, сек у вокны. Ускінулі на вуголле свянцоныя зёлкі, і ўся сям'я, укленчыўшы, прасіла Бога быць міласэрным. Шум дрэў і залевы, стрэлы грому наганялі страх. Але хутка моцны вецер разагнаў хмары. Скончылася навальніца, блакітнае неба і сонца паказаліся з-за аблокаў.

Гаспадар выйшаў у поле і хутка вярнуўся вясёлы.

— Дзякуй Богу, навальніца не ўчыніла шкоды. Дробны дожджык ідзе, няхай, работнікі адпачнуць у хаце.

Дзень хіліўся да вечара. Я апавядаў сваім землякам аб прыгодах, што здараліся ў маім жыцці, як пакінуў Беларусь. З цікавасцю слухалі ўсе пра цуды паўночнай сталіцы, пра тэатры, канцэрты, пра норавы жыхароў. Але найбольш іх займалі небяспечныя марскія падарожжы, буры, малюнкі гор і берагоў чужых краін.

— Не меў ніколі ні ахвоты, ні цікавасці наведаць чужыя краіны,— сказаў гаспадар.— Заўсёды мяне захаплялі тыя памятныя вершы, якія некалі ў Полацку ў езуіцкім тэатры спяваў хлопец, іграючы на гуслях:

Шчаслівы, хто ад спрэчак далёкі,
Як і ў тыя, мінулыя рокі,
Не сядзіць, а старанна працуе,
Дык яму ва ўсім вечна шанцуе.

— Сапраўды, шчаслівы той, хто жыве ў вёсцы працаю рук сваіх. Анэля, вазьмі гітару і заспявай песеньку, якую я сам склаў, прыгадаўшы, як у школьныя гады пісалі мы вершы.

Анэля настроіла гітару і заспявала, як вясновая птушка, мілагучным і прыемным голасам:

Славяцца дрэвы красою
Ў пушчы у нашай і ў гаі.
Там салавейка вясною
Цэлую ночку спявае.
Ў лузе на пашы багатай
Статкі жывёлы пасуцца.
Грэчкі ў нас ніва за хатай —
З мёдам там пчолкі снуюцца.

Як гаспадар на палетку
З неразагнутай спіною,
Бог тут дарадца і сведка —
Жыта сцяною.
Нетры лясоў бласлаўляе
Наш паляўнічы руплівы.
Рыба ў азёрах гуляе,
І рыбалоў тут шчаслівы.

Пасля гэтай песенькі шмат яшчэ апавядаў пан Зямелькі пра сваю гаспадарку, аб продажы сена, жыта, аўса і іншых дарункаў зямлі. Гаспадыня хваліла пароду жывёлы, а менавіта авечак, якія мелі доўгую і мяккую воўну. Апавядала аб прыбытках ад продажу малака і свойскіх птушак. Панна Анэля дастала з куфра белы і тонкі, як паркаль, кужаль; гаварыла, што бацька, на яе шчасце, штогод засявае адну ніву льном, з якога пад яе наглядам ткуць палотны, і яна штогод прадае частку з іх у горадзе і за гэтыя грошы купляе сабе на ўборы ў краме паркаль і ядваб.

Колькі дзён бавіў я ў прыемных размовах у доме ў пана Зямельскага, адчуваючы нязменна ветлівасць і шчырасць сэрцаў усёй ягонае сям'і. Быў я невыказна шчаслівы. Час той прамінуў як найпрыемнейшы сон.

Узышло сонца, пагодны ранак, час у падарожжа. Пасля снедання развітаўся з усімі са слязьмі на вачах, а памяць пра іх назаўсёды засталася ў маёй душы.

Рамуальд Падбярэскі

БЕЛАРУСЬ І ЯН БАРШЧЭЎСКІ*

> Што ж траціць на тым грамадства, калі кожны прамаўляе так, як адчувае, як перакананы?.. Ці не шляхетней, каб крытык выказваў уласныя думкі, а не гаварыў тое, у што сам не верыць?..
>
> *Жэгота Кастравец. Пра крытыку*[1]

На Беларусі, якую дагэтуль лічылі глухім краем, з некаторага часу выразна назіраецца незвычайны інтэлектуальны рух. Заўважаем яго ў фактах, што выяўляюцца ў літаратуры, а яшчэ больш у жывой цікавасці, якую сама літаратура пачынае выклікаць у хатнім жыцці грамадзян, ажыўляць іх будзённыя размовы. Бо разумовае жыццё праяўляецца не ў адных толькі кніжках. Наадварот, здараюцца эпохі, калі кніжкі з'яўляюцца толькі самым слабым адлюстраваннем грамадскай думкі. Гісторыя захавала не адзін успамін пра гэта. Літаратура на Беларусі пачынае быць мілай забавай абодвух полаў — гэта ўжо немалы поступ! Гэтая забава, робячыся ўсё больш паўсюднай, з часам ад твораў лёгкіх, выключна белетрыстычных, пяройдзе да больш сур'ёзных, і разумовыя заняткі ператворацца ў надзённы хлеб. Дастаткова пабываць у дамах за-

---

* Гэта частка маіх пісанняў пра Беларусь; тут я ў кароткім нарысе стараўся прадставіць беларускую літаратуру, тады як у «Пісьмах»[2] — статыстычныя звесткі з маіх падарожжаў, а ў прадмове да адной з таварыскіх аповесцей п. Баршчэўскага намерваюся акрэсліць фізіяномію паезуіцкіх часоў[3]. (Тут і далей ва ўступным артыкуле заўвагі Р. Падбярэскага.)

можнейшых інфлянцкіх[4] грамадзян, у Полацкім і Віцебскім паветах, каб пераканацца ў справядлівасці гэтага. З больш асвечаных дамоў, дзе дамы атрымалі лепшае выхаванне, дзякуючы аўтару «Крытыкі і літаратуры»[5], выгнаны французскія раманы — нават не шукаюць славы ў шчабятанні па-французску, хоць гэтай мовай нярэдка валодаюць дасканала. Маці з руплівасцю, вартай найбольшага пакланення, займаюцца навучаннем дзяцей перш за ўсё роднай мове. Можна сказаць, што падвойным шчыраваннем стараюцца сцерці памяць не надта слаўнай мінуўшчыны і занядбання бліжэйшых інтарэсаў. Рэакцыя на абскурантызм Альвара[6] і на заганы, у якіх дагэтуль папракалі Беларусь, выразная.

У гэтай жаданай перамене я пераканаўся сам падчас чатырохмесячнай паездкі ў мінулым годзе і падрабязней свае ўражанні выказаў у тых з маіх «Пісьмаў пра Беларусь», якія прызначыў у «Tygodnik Petersburski». Уражаны паэтычным багаццем краіны і народа, які ў такой высокай ступені развіў песенны элемент, у такой велізарнай колькасці самых разнастайных песень, вярнуўшыся ў сталіцу, я з большай пільнасцю пачаў прыглядацца да ўсяго, што было звязана з тым краем. Хутка даставіў мне новы аб'ект знаёмы ўжо некалькі гадоў выдавец «Niezabudki» п. Ян Баршчэўскі, чалавек, які глыбока разумее свой край у яго паэтычных праявах і сваімі фантастычнымі апавяданнямі, заснаванымі на паданнях беларускага простага народа, пачынае заслугоўваць агульную ўвагу і займаць зусім выключнае месца ў шэрагу пісьменнікаў, што з'явіліся там у апошні час.

І ў мінулыя часы Беларусь мела сваіх разумовых прадстаўнікоў, калі так можна назваць няздольных прыхільнікаў вялікіх узораў класіцызму. Аднак тыя пісьменнікі, падхопленыя вірам заходніх ідэй, драб-

неючы ў пераймальніцтве, не развівалі ўласнага духу, не ткалі канвы з саміх сябе, а слепа трымаючыся славутых узораў, ніколі не выказвалі народнага духу, бо самі яго не мелі і не разумелі. У іх творах не адлюстроўвалася ані мясцовасць, ані дух краю. Былі гэта хутчэй хлапечыя практыкаванні, пасшываныя з лахманоў французскага класіцызму стараннай працай выхаванцаў знакамітага Альвара!

Сярод іншых некалькіх імён увайшло ў гісторыю польскай бібліяграфіі.

Францішак Багамолец[7], езуіт, аўтар камедый, прадаўжальнік шкалярскіх дыялогаў, што доўга трымаліся на сцэне езуіцкіх тэатраў. У гэтых творах свет паказваўся нейкім дзіўным, я б сказаў, палавінчатым, бо прызначаныя для кляштарных тэатраў камедыі не мелі асоб жаночага полу. Галоўнай іх думкай было высмеяць уплыў чужаземцаў на краіну, асабліва на паноў, што ўводзілі ў свае дамы французскія моды, французскіх кухараў, французскіх гувернёраў, якія маглі псаваць асновы рэлігіі і пашыраць вальтэр'янства.

Мусніцкі[8], езуіт, аўтар славутай паэмы «Палтава», пісаў таксама песні, оды, нарэшце, камедыі і нават трагедыі, як «Смерць Цыцэрона», «Смерць Клеменса-пакутніка», у якой трыумф рэлігіі і г. д. І яго манаскія вырабы, прызначаныя для духоўных школ, мелі той самы дух і тую ж мэту, што і Багамольцавы, хоць з меншай дозай досціпу.

Мігановіч[9], езуіт, сухі перакладчык трагедыі Еўрыпіда[10] «Арэст».

Францішак Дыянізый Князьнін[11], вядомы панегірыст пры двары кн. Адама Чартарыйскага[12], сумленная, летуценная душа, знясіленая, як і Карпінскі[13], ад нягод на панскіх дварах, дзе чалавек з больш-менш паэтычнай душой дачакаецца толькі прыніжэння. Аб тым,

саф здзівіўся іх прастаце. «Бедныя людзі,— падумаў сам сабе,— вераць, што жыхары таго свету чуюць іх ці патрабуюць ад іх малітвы».

Ледзь падумаў так, як агарнула яго нейкая трывога, а калі заспяшаўся дахаты, убачыў нечакана, што побач з ім ідзе велізарны шкілет. Гэта так яго напалохала, што, вярнуўшыся дадому, доўга быў як непрытомны. Дарэмна стараўся пераканаць яго прыяцель, што гэта адбылося з якойсьці самай звычайнай прычыны. Здаралася колькі разоў, што ўвечары той шкілет заходзіў у яго пакой і станавіўся ля стала. Тады Філосаф пранізлівым крыкам склікаў да сябе ўсіх, хто быў у доме. Калі заплюшчваў вочы, каб заснуць, здавалася яму, што страшны крывасмок, абапіраючыся спарахнелай рукою, навісаў над яго тварам і жахліва заглядваў яму ў вочы; пранізліва крыкнуўшы: «Труп, труп!» — усхопліваўся Філосаф з ложка. Доўгі час бачачы такія відовішчы, ён зусім перамяніўся: пабляднеў з твару, саслабеў і думкі заўсёды меў неспакойныя. Да таго ж асістэнт, засмучаны гэтымі пераменамі, пакінуў яго і выехаў у нейкія далёкія краіны.

Раней Філосаф быў моцны духам, ні ў што не верыў; цяпер прымхі мучылі яго душу і даводзілі да роспачы. Калі часам пачуе сярод начное цішы стогны ўдода або журботныя савіныя крыкі, рабіўся надзвычай устрывожаны, чакаў якога-небудзь няшчасця ў доме. Заскуголіць сабака на панадворку — ён бяжыць пaглядзець, у які бок павернута сабачая пыса, бо, на яго думку, там жахлівы пажар знішчыць вёску або выпаліць лес. А яшчэ больш раздражняліся яго аслабленыя нервы, калі бачыў, што, скуголячы, сабака не падымае галаву, а нібыта чуе нешта пад зямлёю. Роспач ахінала яго, бо гэта вешчавала смерць камусьці ў яго доме. І ён, не могучы пазбавіцца ад гэтага страшнага прароцтва, тут жа загадваў запрагаць коней і ўцякаў у горад або куды-

Увогуле ён нагадвае Карпінскага, а вясёлымі творамі — Раймунда Корсака[18], асабліва тыя песні паэмы «Бібейды», якія я чытаў у рукапісе. Зборнічка вершаў Аношкі, выдадзенага паняй Урублеўскай[19], я не бачыў, таму суд мой пра яго можа быць заўчасны.

Аднак з усіх пісьменнікаў толькі два могуць заслугоўваць назвы беларускіх народных, што нас, уласна, больш за ўсё цікавіць.

Францішак Рысінскі[20], аўтар мноства напісаных з нагоды і лёткіх вершыкаў, лёгкіх, вясёлых, дасціпных, у якіх звяртае ўвагу і міжвольна прымушае задумацца філасофская, часам знянацку кінутая думка, заснаваная на глыбокім веданні свету і людзей, выяўляе і рэдкі талент, і розум, падтрыманы навукай і роздумам. Сам чыноўнік, бо быў старшынёй Цывільнай палаты ў Віцебску, належачы да шаноўных людзей і праз уласнасць,— хоць, здаецца, род яго з Украіны,—пераследаваў ён з'едлівай мовай камізму сваіх сабратоў; гэтыя вершыкі з нагоды, у якіх заўсёды хапала пругкасці, выказвалі нейкі грубаваты гумар, адценне камізму, уласцівага аднаму толькі сярэдняму класу беларускай шляхты; малюючы часта якую-небудзь агульнавядомую асобу, яны мелі велізарны поспех і абляталі ў вуснай перадачы ўсю Беларусь. Сталі такія папулярныя, што не знойдзеш ні дома, ні асобы на Беларусі, якія б не ведалі на памяць хоць бы ўрыўка з якога верша Рысінскага. Быў ён праўдалюб, рэзаў вострую праўду кожнаму: і чыноўніку, і духоўнаму, і калегу, і роўнаму сабе шляхціцу, і сябрам, і суседзям, не мінаў нават прыгожага полу, да якога меў немалы інтарэс. Грубаватым гумарам ён трапіў у жылку нацыянальнай схільнасці і так зліўся з думкамі сабратоў, што яго асобныя выразы сталі ў многіх мясцінах прыказкамі, як правінцыяльная мудрасць. Хоць геній Рысінскага і не адпавядае ўсім умовам чыста народнага пісьменніка,

аднак вялікая яго папулярнасць дазваляе яму заслужыць гэтае найменне. Часам таксама нагадвае Раймунда Корсака, часам Каятана Вянгерскага[21]*.

Каб паказаць дух Рысінскага і тое, што рабіла яго папулярным, прывяду колькі ўзораў, хоць ва ўрыўках, з тых вершыкаў, якія кружаць у вуснай перадачы, а цалкам ніколі не маглі быць друкаванымі.

Напрыклад, просьба адной паненкі, што моліць аб мужу ў свайго патрона:

Хіба прашу я дажджу ці пагоды,
Плодных палёў ці дзяржаўнае згоды?
Што мне інтрыгі вайскоўцаў дасужых —
Мне трэба мужа!

Божа, ты ў працы вялікай шчыруеш —
Лёсам, зямлёй і народам кіруеш;
Слухай жа ўласнай жабрачкі прычыны —
Беднай дзяўчыны!

Пан над панамі, прашу я у Пана:
Дай мне, каб хлопец, што мной пакаханы,
Быў маёй радасцю, шчасцем і краскай —
З Панскае ласкі!

Глянь мне у сэрца, там шчырасць пануе,
Грэбую золатам, цноту шаную,
Спраў мне, каб быў маёй лекнасці панам —
Гожы й каханы!

Божа, даруй мне, што я гэтак смела
Ў тым прызнаюся, чаго б не хацела,
Калі ж ты добры, надай маім плянтам
Духу Інфлянтаў!**.

---

* Поўнага рукапісу аўтара дастаць я не мог. Чуў толькі, што кс. місіянер Карніловіч[22] меўся некалі заняцца выданнем поўнага Збору яго паэзіі ў Вільні. Лятучыя вершыкі друкаваліся ў віленскіх штогодніках, як у «Noworoczniku Litewskim» п. Г. Клімашэўскага[23] і, калі памяць мяне не падводзіць, у «Zniczu» Кржачкоўскага[24], таксама некалькі вершаў — у другім томе «Rocznika Literackiego»[25], а яшчэ колькі з'явіцца ў трэцім томе.

** Рай для нявест з вялікім пасагам і багатых жаніхоў.

Угневаная ж паненка дае такі адказ на няпрошаныя псалмы, напісаныя ад яе імя:

Што твае песні, псалміста каханы,
Свет падманеш, але толькі не Пана,
Хлопца не хочу, ні старца, ні франта,
Ні інтрыганта!

. . . .

Смела імя тваё згадваю, Божа,
Ты мне за гэта даруй, калі можаш,
Толькі падобна, што й іншыя плянты
Пруцца ў Інфлянты!*

Гэта ж здарэнне ў жыццёпіс запішам:
Моліцца дзесьці вялебны Францішак,
Нашы ж псалмы, каб часіну прабавіць,
Дзядзечка правіць!

А пасля гэтага незадавальнення паненкі ідзе маральная заўвага адносна паненак увогуле, ужо не з добрых часоў Рысінскага:

Гэта некалі вершы дзяўчат забаўлялі,
А цяпер яны правілаў іншых спазналі;
Не цікавяць іх вершы, бо ведама кожнай,
Што на хлопцаў глядзець і без розуму можна.

Нарушэвіч[26] не ў модзе. Хто скажа прычыну?
І смяецца хлапец маладзенькі з дзяўчынай.
Іншы ж есць шакалад, пуза портэрам поўніць,
Быццам з Груберам** мудрым гаворыць на роўных.

---

* Дзядзечка, мабыць, хацеў выдаць нябогу не за маладога, а за багатага жаніха.

** Ксёндз Грубер[27], генерал ордэна ксяндзоў езуітаў, славіўся ў сваім часе розумам. Пры многіх прыроджаных талентах ён меў багатыя веды. Любіў жывапіс, музыку, паэзію, механіку; быў у сваім родзе геніем. Гэта ён прыдумаў гаворачую галаву таго слаўнага Драўлянага Дзядка, аб якім успомніў Ходзька[28] ў «Літоўскіх малюнках» і які паслужыў пану Баршчэўскаму тэмай для філасофска-беларускай аповесці[29].

Вось якая была філасофія жыцця паэта, што не дбаў ні пра багацце, ні пра пасады:

Пан Дамінік, дя цябе дзеля ладу
Я у парожняй куросадні сяду,
Буду і сумным, як ты, і вясёлым,
Выйду ж адно на імшу да касцёла.
Пехам пайду, на парады забуду,
З добрага посуду есці не буду.
Замак пакіну, халупу збудую,
Хлебам сабачы катух наладую.
Свет свой былы не згадаю ніколі,
Колькі там д'яблавай дзеі і волі!
Скончу з даўгамі, унікну пашанаў,
Нават падаткі збіраць перастану.
Толькі тады, жывучы здаваленa,
З родных загонаў скажу перад сконам:
«Што будзе — не дбаю, былога не шкода,
Лёс жа дурны...»

Другім быў Манькоўскі[30], спачатку саветнік у Магілёве, а потым у Віцебску віцэ-губернатар, які адзін толькі заслугоўвае назвы народнага беларускага пісьменніка. У сваёй *«Энеідзе навыварат»*, пародыі ў такім жа родзе, як травеставаная на нямецкую пана Блумаўэра[31], на маларасійскую пана Катлярэўскага[32], на польскую часткова пана Хамянтоўскага[33],— у вобразах герояў сапраўднай «Энеіды» малюе ён быт заможных беларускіх сялян; калі не браць пад увагу нястачу мясцовых рэалій, гэта чыста народная беларуская паэма па духу і форме. Апрача таго, гэта самае дасканалае выяўленне таго грубаватага беларускага гумару, які ў формах мовы больш асвечанага класа праявіўся ў Рысінскага. Больш ад апошняга знаёмы з бытам мяшчан і класа земляробаў ён пакінуў помнік духу, сілы і самых чыстых форм беларускай гаворкі. Таму вечна жыць будзе ў народнай памяці. Напісаная 50 год назад[34] і ніколі не друкаваная яго *«Энеіда навыварат»* (ніцаваная) зрабілася вельмі папулярнай сярод маладой

засцянковай шляхты. На вялікіх кірмашах у Чашніках, Бялынічах, Хасловічах[35], Шклове, Гомлі, у Полацку на Красніку* і цяпер пачуеш за вясёлай бяседай урыўкі з яе, хоць часта так перайначаныя, што ледзьве распазнаеш арыгінал. З прыемнасцю паўтараюць сцэны, у якіх нацыянальнасць прабіваецца пад грэчаскімі імёнамі. Дагэтуль я ўтрымаў у памяці двухрадкоўе, у якім паэт малюе бажка Эола, калі той сядзіць на печы і пляце лапці, як сапраўдны беларускі селянін, і да яго прыходзіць Юнона, просячы, каб узняў буру на азёрах; як толькі ўбачыў багіню —

*Заткнуў за пояс кацатых***
І зваліўся с печкі в одін міх!..

Як Манькоўскі быў прадстаўніком досціпу бяднейшай шляхты ў Магілёўскай, так Рысінскі — больш асвечанай у Віцебскай, дзвюх губернях, што складаюць сапраўдную Беларусь[36]. Адзін быў больш папулярны, другі — больш народны. Цікава, што ні пра Манькоўскага, ні пра Рысінскага, людзей гэтак паўсюдна знаных, наколькі мне вядома, дагэтуль ні слова нідзе не напісана.

Поўнага рукапісу я таксама дастаць не мог. Засталася звестка ў сваякоў, нібыта аўтограф знаходзіўся на руках у памешчыцы пані Дышлеўскай[37]. Перадача гэтага рукапісу ў друк, якім ахвотна заняліся б мы самі, заслужыла б агульную ўдзячнасць. Апрача цікавасці літаратурна-бытавой, а таксама гістарычнага значэння, далучаецца тут яшчэ бясконца важнае значэнне філа-

---

* Названы так з-за чырвоных насоў кірмашоўцаў у час марозаў перад самымі Калядамі.

** Касцяная прылада, якой сяляне плятуць лапці. Гэта слова, здаецца, даводзіць, што Манькоўскі паходзіў з Задзвінскай ваколіцы, бо ў Неўлі і іншых паветах, што ляжаць у тым баку, яго не ўжываюць, там кажуць: спіца.

лагічнае, як цікавага помніка мовы, ад якой не засталося амаль ніякіх пісьмовых слядоў.

Але пяройдзем да сучаснай літаратуры. У цяперашні момант, са з'яўленнем альманаха «Rubon»[38], адкрываецца новы шэраг імён, дагэтуль зусім невядомых, тых маладых людзей, бацькі якіх засталіся верныя ўспамінам «Miesięcznika Polockiego»[39]. Яго рэдактар пан Каз. Буйніцкі[40], інфлянцкі памешчык, з ваколіц Краслаўкі, у Дынабургскім павеце, у чатырох дагэтуль выдадзеных томіках давёў свае па-сапраўднаму грамадзянскія намеры. Перш за ўсё галоўнай яго думкай было заваяваць для свайго краю тое добрае імя, якім ён дагэтуль, у літаратурных адносінах, не ганарыўся ў параўнанні з іншымі нашымі правінцыямі. Абудзіць думку, што заснула, прыцягнуць моладзь да пяра і кніжкі, а пішучых — да рэчаў свойскіх, хатніх — сараўды цудоўная мэта! Ужо выявіліся цудоўныя вынікі гэтых намаганняў, шкада толькі, што высакародную мэту не зразумела маса дваранства, а таксама блізарукая крытыка. Выданне праз адсутнасць падпісчыкаў ледзьве можа ўтрымацца, аднак настойлівасць выдаўца абяцае пераадолець гэтыя непазбежныя на пачатку перашкоды.

Пан Буйніцкі стаў у нас вядомым пасля выдання «Вандровак па малых дарогах»[41], сатырычна-бытавога нарыса фізіяноміі роднага краю. Бездапаможнасць і камізм высмеяны калі-нікалі досыць дасціпна, хоць крыху дзедаўскім спосабам. Некаторым уздумалася адшукваць у характарах, што выступаюць на сцэну, уласныя партрэты. Сёй-той, прызвычаены верхаводзіць на сейміках, пазнаўшы сябе ў якім Гласковічу, зрабіў антылітаратурную дыверсію супраць поспеху «Rubonu». Гэта першая і найлепшая праца пана Буйніцкага, якая, апрача пэўнай літаратурнай вартасці, мае заслугу ў выпраўленні нораваў. Castigat quos diligit![42] Бо ён

іншых сваякоў. Гэтую сям'ю пан прывёз з-за свету. Раней жылі яны дзесьці далёка за Дзвіною, і бацька Алюцін памёр адразу ж, як прыехалі ў наш край.

Госці гулялі, пілі адзін з адным, добра падвесяліліся, дуда зайграла песні, і танцы не спыняліся ўсю ноч. Але ўсё было прыстойна, бо паны і аканом часта наведвалі вясёлае ігрышча.

Пасля вяселля пан і Антон добра дапамаглі маладым. З самага пачатку гаспадарання Васіль ужо меў колькі коней, кароў і іншай жывёлы; новыя забудовы ды колькі дзесяцін ураддівае зямлі.

— Але цікава,— сказаў пан Завальня,— ці перавыхавала яго Алюта, бо ёсць прыказка: хто ажэніцца, той пераменіцца.

— Не, паночку, кажуць людзі, што калі родзіцца жарабя з лысінкай, дый з той самай лысінкай і ваўкі з'ядуць.

— Дзіўныя рэчы на свеце! Кажы ж далей.

— На сваёй гаспадарцы Васіль быў надта ж нешчаслівы, хоць нейкі час, здавалася, і перамяніўся на лепшае. Дзіўна, што страчала яго адна бяда за другою. Выганяць пастухі чараду за вёску ў поле, выбяжыць з лесу воўк, схопіць барана; калі разгледзяцца, дык бачаць, што той баран быў Васілёў. Здаралася гэта колькі разоў, і заўсёды воўк нібы выбіраў толькі Васілёва. Ходзяць гусі па полі, ускочыць ліса і падушыць іх — гусі былі Васілёвы. Карова ягоная раз заблудзілася каля возера, убілася ў балота, пакуль прыбеглі на дапамогу, ужо ўтапілася. І гэтыя нескончоныя страты давялі яго амаль да галечы.

Неяк загарэўся гай, збеглася ўся воласць; не далі рады, полымя, як хваля на возеры, разышлося па ўсім гаі. Шугаючы ўгары, яно ахоплівала густыя лапы яліц і хвояў, а дым, як страшны туман, закрыў усё неба і зямлю так, што ледзь дыхаць можна было. Бегаючы

мала або зусім невядомых, якія даставіла яму Прэльская бібліятэка (у Дынабургскім павеце), багатая на хронікі і рэдкія рукапісы. Аднак трэба прызнаць і тое, што апрача аскетычнай афарбоўкі прабіваецца тут і паэтычны настрой, які міжвольна ўзнімаецца з-пад карпатлівых даследаванняў аўтара «Гісторыі ў легендзе», пару ўрыўкаў з якой публіка чытала ў «Tugodniku Petersburskim», а адзін — у другім томе «Rocznika Literackiego»[48].

Брашура пра пошукі назвы старадаўняй Дзвіны[49], якая паказвае толькі з найлепшага боку цярплівасць у асобе з такога арыстакратычнага роду, вядзе праз жахлівы сонм Скілаксаў[50], Тымеяў[51], Эратасфенаў[52], Артэмідараў[53] і іншых перыплаў[54], якія пісалі за 360 гадоў перад Хрыстом! Бясплённы вынік гучнай эрудыцыі... Агульны вывад, што працы графа, будучы вучонымі і з маральнымі мэтамі напісаныя ў форме французскіх раманаў, хоць і маюць сувязь з палітычнай гісторыяй Беларусі, не з'яўляюцца народнымі, бо ёсць і застануцца назаўсёды чужымі грамадскасці.

Пан Адам граф Плятар[55] у Краслаўцы, у Дынабургскім павеце, аматар старажытнасці, збірае помнікі, якія адносяцца выключна да гісторыі Інфлянтаў, і цяпер працуе над гісторыяй Дынабурга. Яго працы, якія чыста эрудыцыйна збліжаюць факты, без гіпотэз і сувязі паміж сабою, з'яўляюцца падрыхтоўчымі матэрыяламі для аўтара гісторыі, які яшчэ не знайшоўся.

Што ж можна сказаць пра іншых пісьменнікаў, з той пазіцыі, з якой мы абмяркоўваем нашу тэму? Якую ж сувязь з Беларуссю маюць, напрыклад, рыфмы пана Аляксандра Спасоўскага[56], падобныя да якіх пісаліся некалі (бо сёння не пішуцца з-за адсутнасці чытачоў) на ўсіх канцах зямлі, дзе былі школы і альбомы? Або напрыклад, класічна прылізаная «Псіхея»

пана Гаўдэнтыя Шапялевіча[57] — чым жа могуць хваляваць сумленнага беларуса авантуры міфалагічнай багіні? Сапраўды, столькі ж, колькі і «Арэст» Мігановіча або «Палтава» Мусніцкага! А папраўдзе не варта ламаць сабе галаву і пальцы над вырабам прыгожых актаваў — дзеля прадмета, які зусім не датычыць ні роднага краю, ні літаратуры. Маем надзею, што абяцаная гэтым аўтарам паэма «Вар'ятка» выкажа менш класіцызму, а болей мясцовага духу.

Мы закранулі бліжэй пытанне народнасці, бо ад каго ж, калі не ад тых, хто нарадзіўся і вырас на сваёй зямлі, маем права чакаць дакладных уяўленняў пра яе, праяўлення і развіцця яе гістарычнага і сучаснага духу? Гэта іх нядбаласць з'яўляецца прычынай, што Беларусь у іншых правінцыях або ў чужых газетах* лічыцца краем глухім, цемным, ад якога дагэтуль патыхае абскурантызмам Альвара. Пішуць класічныя паэмы, альбомныя вершыкі, нейкія драмы-монстры, а не ведаюць зямлі, што іх нарадзіла, і народа, сярод якога ўзгадаваліся! Якім жа бокам, хоць самым далёкім, творы іх хоць у чымсьці судакранаюцца з поўнай паэтычных вымыслаў і фантазій Беларуссю?

Будучы на Беларусі толькі праездам, я быў здзіўлены, наколькі яе пісьменнікі забылі сябе саміх, а таму хоць я і чужы гэтаму краю і маю самыя недакладныя ўяўленні, вырашыў частку сваіх звестак пра яе сабраць у адно, падзяляючы іх на статыстычныя і літаратурныя ў двух асобных артыкулах, шчыра прагнучы, каб мой беглы нарыс выклікаў больш дакладную працу.

Пан Аляксандр Гроза, што паходзіць з Украіны, даў цудоўны прыклад перадачы паэзіі простага народа. З асобных паданняў склаў ён нешта цэлае і, афарбаваўшы іх колерамі паэзіі і мясцовымі формамі, ства-

---

* «Москвитянин», 1843[58].

рыў вельмі прыхожую паэму, якая мае больш характару народнасці, чым усе паэтычныя творы, напісаныя дагэтуль у тым краі. Праўда, узяўся за гэта ўмелы штукар, майстра сваёй справы!

Ёсць яшчэ паэт, які нарадзіўся на Беларусі — дзіця нешчаслівага лёсу, выпрабаванае ў пакутах,— які ў кожным вершы выліў журбу па блізкіх і моцную прывязанасць да роднай зямлі. Т. Лада-Заблоцкі[59] выказвае пачуццёвы бок Беларусі, бо ніводны з вядомых там дагэтуль вершаскладальнікаў ніколі не выявіў столькі паэзіі сэрца. Перш за ўсё ён паэт сэрца. І ў гэтым выпадку мы можам верыць яго паэзіі, бо ўсё жыццё ён быў нешчаслівы! Тут няма ні перабольшванняў, ні выдуманых пакут. Няшчасце развіло ў ім пачуцці і схіліла да паэзіі. Вялікі талент, загартаваны ў агні пакут. Бо трэба пакутаваць, каб стаць геніем! Выхаваны на ўзорах еўрапейскай паэзіі, можа, у выніку гэтага ён страціў шмат з той самабытнасці, якая пры іншых акалічнасцях зрабіла б яго сапраўдным народным паэтам. Падрыхтаваны грунтоўным навучаннем ва універсітэце і веданнем англійскай, нямецкай, французскай, а таксама ўсходніх моў, ён, можна сказаць, наблізіўся да таго ўзору паэта, які граф Генрык Ржавускі[60] вызначыў для юнака*. З родным краем яго звязвае хутчэй фантазія і пачуццё, чым памяць хатніх звычаяў. Талент яго, выхаваны на Байране, Шылеру і Муру[61], меланхалічным Муру, барду ўбогай Ірландыі,

* «Паэт павінен быць маралістам і філосафам... А перш за ўсё няхай захоча пераканацца, што ўжо сёння нельга быць паэтам без вялікай, глыбокай, старраннай вучобы, што паэзія з'яўляецца праявай роднага духу ў самым прыгожым яго элеменце, які ўсіх займае, а не выказваннем сваіх асабістых уражанняў, якія не маюць ніякай грамадскай цікавасці і, самае большае, могуць хваляваць толькі жонку і дзяцей пішучага, калі ён жанаты, а калі не, то некалькіх дурняў, якія цешацца, бачачы рыфмаваныя думкі, падобныя да тых, што нараджаюцца ў іх мазгаўні».

якога, здаецца, перш за ўсё сабе аблюбаваў, бо ён найбольш адпавядае яго перапоўненай горыччу душы, і якому наследаваў у столькіх элегіях, натуральна, мусіў прыняць характар еўрапейскай паэзіі. У маладосці ён напісаў апісальную паэму «Ваколіцы Віцебска», бо тады была мода на апісальныя паэмы, як «Гара» Адынца[62] і г. д., у якой выліў эгатычныя пачуцці, як у страфе XXII і г. д. Відаць у ім знаёмства з Янам Каха짋оўскім[63], ад якога пазычыў крыху прастаты (страфаV). Ён пакінуў толькі некалькі мясцовых вершаў, як «Да Дзвіны», «Даўжанскае возера» і г. д. Але найвышэйшая моц праявілася ў паэтычных творах, напісаных за Каўказам. Стыль яго сведчыць пра добры густ і мастацкае адчуванне далікатных адценняў нашай мовы[1]. Не пазнаеш, што ён пачаў пісаць на крэсах нашай мовы[64]; аднак імя каханай паэта — Наталля!..*

Ад самой паэзіі пяройдзем да выяўлення філасофскіх паняццяў пра паэзію ў беларускай літаратуры. Найважнейшай працай у гэтых адносінах, якую я ведаю, з'яўляецца даследаванне пана Ігната Храпавіцкага[65], выклікане, як здаецца, «Rubonem» і прызначанае для аднаго з наступных тамоў, якое я чытаў у рукапісе. Гэта першы самастойны філасофскі погляд на паэзію беларускага народа, першая адзнака набліжэння нацыі да самапазнання ў сутнасці сваёй паэзіі. Праца гэтая ўяўляе сабою поўны ахоп тэмы, пранікненне ў глыбіню і высвятленне паэзіі песні, экстракт глыбокіх даследаванняў і самых смелых высноваў пра паэзію простага народа. Самыя разнародныя элементы народнай паэзіі набліжаны, раскладзены і падведзены пад шырокі погляд самастойнага розуму. Да моцы дум-

* Зборнік паэтычных твораў Т. Лады-Заблоцкага выйдзе ў Пецярбурзе на пачатку 1845 года стараннем выдаўцы «Rocznika Literackiego**.

кі, адшліфаванай шматбаковай адукацыяй, далучае пан Храпавіцкі гэтую прамяністасць стылю, якая надае яго працы нейкую прываблівасць. Першы раз бачу, каб думка беларускага пісьменніка звярталася да прадмета, які кожнаму кідаецца ў вочы і пра які рэдка хто можа сказаць некалькі разумных слоў. Звычайна мы ведаем пра ўсё, апрача таго, што нас бліжэй за ўсё павінна цікавіць. Ведаем, што гавораць у англійскім парламенце або ў палаце дэпутатаў, у салонах мудрагелім з міс Тралоп[67] або панам Таквілем[68] пра звычкі амерыканцаў, а з панам Шэвалье[69] пра чыгункі, але не ўмеем сказаць трох слоў пра край, які нас нарадзіў і ўзгадаваў. Гэта праца — агульны вынік таго інтэлектуальнага руху, які ўжо некалькі гадоў праяўляецца ў наддзвінскай правінцыі. Узнаўляем просьбу, каб выдавец «Rubonu» не марудзіў далей з публікацыяй гэтага цікавага, з такім агнём напісанага даследавання, пасля якога прадмет беларускай простанароднай паэзіі, здаецца, будзе вычарпаны. Апрача таго, пан Храпавіцкі займаецца цяпер укладаннем поўнага Збору беларускіх песень, публікацыя якога была б архіважнай*.

Для паўнаты карціны разумовага руху на Беларусі мы павінны дадаць, што, апрача пішучых, ёсць і іншыя

* У адрасаваным мне лісце ад 10 студзеня 1844 года (з Кахановічаў у Дрысенскім павеце) на прапанову выдаць «Збор песень» аўтар так гаворыць пра свой план: «Належнае размеркаванне простанародных песень пасля адпаведнай іх сістэматызацыі мела б немалую карысць, бо аблегчыла б будучае іх даследаванне. Добра вядомы вынікі гэтага метаду ў гістарычных росшуках, а таксама ў іншых даследаваннях. Аднак зрабіць гэтае размеркаванне даволі цяжка. Класіфікацыя на песні гістарычныя (калі яны выявяцца), абрадавыя, веснавыя, летнія, на думы і прыпеўкі, як прыходзіла мне спачатку ў галаву, нічога не дасць. Толькі адзін падзел быў бы насапраўднаму рацыянальны — падзел, які адпавядае тром галоўным палітычным пераменам, што адбыліся ў гісторыі правінцыі. Велізарная з гэтага, напэўна, выйшла б карысць» і г. д. Са свайго боку, зробім высілкі, каб гэтая важная праца, як толькі яна будзе завершана,

Усе, хто там быў, засмяяліся. Шкаляр жа раззлавана плюнуў.

— Лухту вярзе пустая драўляная галава,— сказаў ён і пайшоў.

Пасяліўшыся ў вёсцы, ён не шкадаваў грошай на сваю бібліятэку. Купляў філасофскія творы без выбару на розных мовах. Моладзі, якая часта збіралася ў яго, каб паслухаць пра высокія матэрыі, ён апавядаў пра цуды, тлумачыў таямніцы прыроды, якіх сам не разумеў, і быў вядомы там як вучоны чалавек, сапраўдны філосаф.

Ён знайшоў сабе яшчэ асістэнта, нейкага чужаземца (таксама філосафа), добра плаціў яму і ўсялякія ствараў выгоды. А той, хвалячы яго, называў геніем у філасофіі і, карыстаючыся з яго лёгкавернасці, дадаваў да сваёй дурной філасофіі яшчэ і блюзнерствы.

Хутка малады філосаф заганарыўся, меў сябе за асобу выдатную, пазіраў на ўсіх людзей, як глядзяць з горнай вяршыні на мурашак.

Аднойчы ў нядзелю Філосаф запытаўся, пасміхаючыся, у свайго таварыша:

— А ці паедзем сёння ў касцёл?

— Што там рабіць у касцёле, хіба, можа, ты маеш патрэбу з кімсьці пабачыцца?

— Хацеў бы сустрэць сяго-таго з суседзяў і запрасіць іх да сябе.

— То добра. На гэта шмат часу не трэба.

Прыехалі на імшу. Святыня поўная вернікаў. Філосаф выскачыў з карэты, заходзіць у касцёл, і калі стаў пасярод натоўпу — дзіва нечуванае! — дзе ягоныя плечы шырокія і рост высачэзны? Вокамгненна стаў ён такі маленькі, як драўляная дзіцячая лялька. Хто стаяў блізка — пазналі яго і пазіралі адны са страхам, другія — з насмешкаю. І ўсе прэч адступаліся ад яго. Ён жа, сам перапалоханы, не памятаючы, што з ім дзеецца,

скага паветаў, і выйшаў з той шматлікай, хоць і беднай шляхты, якая, не ведаючы сябе, не пазнаўшы сама сябе ў сваёй сутнасці, мае найбольш жывых народных элементаў, захоўвае з нязгладжаным цывілізацыяй характарам найбольш народных успамінаў. Гэты бедны клас шляхты, які мае такія блізкія сувязі з класам сельскага народа, што амаль зліваецца з ім у адно,— уяўляе сабой пераход і паяднанне тых двух саслоўяў, якім наш пісьменнік прысвяціў сваё пяро. У многіх аповесцях маляваў ён быт абодвух гэтых класаў з усёй палкасцю паэтычнага сэрца, з тым пачуццём, якому прысвяціў усё сваё жыццё. Бо трэба ведаць, што ўсё жыццё пана Баршчэўскага з'яўляецца адным пастаянным самаахвяраваннем — дзеля паэзіі!..

Яшчэ ў Полацку, у калегіі езуітаў, будучы малым хлапчуком, ён пісаў ужо вершы, за што рана заслужыў мянушку episodeвершаскладальніка. Там пры кожнай урачыстасці выступаў з вершам, з арацыяй, так што была гэта фігура святочная, урачыстая, якую няраз узнімалі да

Ідэя беларускіх паэтаў адносна народнасці ў мастацтве пачынае праяўляцца і ў музыкаў. Так, вядомы ў сталіцы музыкальным талентам пан Антон Абрамовіч[82] падхапіў думку, кінутую намі ў першым томе «Rocznika Literackiego», і ад некалькіх беларускіх мелодый, пакладзеных на ноты, перайшоў да задумы стварыць музычную паэму ў духу народных песень на тэму «Беларускае вяселле». Усе абрадавыя часткі гэтага акта маюць там сваё музычнае тлумачэнне, а над усім лунае чуллівая летуценная думка — то сумная, то вясёлая на перамену,— як душа нарачонай, што расчулена цяперашняй хвілінай і марыць аб няпэўнай будучыні,— думка, якая для музыкі-паэта складае поўную прываблівасці тэму. Пан Абрамовіч, родам беларус, беручы зусім новую ў нас і дагэтуль нечапаную тэму, калі яе добра павядзе, можа стварыць рэч зусім арыгінальную і заняць выключнае месца ў касмапалітычнай еўрапейскай музыцы. Урыўкі, якія мы чулі, захапілі нас, таксама як і ўсіх слухачоў, землякоў кампазітараў, якія найлепей маглі меркаваць аб праўдзівасці народных мелодый. Гэтая кампазіцыя, якую ўжо нельга назваць не іначай як паэмай, будзе змешчана ў трэцім томе «Rocznika Literackiego» на 1845 год[83].

Але там на лугах і ў гаях гуляюць русалкі-вадзяніцы, на галовах у іх пекныя вянкі з валошак, вусны іх караладвыя, вочы ясныя, доўгія валасы падаюць на плечы, ветліва яны страчаюць вандроўнікаў. Адны з іх — легкадумныя, заўсёды вясёлыя, скачуць і спяваюць, вабяць да сябе, смешаць жартоўнаю гаворкаю, завабліваюць у цёмныя лясы; заблукаўшы там, няшчасны падарожны ніколі не выйдзе на дарогу. Іншыя — змрочныя, у вачах меланхолія, словы іхнія хвалююць, пяшчотныя песні раняць сэрца, як страла, акунаюць думкі ў смутак і, прывёўшы гэтымі чарамі ў роспач, уцякаюць прэч.

Праваруч — высокія горы, а на іх — велічныя замкі, там шмат золата і срэбра, гаспадары гэтых гмахаў пагарджаюць беднасцю і пакутамі, але і самі пакутуюць, бо апоўначы ў іх салонах скачуць шкілеты, мучаючы лютым страхам і гасячы ўвесь бляск велічы.

Дык бывай, пане, не магу ісці з табою, бо кіруюся ў супрацьлеглы бок.

Сказаўшы гэта, Шылка закінуў за плечы кульбаку і пайшоў павольнаю ступою.

Адольф заходзіць у лес. Дзень быў хмурны, вецер шумеў у густых галінах; юнак задумліва ўспамінаў мінулае, якое здавалася яму ўчарашнім днём. Выняў лісцік жабер-травы, які нёс з сабою загорнуты ў паперу, падзівіўся з незразумелае яго сілы, пашкадаваў, што адважыўся ісці ў падводную краіну да духа Фарона, убачыў, да чаго давяло яго жаданне ведаць будучыню, схаваў зноў свой лісцік, уздыхнуў і пайшоў далей.

Прыйшоў на тое месца, пра якое апавядаў Шылка, і, не глянуўшы на дзве шырокія дарогі справа і злева, пайшоў вузкаю сцежкаю праз камяністыя палі і цёмныя пушчы.

Ішоў самотны, не меў каму і слова сказаць. Рэдкі чалавек насмеліцца ісці праз гэтае месца; бачыць толькі, як перапалоханы дзікі звер хаваецца ў гушчары, чуе

народных беларускіх пісьменнікаў. Аб'ём артыкула не дазваляе нам прывесці цалкам гэты верш, гэтаксама папулярны ў Віцебскай губерні, як рыфмаваныя сентэнцыі Рысінскага*. Апрача таго, ён склаў песеньку *«Да чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?»*, вельмі

* Але каб паказаць грубаваты досціп, характэрны для краю, далучаем пару ўрыўкаў з гэтага верша, напісанага з нагоды вядомага ў ваколіцы выпадку, у маёнтку пана Маліноўскага, у Шнітаўках, за 50 вёрст ад Полацка, у 1812 годзе.

РАБУНКІ МУЖЫКОЎ

Як працуская сіла
Із-за Дзвіны наступіла,
Нам стала карціць,
Штоб парадак прывраціць.
Аднака ж сядзелі ціха,
Аж тут прыносіць ліха
Працузаў у наш двор,
І нутка дзелаць збор.
Клеці паразбівалі,
Паноў нашых загналі,
Нас казалі пазбіраць
І гарэлку піць і браць.
Працузы нас пахвалялі,
Аб нашым краі упаўнялі[86]
І на мігі нас прасілі,
Каб мы з імі двор лупілі.
І мы доўга так гулялі,
Што хацелі, пілі, бралі.
Той браў плацці на вяроўку,
Чым абшыць жонкі шнуроўку,
Цыны, медзі, колькі мог,
Чым абліць дуду і рог...
Іншы быдло занімаець,
Другі адзенне хапаець,
Іншы толькі есць і п'ець,
Другі шабляй куры б'ець.
. . . .

Калі ўжо так гуляюць,
Пачулі, з пушак страляюць,
«Галён! галён![87] *— закрычалі*
І ўсе з двору высыпалі.
У Клясціцах а дзве мілі
Крывавую вайну чынілі[88].
Як працузы выйшлі самі,
Мужыкі былі панамі.
І калі так пагулялі,
Раду сабе укладалі.
*Першы Мінка*** *сеў за стол,*
У куты глядзіць, як сакол,
На крэсле, дзе сядзеў пан,
Пуза, як барабан.
А ногі як разапнець,
Хоць з калёсамі праедзь.
Помню я тыя векі,
Як жылі паноў прэдкі,
Нас у некруты не бралі,
Ах! што за паны бывалі!
Хоць на лбе валос і нет,
Да ўжо ж усы на ўвесь свет!
Два рукавы мелі красных
І яшчэ два ззаду запасных,
З адной палы ў тых паноў
Сямёра пашыў штаноў!
А гэты і нас паелі,
А самі ўжо згалелі.

** Лёкай пана Маліноўскага, які найбольш свавольнічаў у гэтых разрухах, пасля павешаны ў Шнітаўках.

папулярную цяпер, напісаную ў Марогах з нагоды залётаў да маладой панны Максімавічанкі, яшчэ ў студэнцтве, блізу 1809 года, калі меў не больш за 18 год.

Ствараючы вершы, ён ніколі не думаў пра друкаванне. Складаў, бо гэта цешыла шляхту ў ваколіцах, дзе жыў. Усвойскі, Латышэвіч і іншыя развозілі па кірмашах, смяяліся, спявалі і хвалілі.

Пасля заканчэння вучобы ў Полацку, з атэстатам кандыдата ў руках, адчуваючы сябе чымсьці лепшым за іншых, маючы рэпутацыю вучонага, хацеў ён заняцца прыватным гувернёрствам, што больш адпавядала яго схільнасці да навукі і паэзіі ў параўнанні з іншымі заняткамі. Аднак і тут, не бачачы ні будучыні, ні сродкаў для далейшай адукацыі, ён з некалькімі залатоўкамі ў кішэні і з торбаю за плячыма пешшу выправіўся ў Вільню ва універсітэт. Але на паўдарозе, калі ён адпачываў ля каменя, спаткаў яго пан падсудак І., які вяртаўся з Вільні і, бачачы, што намер яго занадта рызыкоўны, калі меркаваць па кішэні, угаварыў вярнуцца і даў яму месца ў сваім доме пры дзецях, лічачы яго хутчэй хатнім прыяцелем, кампаньёнам,— як чалавека гаваркога, які быў для яго забавай пры гаспадарскіх занятках. Пасля апынуўся ён у доме князя R., а нарэшце, распалены прагай пазнаць свет і людзей, пусціўся ў Пецярбург з якім дзесяткам рублёў у гаманцы. Прыняў яго там зямляк, калега і прыяцель пан Гаўдэнтый Шапялевіч, адзіная жывая душа, якую ён

Палы сабе пабрэзалі,
Хвасты ззаду падсякалі,
І цяпер ужо усякай
Кусай ззаду і г. д.
Прыдзеш у двор, баішся,
Пакуль к пану зблізкышся,
Доўга галаву скрабеш...
. . . .
Яшчэ ж гэта не канец,
Палажыш на стол яец,
І тут яшчэ страх бярэць
Ждаць, што пан запяець...
. . . .
Пусць мне хоць паб'юць штаны,
Да ўжо ж не будуць паны і г. д.

аднак вялікая яго папулярнасць дазваляе яму заслужыць гэтае найменне. Часам таксама нагадвае Раймунда Корсака, часам Каятана Вянгерскага[21]*.

Каб паказаць дух Рысінскага і тое, што рабіла яго папулярным, прывяду колькі ўзораў, хоць ва ўрыўках, з тых вершыкаў, якія кружаць у вуснай перадачы, а цалкам ніколі не маглі быць друкаванымі.

Напрыклад, просьба адной паненкі, што моліць аб мужу ў свайго патрона:

Хіба прашу я дажджу ці пагоды,
Плодных палёў ці дзяржаўнае згоды?
Што мне інтрыгі вайскоўцаў дасужых —
Мне трэба мужа!

Божа, ты ў працы вялікай шчыруеш —
Лёсам, зямлёй і народам кіруеш;
Слухай жа ўласнай жабрачкі прычыны —
Беднай дзяўчыны!

Пан над панамі, прашу я у Пана:
Дай мне, каб хлопец, што мной пакаханы,
Быў маёй радасцю, шчасцем і краскай —
З Панскае ласкі!

Глянь мне у сэрца, там шчырасць пануе,
Грэбую золатам, цноту шаную,
Спраў мне, каб быў маёй лекнасці панам —
Гожы й каханы!

Божа, даруй мне, што я гэтак смела
Ў тым прызнаюся, чаго б не хацела,
Калі ж ты добры, надай маім плянтам
Духу Інфлянтаў!**.

* Поўнага рукапісу аўтара дастаць я не мог. Чуў толькі, што кс. місіянер Карніловіч[22] меўся некалі заняцца выданнем поўнага Збору яго паэзіі ў Вільні. Лятучыя вершыкі друкаваліся ў віленскіх штогодніках, як у «Noworoczniku Litewskim» п. Г. Клімашэўскага[23] і, калі памяць мяне не падводзіць, у «Zniczu» Кржачкоўскага[24], таксама некалькі вершаў — у другім томе «Rocznika Literackiego»[25], а яшчэ колькі з'явіцца ў трэцім томе.

** Рай для нявест з вялікім пасагам і багатых жаніхоў.

Але нашай тэмы «Niezabudka» датычыцца толькі баладамі, якія маюць значэнне паданняў. Гэтае значэнне, не заўважанае ўяўнымі прыхільнікамі, выразней выявіцца пасля выдання ўсіх беларускіх апавяданняў. З'яўляюцца яны нібы ўступам да таго паэтычнага вобраза Беларусі, які аўтар наважыўся развіць у большым сумеры. Яны выніклі з натуральнага настрою розуму, які прадчувае адраджэнне новых форм паэзіі пасля доўгага класічнага заняволення, бо калі ўвесь свет зрабіў паварот ад старых форм, Баршчэўскі то ў глушы лясоў, то на палубе карабля заставаўся верны ўспамінам Анакрэонта, Тэафраста, Віргілія[90] і г. д. Балады паслужылі яму, каб ажывіць фантазію; ён сам гаворыць, што, калі б не пісаў балад, ніколі б не пісаў прозы. Балады яго не выдумка, як звычайна ў зграі пісакаў, што вымучваюць прымітыўную паэзію, а як ён выкарыстоўваў паданні, паглядзім на прыкладзе.

«Варажбітка Русалка». Высокага роду паніч заручаецца з цнатлівай беларускай дзяўчынай. Тым часам ён даведваецца, што багатая нявеста чакае жаніха ў Ноўгарадзе. Едзе, знаёміцца, заляцаецца і вяртаецца нагружаны багаццем. У дарозе паўстае перад ім русалка з лясоў, якая апякуецца забытай каханкай і робіць яму чарадзейнае выпрабаванне. З'яўляецца ў выглядзе пакінутай наддзвінскай дзяўчыны і папракае ў вочы за вераломнае каханне; апавядае, што, лятаючы ў выглядзе гусі ў Ноўгарад, бачыла там яго нявернасць. Маляўнічым з'яўляецца тое месца, дзе яна апісвае сваё падарожжа: бедная сірата ў полі звяртаецца да сваіх гусак і просіць у крылатых дапамогі:

Гускі, гускі! Я спяваю
Гэту песню са слязамі,
Бо пра сукню з пёрак дбаю,
Каб ляцеці разам з вамі!

На слязінкі долі горкай
Гускі мне скідалі пёркі*.

Гускі, злітаваўшыся, тры разы скідваюць па пёрку; яна ўбіраецца і ляціць; наблізіўшыся да гарадское брамы, заўважае ластаўку і просіць у яе жалобную сукенку. Ластаўка не адмаўляе:

І ў жалобе той нясмела
Я пад дах твой прыляцела!

Аднак, каб заляцець у церам, ператвараецца ў мушку:

Мушкай мкнуся па пакою,
Бо зазнала сэрца мукі;
Калі ёй у пекных строях
Цалаваў ты шчасна рукі,
Прысягаў: навек каханне.
Ах! Я прагнула скanання.

Заканчваецца ўсё тым, што ўяўная каханка ператвараецца ў русалку і прызнаеццца, што спакусіла яго:

Я Русалка-чараўніца.
Ха-ха! ха-ха! брава! брава!

Або ў баладзе «Дзявочая крыніца». У бары каля Полацка ёсць крыніца пад назваю *Дзевічый ручай* (або *калодзеж*), дагэтуль вядомая ў народзе. На вяселлі да закаханай пары з'яўляецца чараўнік: дзе радасць, дзе весялосць у людзей, там злы дух пільнуе ля парога; з'яўляецца і ператварае жаніха ў ваўкалака, гасцей — у ваўкоў, жанчын — у сарок, а нявесту — у зязюлю. Потым з хаты ўсе выбіраюцца ў поле, у бор: там, лятаючы за сваім нарачоным, журботная зязюля плача,— і, дзе падаюць яе слёзы, б'е крыніца ў бары, а ва-

* *Гусанькі, лябёданькі,*
Скіньце мне па пёрышку,
Я з вамі палячу і г. д.

кол крыніцы вырастае трава, якую завуць *кукушкіны слёзкі* *.

Хто ж не прызнае, што ў гэтых простых апавяданнях народа ёсць жывая паэзія? Кожная балада яго вырасла на такіх паданнях.

Тое, што піша пан Баршчэўскі прозай, не датычыць непасрэдна ні гісторыі, ні літаратуры, ні мовы Беларусі, але мае сувязь з рэччу больш важнай, а менавіта з духам і паэзіяй народа, адкуль выйшлі і гісторыя, і літаратура, і мова. Ухапіўся ён за самую жыццёвую аснову і вырашыў паказаць у мастацтве вялікі народны вобраз. Ён мае перад сабою народ, часта з усёй прывабнасцю ягоных яшчэ паганскіх фантазій, якія апраменьвае сваім, так бы мовіць, беларускім гафманізмам[91]. Як у баладах ён імкнуўся паказаць пачуццёвы бок паэзіі народа, так у апавяданнях — яго творчасць і нібыта нейкую філасафічнасць паняццяў пра быт, авеяных ягонай фантазіяй. У гэтых апавяданнях, якія памылкова называюць аповесцямі (але метафізічнасць выразу не мае значэння), толькі адно ядро належыць простаму народу, увесь малюнак — фантазія аўтара, сатканая на аснове нацыянальных колераў. Напрыклад, у апавяданні «Цмок, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем» даецца першае паняцце пра бытавыя адносіны: цмок — алегорыя спакусніка, ён спакушае жонку ў таго, хто вынасіў яго пад пахай, выпрабоўвае яго грашыма, каб самому скарыстаць слабасць жанчыны, і г. д. У народа няма вымыслу без далейшае акрэсленае думкі, толькі часта цяжка яе адгадаць, асабліва не ведаючы яго звычаяў. Пан Баршчэўскі не збіральнік паданняў, але іх выразнік у мастацтве. Аднак з гэтага не вынікае, што хто іншы не выкарыстае

* У Літве завуць яе зязюляю, на шырокіх лістках чорныя плямкі, цвіце на мокрых месцах з ландышамі.

яго апавяданняў яшчэ раз як матэрыял для ўзнаўлення. У адносінах мастацтва яны in crudo[92], недастаткова развітыя, маюць рысы нейкай недавыказанасці; гэта вынік яго імправізатарскай манеры, бо што ён раз напіша, тое без пэцканіны падае ў друк, без змены цэлага і паправак у дробязях. У ранніх апавяданнях занадта выпірае штучнае выкарыстанне чыстай фантазіі — для дасягнення мэты, для маральнага павучання, і гэта часта аслабляе эфект і паказвае недахоп мастацкага такту ў апрацоўцы, які з часам разаўецца. Ёсць у яго асаблівы талент да апісанняў прыроды роднага краю, якія ўсюды дыхаюць такой свежасцю, такой праўдай, што пераносяць у тыя ваколіцы,— напрыклад, уступ да апавяданняў, дзе карціна «Шляхціца Завальні» *.

Па яго манеры апавядання, набліжанай амаль да Гамеравай прастаты, я назваў бы яго беларускім рапсодам[93]. Не даспадобы яму манера новай (а можа, ужо і не новай) французскай школы, якая так моцна ўзрушае бедныя нашы нервы. Калі збіраецца пісаць, бярэ Гамера — не дзеля таго, каб наследаваць вестуну стагоддзяў (бо нават перад ім хоча застацца самім сабою!), а дзеля натхнення, каб прасякнуцца духам старажытнай прастаты: «Адысея» наводзіць на тысячы ўспамінаў з яго жыцця, так падобнага ў сваім блуканні па зямлі і морах, па вялікіх гарадах і вёсках да беднага грэчаскага рапсода! Бо, як я ўжо сказаў, усё жыццё пана Баршчэўскага — адно пастаяннае самаахвяраванне дзеля паэзіі! Аднак каб добра зразумець сказанае мною, трэба ведаць яго асабіста, трэба бачыць яго з кіем

* Ва ўступе да асобнага выдання аповесці «Драўляны Дзядок» мы намерваемся даць больш падрабязны разгляд яго апавядальніцкага таленту, а таксама высветліць тыпы, якія ён пазычыў з беларускага асяроддзя. Ёсць там дзве задумы: «Студэнт Люцэфуга» і «Горды Філосаф», такія плённыя, што маглі б даставіць модным французскім пісьменнікам матэрыялу на шматтомныя раманы[94].

пілігрыма ў руках, так як я спатыкаў яго ў маіх падарожжах, пешкі, сярод простага беларускага люду, на дзвінскіх плытах, у прыдарожных корчмах, на сцежках, ледзь пазначаных у лесе, і на вялікіх гасцінцах! Трэба яго бачыць у Полацку і Віцебску, калі, прыбыўшы пешшу з паўночнай сталіцы, атрасаючы пыл з абутку, спяшаецца з сям'ёй сумленнага шляхціца ўзнесці малітвы Спрадвечнаму ў родным касцёле. Выпешчаны крытык сапраўды ў ім нічога не зразумее!.. У гэтага чалавека няма марных слоў, няма рыторыкі, ён сам змест. Свае рукапісы, або, як ён сам называе, раптуркі[95], пісаныя старадаўнім почыркам, ён вечна носіць з сабою ў шапцы, побач з табакеркай. Не шукай там ні моднай арфаграфіі, ні доўгага j, ні é з рыскай, ніякай шліфоўкі, направак, уставак — ён сячэ сякерай з усяго размаху,— затое постаці ў яго выходзяць тыповыя, карціны ў масах. Затое ў ім няма таго ўбоства знаходак, разбаўленых на два тамы, з якіх, калі сціснеш, часта не выціснеш і кроплі зместу.

У апавяданнях Баршчэўскага я бачу першае праяўленне духу беларускага простага народа, як у даследаванні пана Храпавіцкага — першае выяўленне філасофскіх паняццяў аб паэзіі гэтага народа, а ў паэтычных творах Т. Лады-Заблоцкага — пачуццёвы бок беларускай паэзіі ў цяперашні момант.

Місія пана Баршчэўскага не апошняя; як бы там ні было, ён адкрывае новы край,— таму прычыняецца да развіцця і поступу думкі.

Але я не магу лепш закончыць свой артыкул, як прывесці словы знакамітага пісьменніка, што ў адным прыватным лісце гаворыць, між іншым, так: «Пан Баршчэўскі паўстае перад намі самым дасканалым выразнікам простанароднай фантастычнасці і звычаяў беларускага народа. Я ўпэўнены, што ён у сваім родзе не саступіць Сапліцы[96]. Пачаў ён прозай пісаць апо-

весці: не магу табе перадаць сваё вялікае ўражанне. Усё там выканана па-майстэрску пад выглядам найвялікшай прастаты. Гэта не проста збіральнік народных паданняў; у яго ёсць усе патрэбныя для гэтага ўмовы. Шчыры беларус, не цяпер, а з самага дзяцінства, правёў усё жыццё з народам. Яго твар, загарэлы, не кабінетны, выказвае ў ім чалавека дзеяння, не спекуляцыі; выхоўваўся ён у езуітаў, але гэта не пазбавіла яго пачуцця і прастаты; поўны сапраўднай веры ў тое, пра што піша, а гэта немалая ўмова, бо з верай кожнае апісанне непараўнальна жывейшае і праўдзівейшае; Беларусь ён ведае дасканала, бо разоў трыццаць абышоў усю яе пешшу і штогод і цяпер наведваецца на Радзіму з Пецярбурга, і ўсюды ён там жаданы, усюды яго міла прымаюць, бо як бард таго краю апавядае няспынна — показкі, аповесці сыпле як з рукава. Дзівосны ў яго інстынкт у апрацоўцы паданняў, амаль нічога свайго не дадае, а ўсё — яго ўласнасць: голая казка не мела б аніякай вартасці, але ён аздабляе яе іншымі паданнямі, дасканала драматызуе, і раптам вырастае нешта суладнае, поўнае простанароднай праўды і самага сапраўднага жыцця» *.

Пісаў у Пецярбургу,
1844 года, 8 верасня

---

* «Pielgrzym», 1843, т. II, чэрвень. З карэспандэнцыі ксяндза Галавінскага да Міхала Грабоўскага.

Юльян Барташэвіч[1]

ЯН БАРШЧЭЎСКІ

Ян Баршчэўскі нарадзіўся ў 1790 годзе[2] ў Марогах над возерам Нешчарда ў былым Полацкім ваяводстве, на самай мяжы Невельскага і Себежскага паветаў, г. зн. на ўсходзе даўняй Беларусі. Паходзіў ён з беднае, але сумленнае шляхты. Хоць пра яе зусім не ўспомніў гербоўнік Нясецкага[3], аднак высакародная ў сваёй прастаце, у таварыскім і засцянковым жыцці, яна, можа, таму, што жыла ў забыцці і воддаль ад вялікага свету, захавала найбольш родавых элементаў, якія нагадвалі вельмі даўнія сеймікавыя часы (. . .)[4].

Ідучы такім шляхам, Баршчэўскі мог зрабіцца паэтам простага люду ці ўласна народным, калі б адчуў у грудзях сапраўднае натхненне вестуна. Сярод вёсак забыў бы ён пра класічныя формы і спяваў не дзеля літаратуры, але дзеля Беларусі на мове яе народа. Настаўнікі сказалі б пра яго тады, што ён знізіў свой талент да простанароддзя, але наша пакаленне добра зразумела тую ісціну, што, каб мець нацыянальную паэзію, трэба спачатку выкупаць яе ў вясковай песні, бо толькі ў гэтай песні ёсць элементы першародныя, як у Гамеравай паэме, а не наследаваныя, як рымскія і французскія.

Маючы ў 1809 годзе 18 гадоў, полацкі студэнт яшчэ ў Марогах, роднай сваёй вёсцы, кахаў панну Максімавічанку і ёй ахвяраваў беларускую песеньку *«Да чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?»*. Пішучы, не думаў, пэўна, пра друк, аднак песенька да

каханай, пераходзячы з хаты ў хату, дажыла ажно да сягоння. Марогі былі ўлюбёным месцам паэта. З Полацка заўсёды сюды вяртаўся і адсюль рабіў вандроўкі па наваколлі. Мы не ведаем, чым кончылася яго каханне да Максімавічанкі, час і людзі, пэўна, астудзілі пачуццё, і страсць мінулася. Але і праз тры гады Баршчэўскі яшчэ спяваў у Марогах на сваёй беларускай леры. Бачыў вялікую вайну Напалеона і яго войска і барацьбу сялян па лясах з французамі, калі тыя адступалі. У Полацкім і Віцебскім паветах пачаліся першыя бітвы, і там найбольш лютавала жахлівая вайна. Жабрачая і ўбогая Беларусь занепадала цяпер пад двайным цяжарам нядолі. Пасля адыходу французаў, крануты выглядам агульнага разбурэння, у Марогах пісаў Баршчэўскі верш «*Рабункі мужыкоў*». Сёння запэўніваюць нас, што гэта народная паэма, што жыве і жыць будзе ў душы народа. Кажуць, што быў гэта верш слаўны па ўсёй Беларусі, што наш паэт зрабіўся папулярным і адзіным вестуном свае Украіны[5]. Яго паэтычныя творы разыходзіліся ўсюды па руках. Ведалі іх дзеці, а нянькі напявалі над калыскамі думкі Баршчэўскага, калі так можна назваць гэтыя творы самароднай музы без фокусаў і прэтэнзій (. . .).

Шмат палякаў жыло ў сталіцы імперыі, а найбольш беларусаў. У Вільні, можа б, не знайшоў, а ў Пецярбурзе, напэўна, спадзяваўся знайсці сяброў. Але ва ўсім велізарным горадзе ён спаткаў аднаго толькі знаёмага, гэта быў пан Гаўдэнтый Шапялевіч, беларус, таварыш яшчэ па вучобе ў Полацку, таксама паэт, аўтар «Псіхеі», класічнае паэмы з добрага дзесятка песень, напісанай васьмірадковымі стансамі, як «Манахамахія» Красіцкага[6]. Шапялевіч, які даўно пасяліўся ў Пецярбурзе, ведаў ужо ўвесь горад, і перш за ўсё беларусаў. Такім чынам, першыя крокі павінны былі ўдацца. Баршчэўскі знайшоў сяброў і апекуноў у ста-

ліцы (. . .). У выніку зноў наладжаных сувязяў атрымаў ён дзяржаўную пасаду і пачаў працаваць у марскім аддзеле. Але палымянае замілаванне да навукі і цалкам паэтычная натура, якая прымушала яго імкнуцца да незалежнага спосабу жыцця, былі прычынаю таго, што Баршчэўскі хутка кінуў службу і зноў заняўся гувернёрствам. Даваў, такім чынам, урокі ў прыватных дамах Пецярбурга, а пасля і ў некалькіх дзяржаўных установах. У сталіцы Расійскае дзяржавы прыватнаму настаўніку плоцяць лепей, чым дзе ў іншых месцах. За адзін урок кожны атрымае колькі рублёў срэбрам, тым больш вучоны прафесар і славуты паэт. Баршчэўскі не быў славуты, але мог урокамі добра задаволіць першыя жыццёвыя патрэбы жыцця. Праўда, у Пецярбурзе дарагоўля, але з тых, хто хацеў і ўмеў працаваць, ніхто не памёр у галечы. Больш за дзесяць гадоў Баршчэўскі навучаў грэчаскай і лацінскай мовам, і гэтыя доўгія зносіны яго з граматыкаю і з антычнымі аўтарамі выпрацавалі ў ім нейкую звычку, прыхільнасць да старажытнае літаратуры, і гэтага ён ніколі не хаваў. Выславіўся сярод сваіх у Пецярбурзе як глыбокі элініст і філолаг. Да яго часта прыходзілі беларусы. Як самому некалі была патрэбная дапамога, так цяпер ён станавіўся апекуном іншых. Пачаў бываць у магнацкіх дамах. Прымалі яго ўсюды з радасцю як чалавека вялікіх ведаў і надзвычай лагоднага характару (. . .).

Не кідаў ён, аднак, літаратуры, пісаў увесь час, хоць нічога не друкаваў. Быў якраз тады ў Пецярбурзе знакаміты аўтар «Конрада Валенрода» і «Гражыны»[7], які раптам заззяў на небасхіле польскае паэзіі як зорка першай велічыні. Маладыя літаратары прыносілі Адаму плён свае працы, туліліся пад крылом веступа. Баршчэўскі прынёс таксама сшытак паэзіі. І любіў часта паўтараць потым перад маладзейшымі,

што аўтар «Гражыны» чытаў яго вершы, пахваліў іх і сваёй рукою паправіў некаторыя. Баршчэўскі захоўваў гэтыя лісты як дарагую памятку. Папраўкі, аднак, не закраналі саму паэзію — няўдаласць формы, а не духу папраўляў знакаміты мастак.

І вось класік пад уплывам новых уяўленняў пакрысе ператвараўся ў рамантыка. Баршчэўскі пачаў складаць баладу і збіраць народныя беларускія паданні. Таму штогод выпраўляўся са сталіцы пешшу ў родныя мясціны. Узімку працаваў, вучыўся і вучыў іншых, але як толькі вясна кранала зелянінаю палі, а сонца саграваала Божы свет, Баршчэўскі, як вясновы жаўрук, вылятаў у ваколіцы Полацка, Віцебска і Мсціслава. З кіем у руках абыходзіў сялянскія хаты, збіраў легенды і запісваў песенькі. Гэтае падарожжа асвяжала яго, апраменьвала чало натхненнем, давала сілы змагацца з лёсам.

Ізноў прайшло больш дзесятка гадоў у працы і штогадовых вандроўках. Баршчэўскаму рупіла, што нічога не зрабіў, што ніякіх заслуг яшчэ не мае перад літаратурай, і не хацеў так скончыць жыццё, не пакінуўшы па сабе ні імя, ні памяці на свеце.

Колькі маладых людзей у Пецярбурзе збіраліся супольна выдаваць літаратурны штогоднік. Не ставала ім, аднак, нейкага асяродку, пункту апоры. Мелі досыць артыкулаў, але трэба было, каб нехта адзін заняўся непасрэдна выданнем штогодніка, г. зн. узяў на сябе эканамічную частку задачы. Гэты нехта мусіў быць, вядома, па-за сябрынаю літаратурнае моладзі. Баршчэўскі, уведзены ў гэтую сябрыну праз В. Д.[8], зрабіўся цэнтрам навуковага руху, які неўзабаве ўзняўся на больш высокую прыступку. Сваімі грашыма і падпіскаю ён пакрыў выдаткі. Так нарадзілася «Niezabudka».

«Niezabudka» выходзіла ў Пецярбурзе пяць гадоў

(з 1840 да 1844 г.). Яна была плёнам першых намаганняў і працы сціплых аўтараў, якія толькі пачыналі сваю дзейнасць. Друкаваліся тут проза і вершы. З прозы — невялікія артыкулы па эстэтыцы, апавяданні; з паэзіі — дробныя творы, санеты, легенды, балады. Да моладзі, якая заснавала «Niezabudkę», далучылася неўзабаве група беларусаў, бо, апрача Баршчэўскага, яшчэ Вінцэнт Рэут і Гаўдэнтый Шапялевіч друкавалі ў ёй свае вершы. З віленскай моладзі ў «Niezabudkę» давалі артыкулы Станіслаў Ляховіч[9] і Людвік Плашынскі. Напэўна, сціплы пецярбургскі штогоднік не мае вялікіх заслуг перад польскаю літаратураю, але і ён, здаецца нам, існаваў не марна. Дзякуючы сувязям Баршчэўскага «Niezabudkę» выпісвала ўся Беларусь, і мноства экземпляраў ішло таксама ў Вільню і Варшаву. Трэба прыгадаць яшчэ, што ў «Niezabudkę» ўпершыню выступіла са сваім сатырычным талентам Элеанора Штырмер[10]; «Пантопля» і «Успаміны арыгінальна выхаванае кабеты» былі надрукаваныя спачатку ў штогодніку, пасля выйшлі асобна «Фрэнафагіуш і Фрэналесты», «Душа ў сухотах» і г. д.

Магчыма, мы знайшлі б яшчэ не адну прычыну, каб пагаварыць пра «Niezabudkę», калі б не займаў нас цяпер найперш яе добра падрыхтаваны рэдактар, а хутчэй выдавец Баршчэўскі.

Баршчэўскі друкаваў у «Niezabudce» толькі балады, заснаваныя на народных паданнях, і апісальныя вершы. Не было ў яго паэтычных творах натхнення, а толькі выкутая на стары лад, па-класічнаму, рыфма. І не гэтай дарогаю павінен быў ісці Баршчэўскі, каб набыць імя ў літаратуры. Неўзабаве заўважыў ён гэта, а можа, яго перасцераглі. «Niezabudka» выяўляла, аднак, прыкметы жыцця, хоць творцы яе пакінулі Пецярбург. Баршчэўскі, захоплены працаю, ужо не спыняўся і замест штогодніка пачаў выдаваць творы.

Кінуўшы рыфмаванне, узяўся за апрацоўку народных паданняў Беларусі, якіх столькі назбіраў у дзяцінстве, якіх столькі захавалася ў яго памяці, і атрымлівалася гэта ў яго непараўнальна лепей.

На які выбар паўплываў рэдактар «Rosznika Literackiego»[11], які тады знаходзіўся ў Пецярбурзе і сканцэнтраваў выкол сябе новае жыццё. Выбар гэты быў сапраўды выратавальны, бо дзякуючы яму Баршчэўскі заняў і будзе заўсёды мець сваё месца ў польскай літаратуры.

Фантазія Баршчэўскага сабрала ў доме ў шляхціца Завальні цікавую сябрыну. Завальня любіў паданні і казачныя аповяды, героямі якіх былі чэрці, прывіды і заклятыя каралевічы, пекныя, нібы сонца, каралеўны. Дык вось госці шляхціца Завальні па чарзе расказвалі адзін аднаму надзвычай прыгожыя вясковыя гісторыі, у якія верыў беларускі народ. Гэта і ёсць форма твора, якую абраў сабе Баршчэўскі. У апавяданнях праходзяць перад нашымі вачыма, праз усе чатыры томікі, чары і лётуценні, чыстая фантазія народа, увасобленая ў слове. Мелася быць ажно шэсць тамоў, але, невядома чаму, двух не стае (выйшлі толькі чатыры). Выданнем займаўся рэдактар «Rocznika Literackiego», які пачаў з крытычнага погляду на беларускую літаратуру і, гледзячы праз павелічальнае шкло на родную зямлю Баршчэўскага, паствараў вялікіх людзей там, дзе іх зусім не было, і вялікія творы, якіх ніхто ў Польшчы не ведаў. Асобны артыкул[12] выдавец прысвяціў нашаму аўтару, дзе стараўся таксама ацаніць яго заслугі і ранейшыя працы. Пасля гэтага ўступу пачынаўся «Нарыс паўночнае Беларусі» і сам «Шляхціц Завальня». Выданне было прыгожа аздобленае. Рудольф Жукоўскі[13] зрабіў да тэксту гравюры, якія перадавалі галоўныя сцэны апавяданняў. Цана вельмі даступная, па паўрубля за томік.

(з 1840 да 1844 г.). Яна была плёнам першых намаганняў і працы сціплых аўтараў, якія толькі пачыналі сваю дзейнасць. Друкаваліся тут проза і вершы. З прозы — невялікія артыкулы па эстэтыцы, апавяданні; з паэзіі — дробныя творы, санеты, легенды, балады. Да моладзі, якая заснавала «Niezabudkę», далучылася неўзабаве група беларусаў, бо, апрача Баршчэўскага, яшчэ Вінцэнт Рэут і Гаўдэнтый Шапялевіч друкавалі ў ёй свае вершы. З віленскай моладзі ў «Niezabudkę» давалі артыкулы Станіслаў Ляховіч[9] і Людвік Плашынскі. Напэўна, сціплы пецярбургскі штогоднік не мае вялікіх заслуг перад польскаю літаратураю, але і ён, здаецца нам, існаваў не марна. Дзякуючы сувязям Баршчэўскага «Niezabudkę» выпісвала ўся Беларусь, і мноства экземпляраў ішло таксама ў Вільню і Варшаву. Трэба прыгадаць яшчэ, што ў «Niezabudkę» ўпершыню выступіла са сваім сатырычным талентам Элеанора Штырмер[10]; «Пантопля» і «Успаміны арыгінальна выхаванае кабеты» былі надрукаваныя спачатку ў штогодніку, пасля выйшлі асобна «Фрэнафагіуш і Фрэналесты», «Душа ў сухотах» і г. д.

Магчыма, мы знайшлі б яшчэ не адну прычыну, каб пагаварыць пра «Niezabudkę», калі б не займаў нас цяпер найперш яе добра падрыхтаваны рэдактар, а хутчэй выдавец Баршчэўскі.

Баршчэўскі друкаваў у «Niezabudce» толькі балады, заснаваныя на народных паданнях, і апісальныя вершы. Не было ў яго паэтычных творах натхнення, а толькі выкутая на стары лад, па-класічнаму, рыфма. І не гэтай дарогаю павінен быў ісці Баршчэўскі, каб набыць імя ў літаратуры. Неўзабаве заўважыў ён гэта, а можа, яго перасцераглі. «Niezabudka» выяўляла, аднак, прыкметы жыцця, хоць творцы яе пакінулі Пецярбург. Баршчэўскі, захоплены працаю, ужо не спыняўся і замест штогодніка пачаў выдаваць творы.

аднак вялікая яго папулярнасць дазваляе яму заслужыць гэтае найменне. Часам таксама нагадвае Раймунда Корсака, часам Каятана Вянгерскага[21]*.

Каб паказаць дух Рысінскага і тое, што рабіла яго папулярным, прывяду колькі ўзораў, хоць ва ўрыўках, з тых вершыкаў, якія кружаць у вуснай перадачы, а цалкам ніколі не маглі быць друкаванымі.

Напрыклад, просьба адной паненкі, што моліць аб мужу ў свайго патрона:

Хіба прашу я дажджу ці пагоды,
Плодных палёў ці дзяржаўнае згоды?
Што мне інтрыгі вайскоўцаў дасужых —
Мне трэба мужа!

Божа, ты ў працы вялікай шчыруеш —
Лёсам, зямлёй і народам кіруеш;
Слухай жа ўласнай жабрачкі прычыны —
Беднай дзяўчыны!

Пан над панамі, прашу я у Пана:
Дай мне, каб хлопец, што мной пакаханы,
Быў маёй радасцю, шчасцем і краскай —
З Панскае ласкі!

Глянь мне у сэрца, там шчырасць пануе,
Грэбую золатам, цноту шаную,
Спраў мне, каб быў маёй лекнасці панам —
Гожы й каханы!

Божа, даруй мне, што я гэтак смела
Ў тым прызнаюся, чаго б не хацела,
Калі ж ты добры, надай маім плянтам
Духу Інфлянтаў!**.

---

* Поўнага рукапісу аўтара дастаць я не мог. Чуў толькі, што кс. місіянер Карніловіч[22] меўся некалі заняцца выданнем поўнага Збору яго паэзіі ў Вільні. Лятучыя вершыкі друкаваліся ў віленскіх штогодніках, як у «Noworoczniku Litewskim» п. Г. Клімашэўскага[23] і, калі памяць мяне не падводзіць, у «Zniczu» Кржачкоўскага[24], таксама некалькі вершаў — у другім томе «Rocznika Literackiego»[25], а яшчэ колькі з'явіцца ў трэцім томе.

** Рай для нявест з вялікім пасагам і багатых жаніхоў.

— Не смуткуй, пажывеш, пакахаеш, і добра будзе.

Акім, селянін гэтай самай воласці, падданы пана К. І., быў колісь з Парамонам у вялікай непрыязні. Будучы ў добрым гуморы, бо не любіў, каб чарка доўга стаяла поўнаю, успомніў нязгоды мінулых гадоў, заклаў рукі за пас, адставіў правую нагу і ў такой паставе, стоячы перад Парамонам і гледзячы яму ў вочы, так абазваўся:

— А! Паклон!

Няўчом кошка хвост свой лізала,
Аж яна цябе ў госці чакала.

Усе паглядзелі на Акіма. Не думалі, што ён, захмялеўшы ад гарэлкі, асмеліцца жартаваць з Парамонам. Баяліся, каб не выйшла з гэтага якога няшчасця, бо ўсе і раней верылі ў сілу Парамонавых чараў; верылі, што ён не толькі можа насланы на людзей розныя хваробы і шаленства, але, калі захоча, дык і цэлае вяселле аберне ў ваўкоў.

Парамон зірнуў на яго са з'едлівай усмешкаю:

— А ты,— кажа здзекліва,— часам так падкрадаешся да панскай або суседскай спіжарні ці туды, дзе беляць палотны, што цябе не толькі вартаўнік не ўбачыць, але і сабака такога госця не пачуе.

— Га! Я добра памятаю, як вінавацілі мяне за крадзеж палатна,— адазваўся Акім,— ты варажыў на рэшаце, называючы імёны ўсіх вяскоўцаў. Рэшата павярнулася на маім імені і на імені Грышкі-дудара. Ахмістрыня паверыла тваім чарам, і нас секлі без міласэрнасці. А пасля адкрылася, што мы без віны прынялі тыя пакуты. Подлыя твае ўчынкі, і ў чарах тваіх няма ніякай справядлівасці.

Тут адгукнуўся і дудар Грышка:

— Га! Так, памятаю і я. Варта было б за твае хлуслівыя чары кіем падзякаваць, ды так, каб і з зямлі не ўстаў.

пастаўленае пытанне можна толькі адшукаўшы архіў Полацкай езуіцкай акадэміі, які пасля 1820 года быў разрабаваны і развезены па розных гарадах Расійскай імперыі.

Не шмат больш ведаем мы і пра іншыя перыяды ягонага жыцця. Няма дакументальных сведчанняў пра пачатковы перыяд творчасці Яна Баршчэўскага. А гэта ж перыяд ягонай беларускамоўнай творчасці! Як сведчаць сучаснікі паэта, яго беларускамоўныя творы ведаў і любіў просты народ. А вось да нас дайшлі толькі тры з іх. Магчыма, асобныя вершы перайначваліся, станавіліся народнымі песнямі, іншыя, не зусім удалыя, паступова забываліся і страчаны назаўсёды. І толькі тром вершам пашанцавала больш, чым іншым.

Невядома, ці захоўваў Ян Баршчэўскі ў сваіх паперах свае юначыя вершы, ці проста запісаў па памяці ў пачатку 40-х гадоў два з іх, каб з дапамогаю Рамуальда Падбярэскага ўбачылі яны прэс друкарскага станка. Падбярэскі ў першым томе «Rosznika Literackiego» за 1843 год змясціў артыкул Яна Баршчэўскага «Нарыс паўночнай Беларусі», які пасля без змен быў уключаны ў зборнік фантастычных апавяданняў «Шляхціц Завальня». Непасрэдна за гэтым артыкулам у раздзеле «Некалькі беларускіх песень» былі надрукаваны тры творы на беларускай мове. Першы твор — народная песня «Зязюля». Пасля ішла характэрная заўвага: «Дзве наступныя песні запісаны ў паўночнае Беларусі», затым — як мы цяпер ведаем — вершы Яна Баршчэўскага «Ах чым жа твая, дзеванька, галоўка занята» і «Гарэліца». (У гэтым жа годзе ў часопісе «Москвитянин» у паклёпніцкім артыкуле «Гецыкі» Пятра Кушына «Гарэліца» была надрукаваная яшчэ раз, прычым здзекліва названа «национальной песенкой».)

Але ўжо праз год Рамуальд Падбярэскі ва ўступным артыкуле да «Шляхціца Завальні» называе гэтыя творы вершамі Яна Баршчэўскага ды змяшчае яшчэ вялікі ўрывак з трэцяга, з «Рабункаў мужыкоў».

Прыкладна ў 1817 годзе Ян Баршчэўскі накіроўваецца ў Пецярбург. Рэпетытарства, гувернёрства, служба ў марскім ведамстве, марскія падарожжы ды яшчэ сустрэчы з Адамам Міцкевічам — вось, здаецца, і ўсё, што мы ведаем пра першыя дваццаць гадоў жыцця Я. Баршчэўскага ў паўночнай сталіцы.

А вось пра наступныя гады шмат чаго могуць распавесці лісты Яна Баршчэўскага да Юліі Адамаўны Шапялевіч з Корсакаў, другой жонкі Гаўдэнтыя Шапялевіча, невельскага павятовага суддзі і паэта.

Адкрываецца перапіска лістом ад 4.08.1837 г. Гэтым жа годам датаваны яшчэ чатыры лісты. Сем лістоў захавалася за 1838 г., па шэсць за 1839 і 1840 гг., чатыры лісты за 1842 г. і па аднаму ад 1841, 1843 і 1844. Пісаны яны на «беларуска-польскай мове». У кожным ёсць вершы Яна Баршчэўскага, а асобныя змяшчаюць у сабе вершаваныя балады нават у сто радкоў. Асабліва лісты 1837 года.

Вялікі ўплыў на творчасць Яна Баршчэўскага аказала знаёмства з Тарасам Шаўчэнкам. Вось як гаворыць пра гэта вядомы беларускі бібліяфіл Рамуальд Зямкевіч у артыкуле «Тарас Шаўчэнка і беларусы», што быў змешчаны ў штотыднёвіку «Наша ніва» (1911 г., № 8):

«Першым з украінцаў, каторы зацікавіўся пачаткамі беларускага літаратурнага адраджэння, быў вялікі кабзар Украіны Тарас Шаўчэнка. Жывучы ў Пецярбурзе, пазнаёміўся Шаўчэнка ў 1839 годзе з беларускім пісьменнікам Янам Баршчэўскім. Каля Баршчэўскага сабіраліся тады і другія беларусы, і вось усе яны пад уплывам Баршчэўскага сталі цікавіцца беларушчынай і пастанавілі друкаваць свае творы. Шаўчэнка пазнаёміўся з усімі гэтымі беларусамі, прасіў іх, каб чыталі яму свае беларускія творы, і асабліва зацікавіўся народнымі беларускімі песнямі. Адзін з маладых беларусаў, Рамуальд Падбярэскі, знаў многа песень; ён прапяяў іх Шаўчэнку і апроч таго чытаў яму ўсе беларускія творы Баршчэўскага і пераклад Манькоўскага ўкраінскай «Энеіды» Катлярэўскага. Шаўчэнку народныя песні спадабаліся; штучныя літаратурныя творы беларускіх пісьменнікаў ён крыху крытыкаваў, кажучы, што ў іх мала чыста народнага элементу. Аб «Энеідзе» Манькоўскага Шаўчэнка заўважыў, што гэты твор найбольш мае чыста беларускага элементу і што дзеля таго ён найбольш цікавы для яго. Пасля гэтага Шаўчэнка заахвочваў беларусаў, каб не пакідалі сваёй працы для народа, бо гэта іх павіннасць, а праца іх, нягледзячы на цяжкія варункі, не прападзе дарма, і сляды гэтай працы застануцца».

Верагодна, знаёмства з Шаўчэнкам стала штуршком да больш актыўнай літаратурнай і грамадскай дзейнасці Яна Баршчэўскага. А гэта спрычынілася таму, што беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе набыў размах і моц. Менавіта ў гэты час у друку з'яўляюцца шматлікія матэрыялы, якія тычацца гісторыі, этнаграфіі, фальклору, літаратуры Беларусі. Шмат зроблена і гуртком Яна Баршчэўскага. Ягоная «Niezabudka» пра Беларусь і для Беларусі. Аднак шмат што і не атрымліваецца. Маладыя паэты і пісьменнікі,

што групуюцца вакол «Niezabudki», бяруць чынны ўдзел у польскім нацыянальна-вызваленчым руху. Магчыма, пра гэтых маладых людзей і гаворыць Вінцэнт Давід у сваіх паказаннях царскай ахранцы: «свой верш «Godlo» («Герб») ён прысвяціў Іаанне Абрамовічавай (дзяўчыне з патрыятычнай сям'і, знаёмства з якою адбылося дзякуючы Яну Баршчэўскаму), а верш аб падзеях 29 лістапада 1830 года, якімі ён быў уражаны, яго ўгаварыў напісаць студэнт Казлоўскі. Шлезінгер збіраў літаратурныя творы, а Баршчэўскі друкаваў іх у «Niezabudcy». Маладыя людзі прагнуць падзвігаў, а іх чакае высылка на Каўказ пад кулі горцаў. Сам жа Ян Баршчэўскі з ягоным беларускім патрыятызмам вылучаецца з гэтага кола літаратараў. І ўзростам, і творамі. Хоць і ягоныя вершы і балады не былі дасканалымі. Гэта бачылі сябры і знаёмыя, і вось нехта з іх пераканаў Яна Баршчэўскага пісаць прозу. У прыватным лісце ксяндза Ігната Галавінскага да крытыка Міхала Грабоўскага, між іншым, гаворыцца: «Я ведаю адно апавяданне пра цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем. А будзе гэта збор апавяданняў на якія чатыры томікі, накшталт «Тысячы і адной ночы», але з далёка лепшаю завязкаю, бо яна ўзята з рэчаіснасці. На вялікім возеры Некарысцень ёсць маленькі астравок; там жыве досыць заможны шляхціц; калі зімою замярзае возера, то едуць па ім людзі, каб скараціць шлях, а так як часта бывае завіруха і лёгка сяляне і падарожныя блудзяць, дык у такія ночы ён вывешвае на жэрдцы ліхтар, абы людзі маглі знайсці ягоную хату; усіх ён бясплатна прымае, але хоча, каб яму баялі казкі, бо толькі так прызвычаіўся засынаць. Гэта завязка, згодна з якой адна за адной апавядаюцца рознымі вечарамі казкі. Выдатна там і сябе паказаў аўтар, бо ён — нябог шляхціца і прыехаў на Каляды з езуіцкага калегіума... Мова зусім простая, не польская, а беларуская — у кожным слове быццам чуеш беларуса».

На нашу думку, выданнем «Шляхціца Завальні» займаўся крытык, літаратуразнаўца і выдавец Рамуальд Падбярэскі, чалавек, які адыграў выключную ролю ў жыцці Яна Баршчэўскага. Гэта менавіта ён надрукаваў «Нарыс паўночнае Беларусі» і беларускія вершы Я. Баршчэўскага ў сваім «Roszniku Literackim». Менавіта ён напісаў да «Шляхціца Завальні» ўступны артыкул «Беларусь і Ян Баршчэўскі», які на тытульным лісце кнігі характарызуецца як «Крытычны погляд на беларускую літаратуру». Прынамсі, гэта першы артыкул на падобную тэму. Сучаснікі Рамуальда Падбярэскага адмоўна аднесліся да гэтага артыкула. Маўляў, «настварыў вялікіх

людзей там, дзе іх не было». Аднак не варта забываць, што наш аўтар гаворыць пра літаратуру Беларусі, а не беларускамоўную літаратуру. Ды й Беларусь тады — гэта толькі Віцебская, Магілёўская і Смаленская губерні. А Рамуальд Падбярэскі назваў многіх літаратараў, якія паходзілі з гэтага краю. Ён заклікаў іх пісаць на мясцовыя тэмы, выказваць «болей мясцовага духу». Больш таго, ледзь не за дваццаць гадоў да М. А. Дабралюбава ён выказаў прыкладна такую ж, як і рускі крытык, думку: «Мы закранулі бліжэй пытанне народнасці, бо ад каго ж, калі не ад тых, хто нарадзіўся і вырас на сваёй зямлі, маем права чакаць дакладных уяўленняў пра яе, праяўлення і развіцця яе гістарычнага і сучаснага духу? Гэта іх нядбаласць з'яўляецца прычынай, што Беларусь у іншых правінцыях або ў чужых газетах лічыцца краем глухім, цёмным, ад якога дагэтуль патыхае абскурантызмам Альвара. Пішуць класічныя паэмы, альбомныя вершыкі, нейкія драмы-монстры, а не ведаюць зямлі, што іх нарадзіла, і народа, сярод якога ўзгадаваліся! Якім жа бокам, хоць самым далёкім, творы іх хоць у чымсьці судакранаюцца з поўнай паэтычных вымыслаў і фантазій Беларуссю?»

Артыкул і літаратурна-грамадская дзейнасць Рамуальда Падбярэскага мелі велізарнае значэнне. Да самай сваёй высылкі (1851) у Архангельскую губерню Падбярэскі накіроўваў беларускую справу. Асабліва прывабнай была ідэя выдання беларускага часопіса (ці не «Вязынку»?), але хіба можна было што зрабіць у часы царавання Мікалая I? Нават за даволі бяскрыўдны альманах «Pametnik Nauko-wo-Literacki» Р. Падбярэскі быў жорстка пакараны. Але зробленае ім у сярэдзіне 40-х гадоў — выданне «Шляхціца Завальні» — мае найбольшую вагу. Можа ўзнікнуць пытанне: чаму «Шляхціца» выдаваў Рамуальд Падбярэскі, а не сам, вопытны ў выдавецкай справе, аўтар? Адказаць на яго дапамагаюць матэрыялы следства, якое вялося вясною 1844 года над Вінцэнтам Давідам, адным з аўтараў «Niezabudki» Вельмі ўжо часта сустракаецца там імя Яна Баршчэўскага. Зусім верагодна, што за лепшае ў такі час было б знікнуць з Пецярбурга. Так, відаць, і зрабіў Ян Баршчэўскі.

Апошнія гады жыцця Яна Баршчэўскага былі даволі плённымі. Уражанні ад паездкі ў Адэсу выліліся на паперы ў «Мелодыі пілігрыма», якія нагадваюць «Крымскія санеты» Адама Міцкевіча. А ў 1849 годзе ў Кіеве выйшаў з друку першы томік «Прозы і вершаў». Ён адкрываецца невялікай аповесцю «Душа ў не сваім целе», галоўны герой якой мае рысы беларускага паэта і рэвалюцыянера Франца

Савіча. Паэма «Жыццё сіраты» шмат у чым аўтабіяграфічная. Другога томіка ні пры жыцці, ні пасля смерці Яна Баршчэўскага не было.

У цяжкі для беларускай культуры час жыло пакаленне Яна Баршчэўскага. Ягоныя бацькі і дзяды памяталі іншыя парадкі, якія здаваліся ім куды лепшымі. Невыпадкова ў апавяданнях «Шляхціца Завальні» столькі смутку і журбы па мінулых часах. Героі лічаць, што раней і паны былі лепшымі, і зямля больш радзіла, і рыба лавілася рукамі. А вось цяпер з'явілася шмат чараўніц, якія і малако забіраюць, і авечак стрыгуць, і іншае зло чыняць. (І ўсё гэта з-за Белай Сарокі і яе спадкаемцаў!) У рэальным жыцці гэта вылівалася ў шматлікія акцыі царскага ўрада супраць насельніцтва нядаўна далучаных «истинно русских земель». Скажам, рэпрэсіі супраць студэнцкай моладзі ў пачатку 20-х гадоў XIX стагоддзя, закрыццё Віленскага ўніверсітэта (1831), перавод выкладання ва ўсіх школах Беларусі толькі на рускую мову (1834), адмена уніі і перавод паўтара мільёна беларусаў у праваслаўе (1839), забарона ўжываць у афіцыяльных паперах словы «Беларусь», «беларускі» (1840).

І вось, нягледзячы на такія невыносныя ўмовы, знайшліся людзі, якія вышэй уласных інтарэсаў ставілі інтарэсы свайго народа. Яны былі вешчунамі народа, яны будзілі ягоную думку. Рана абудзілася іх нацыянальная свядомасць, і не іх віна, што не шмат удалося зрабіць. Але іх справа,— прыстасоўваючы вядомыя словы У. І. Леніна да беларускай сітуацыі,— не была марнаю. Наступнае пакаленне беларускіх літаратараў ішло па пратаптанай, няхай сабе і не вельмі шырокай сцяжынцы.

Прыемна ўсведамляць, што адным з такіх людзей, адным з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры і з'яўляецца аўтар «Шляхціца Завальні» Ян Баршчэўскі.

Мікола Хаустовіч

КАМЕНТАРЫІ

КОЛЬКІ СЛОЎ АД АЎТАРА (С. 8)

[1] Выйшлі чатыры томікі.

НАРЫС ПАЎНОЧНАЙ БЕЛАРУСІ (С. 10)

[1] Маюцца на ўвазе войны Егіпта з Турцыяй 1831—1833 і 1839—1840 гг. Францыя ў гэтых сутыкненнях падтрымлівала Егіпет.

[2] У 1832 г. у Англіі была праведзена буржуазная парламенцкая рэформа. Неўзабаве ў краіне разгарнуўся так званы чартысцкі рух за прадастаўленне палітычных правоў працоўнаму народу і далейшую дэмакратызацыю парламенцкай сістэмы.

[3] Размова ідзе пра першую «опіумную» англа-кітайскую вайну 1840—1842 гг.

[4] У 1837 г. з'явілася першая чыгунка ў Расіі (Пецярбург — Царскае Сяло). Інтэнсіўна ў гэты час вялося чыгуначнае будаўніцтва на Захадзе.

[5] У 1839 г. французскі мастак Луі Дагер (1789—1851) вынайшаў фатаграфію (дагератыпію).

[6] Слова «жыд» не мела ў той час зневажальнага значэння.

[7] *Музыка, музыкі* — гэтак даўней называліся ў беларускіх вёсках танцы.

[8] Паводле каталіцкага календара; у праваслаўных — паводле старога стылю.

[9] У Пецярбурзе.

[10] Гэты нарыс друкаваўся таксама асобна ў альманаху «Rocznik Literacki», т. 1, 1843.

ШЛЯХЦІЦ ЗАВАЛЬНЯ (С. 19)

[1] *Шляхціц на загродзе* — дробны шляхціц, які меў невялікі маёнтак з абгароджанай сядзібаю.

[2] *Уліс* — Адысей.

[3] *Прэфект* — загадчык, інспектар або настаўнік рэлігіі ў школе.

АПАВЯДАННЕ ПЕРШАЕ. ПРА ЧАРНАКНІЖНІКА І ПРА ЦМОКА, ШТО ВЫЛУПІЎСЯ З ЯЙКА, ЗНЕСЕНАГА ПЕЎНЕМ (С. 26)

[1] Масонам.

[2] Арандатара. *Арандарамі* называліся ў той час і яўрэі, якія атрымлівалі дазвол на гандаль гарэлкаю з панскіх бровараў. Слова ўжываецца тут у гэтым значэнні.

[3] Юбілеі рымска-каталіцкая царква адзначае праз кожныя 25 гадоў ад нараджэння Ісуса Хрыста.

АПАВЯДАННЕ ДРУГОЕ. ЗУХАВАТЫЯ ЎЧЫНКІ (С. 48)

[1] Пасля 29 чэрвеня паводле новага стылю.

ПОЛАЦАК (С. 90)

[1] Мясцовасць навокал Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра (збярогся часткова) і Спаса-Ефрасіннеўскай царквы, помніка XII ст., пабудаванага дойлідам Іаанам па замове Ефрасінні Полацкай.

[2] Не збярогся. Знаходзіўся на Ксавер'еўскіх могілках, дзе, у прыватнасці, пахаваны Янка Журба.

[3] Пісьменнік мае тут на ўвазе апошнюю адбудову храма св. Сафіі пасля яго разбурэння ў час Паўночнай вайны (1710). Базыльянскі ордэн (брацтва св. Васіля Вялікага) быў уніяцкім. Пасля скасавання царскай уладай пры згодзе уніяцкай іерархіі царкоўнае уніі на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага (1839) ордэн быў распушчаны, а Сафійскі сабор перадалі праваслаўным.

[4] час незваротны *(лац.).*

[5] — Божа, з чаго ж мы пачнём?
— Са знаку святога крыжа.
— Што ёсць знак святога крыжа?
— Ёсць абарона цела і душы.
— Дык зробім знак святога крыжа!
— Дык зробім! *(лац.)*

[6] Выдаўцом «Шляхціца Завальні» быў, відаць, Р. Падбярэскі.

РЫБАК РОДЗЬКА (С. 95)

[1] *Трытон,* у грэчаскай міфалогіі марскі бог, сын Пасейдона і адной з нерэід Амфітрыты. Трытонамі таксама называюць марскія істоты, што трубяць у ракавіны, суправаджаючы Амфітрыту і Пасейдона.

[2] *Нептун* — бог мора ў старажытнарымскай міфалогіі; у старажытнагрэчаскай міфалогіі — Пасейдон. *Амфітрыта,* у грэчаскай міфалогіі адна з нерэід, багіня мора, дачка Нерэя і Дарыды, жонка Пасейдона.

[3] 6 студзеня.

[4] Старшы ксёндз у парафіі. Тое самае, што і пробашч.

СЛЯПЫ ФРАНЦІШАК (С. 122)

[1] *Прок* — цар Альбы-Лонгі.

[2] *Амулій,* у рымскай міфалогіі цар Альбы-Лонгі. Пазбавіўшы

Калі ўзыходзіць дзянніца,
Усе да Цябе павяртаюць лікі,
Спявае кожная істота:
Слаўся, Божа вялікі!

Думка мая разам з гэтай суладнасцю адляцела да неба, і я маліўся ў тую раніцу са слязьмі на вачах.

Неўзабаве ўся сям'я сабралася разам. Паснедаўшы, мы ўсе выйшлі ў поле; пан Зямельскі завёў нас у густы гай, дзе ля кожнага дрэва было відаць дбайнага гаспадара, і гэты лес быў падобны да пекнага саду. Пан распавядаў нам, што некалі тут была пустэча, але ягонаю рупнасцю праз колькі гадоў зашумеў тут гэты гай. І там і тут між зараснікаў асушаныя лугавіны з сакаўной высокаю травою і размаітымі духмянымі кветкамі. Старэйшы сын пана Зямельскага, прыпамінаючы ўчарашняе апавяданне пра кабету Інсекту, паказваў пану Ротмістару злоўленую жамярыцу, пытаючыся, ці такая была кабета Інсекта. Іншыя дзеці збіралі лепшыя кветкі і аддавалі іх Анэлі, а тая аздабляла дзіцячыя галоўкі вянкамі.

Няспешна шпацыруючы і адпачываючы часам ў засені густой бярэзіны, бавілі мы час у прыемных размовах. Пасля полудня таксама аглядалі гаспадарку, аж пакуль сонца не схілілася да захаду, не ўпала раса на травы і парабкі з косамі і граблямі не вярнуліся з сенажаці.

Увечары, калі ўся сям'я зноў сабралася разам, гаспадар запытаўся ў пана Ротмістара, ці не памятае ён якую-небудзь старую аповесць, ці, можа, чуў яшчэ што з апавяданняў пра Драўлянага Дзядка.

— Калі быў яшчэ сам студэнтам у Полацку,— сказаў пан Ротмістар,— любіў я слухаць апавяданні. Гаспадар мае кватэры доўга служыў пры кляштары езуітаў. Ён часта распавядаў незвычайныя гісторыі, якія сам чуў ад іншых. Былі гэта прароцтвы Драўлянага Дзядка асобным шкалярам. Колькі тых апавяданняў і цяпер яшчэ памятаю.

ДУМКІ САМОТНІКА (С. 169)

[1] У Пецярбурзе.

АПАВЯДАННЕ ДЗЕСЯТАЕ. ВАЛАСЫ, ЯКІЯ КРЫЧАЦЬ НА ГАЛАВЕ (С. 201)

[1] Да пачатку 40-х гг. XIX ст. на тэрыторыі былога Вялікага княства Літоўскага, якое было ў перыяд з 1772 па 1795 гг. далучана да Расійскай імперыі, дзейнічала не расійскае, а старое мясцовае заканадаўства, паводле якога чыноўнікаў на іх пасады не прызначалі, а выбіралі на шляхецкіх сейміках.

ДРАЎЛЯНЫ ДЗЯДОК І КАБЕТА ІНСЕКТА (С. 286)

Першая частка (раздзелы «Што здарылася з Драўляным Дзядком» і «Кабета Інсекта») аповесці Яна Баршчэўскага «Драўляны Дзядок і кабета Інсекта» была надрукаваная ў пятым томіку альманаха «Незабудка», які выйшаў у свет у 1844 годзе, яшчэ да з'яўлення «Шляхціца Завальні». Другая частка — у восьмым томіку альманаха Казіміра Буйніцкага «Рубон» за 1847 год, калі Рамуальд Падбярэскі ўжо закончыў выданне «Шляхціца», а сам Ян Баршчэўскі жыў на Валыні.

[1] *Лаёла Ігнацы* (1491—1556) — заснавальнік ордэна езуітаў. Дробны іспанскі шляхціц. Выбраны ў 1541 г. пажыццёва генералам ордэна. Ордэн быў зброяй контррэфармацыі.

[2] *Баболя Андрэй* (1591—1657) — манах ордэна езуітаў. Вызначыўся сваёй рэлігійнай дзейнасцю ў Бабруйску і Пінску. Падчас вайны ў 1657 г. быў замардаваны казакамі.

[3] *Ксаверый Францішак* (пам. у 1552) — пакутнік і святы каталіцкай царквы, адзін з першых місіянераў езуіцкага ордэна на ўсход Азіі.

[4] У другой частцы аповесці замест крыптаніма *З...* пададзена поўнае прозвішча гаспадара — пан *Зямельскі*.

[5] *Фактор* — (*ням.* Faktor, ад *лац.* factor) — той, хто выконвае.

[6] *Феакрыт* (канец IV ст.— 1-я пал. III ст. да н. э.) — старажытнагрэчаскі паэт. Заснавальнік жанру ідыліі. Асобныя ягоныя творы перакладаў Шымановіч.

[7] *Геснер Саламон* (1730—1788) — швейцарскі паэт і мастак. Пісаў на нямецкай мове. Аўтар зборнікаў «Ідыліі» ў прозе (1756) і «Вершы» (1762).

[8] *Шымановіч Сымон* (1558—1629) — польскі паэт-гуманіст. У гісторыю польскай літаратуры ўвайшоў як стваральнік цыкла «Ідыліі» (1614).

Рамуальд Падбярэскі.

БЕЛАРУСЬ І ЯН БАРШЧЭЎСКІ (С. 331)

[1] *Жэгота Кастравец* — псеўданім польскага пісьменніка і перакладчыка Ігната Галавінскага (1807—1855), які быў рэктарам каталіцкай духоўнай акадэміі ў Пецярбурзе. Меў сувязі з кансерватыўным часопісам «Tygodnik Petersburski».

[2] «Пісьмы пра Беларусь» Р. Падбярэскага надрукаваныя ў «Tygodniku Petersburskim» у кастрычніку 1844 г., № 79, 81, 82.

[3] Маецца на ўвазе прадмова да асобнага выдання аповесці Я. Баршчэўскага «Драўляны Дзядок і кабета Інсекта». Задума не здзейснілася.

[4] *Інфлянтамі* называліся паўночна-заходнія, латышскія паветы Віцебскай губерні.

[5] Маецца на ўвазе «Літаратура і крытыка» — зборнік прац Міхала Грабоўскага (1804—1865), уплывовага польскага крытыка і пісьменніка кансерватыўнага кірунку. Чатыры тамы гэтага зборніка выдадзены ў Вільні ў 1837—1840 гг.

[6] *Альвар Эмануэль* (1526—1583) — партугальскі езуіт, аўтар падручніка лацінскай граматыкі. «Альварам» называўся і сам падручнік, карыстанне якім у школах Рэчы Паспалітай было спынена Адукацыйнай камісіяй у канцы XVIII ст.

[7] *Багамолец Францішак* (1720—1784) — польскі драматург, журналіст, выдавец перыяду Асветніцтва. Належаў да ордэна езуітаў. Родам з Віцебска.

[8] *Мусніцкі Мікадзім* (1765—1805) — польскі паэт, драматург, гісторык, тэолаг. Паходзіў са Жмудзі, потым жыў на Беларусі. У 1803 г. выдаў у Полацку эпічную паэму «Палтава».

[9] *Мігановіч Ян* (1783—1814) — польскі эліністт, перакладчык. Родам з Віцебска. Яго пераклад «Арэста» друкаваўся ў «Miesięczniku Połockim» у 1818 г.

[10] *Еўрыпід* (каля 480 ці 484—406 гг. да н. э.) — старажытнагрэчаскі драматург.

[11] *Князьнін Францішак Дыянізый* (1750—1807) — польскі паэт-сентыменталіст. Родам з Віцебска.

[12] *Чартарыйскі Адам Казімір* (1734—1823) — магнат, кандыдат на трон Рэчы Паспалітай, драматург і публіцыст. Мецэнат, яго багатая рэзідэнцыя ў Пулавах не саступала каралеўскаму двару.

[13] *Карпінскі Францішак* (1741—1825) — польскі паэт-сентыменталіст. Нейкі час жыў пры дварах Чартарыйскіх, Браніцкіх, Радзівілаў, потым — каля Пружанаў.

[14] *Гроза Аляксандр* (1807—1875) — польскі пісьменнік, прадстаўнік так званай «украінскай школы». У 1838—1842 гг. выдаваў у Віль-

ні альманах «Rusałka». У сваёй творчасці выкарыстоўваў беларускі фальклор (паэмы «Марына», «Глухое возера» і інш.).

[15] *Аношка Ян* (каля 1775—не пазней 1827) — паэт, жыў на Беларусі.

[16] У сапраўднасці Ян Аношка памёр не пазней 1827 г.

[17] Гаворка ідзе пра песню «Te brzóz kilka, bieg tej wody» польскага драматурга, раманіста і паэта Людвіка Крапінскага (1767—1844), які жыў на Валыні.

[18] *Корсак Раймунд* (1767—1817) — польскі паэт, перакладчык, удзельнік паўстання 1794 г., аўтар сатырычна-гумарыстычнай паэмы «Бібейда, або Гарнец».

[19] *Урублеўская Тэкля* (канец XVIII ст.— пасля 1835 г.) — польская перакладчыца, драматург, паэтка. Жыла ў Дзісне. У 1828 г. выдала ў Полацку зборнік паэтычных твораў Аношкі.

[20] *Рысінскі Францішак* (памёр каля 1830 г.) — паэт-гумарыст. Быў чыноўнікам (старшыня палаты цывільнага суда) у Віцебску.

[21] *Вянгерскі Томаш Каятан* (1756—1787) — польскі паэт-сатырык, аўтар іроікамічнай паэмы «Арганы».

[22] *Карніловіч Антон* (1805—1856) — ксёндз ордэна місіянераў, аўтар польскіх твораў гісторыка-біяграфічнага характару, уладальнік багатай бібліятэкі.

[23] Маецца на ўвазе «Noworocznik Litewski» на 1831 г., выдадзены ў Вільні паэтам і публіцыстам Гіпалітам Клімашэўскім (1802—1875). У час, калі пісаўся артыкул Падбярэскага, Клімашэўскі як удзельнік паўстання 1831 г. быў у эміграцыі ў Францыі.

[24] *Кржачкоўскі Юзаф* (нар. у 1809 г.) — польскі выдавец, перакладчык і паэт, звязаны з канспіратыўнымі арганізацыямі. У 1834—1935 гг. выдаў у Вільні два тамы альманаха «Znicz».

[25] У «Roczniku Literackim» (т. 2, 1844) надрукаваны вершы Ф. Рысінскага, атрыманыя Падбярэскім ад полацкага маршалка Станіслава Грабніцкага.

[26] *Нарушэвіч Адам* (1733—1796) — польскі паэт, гісторык, перакладчык. Родам з Піншчыны.

[27] *Грубер Габрыель* (1740—1805) — выхаванец мастацкай акадэміі ў Вене, выкладаў у Полацкім езуіцкім калегіуме, спрыяў развіццю прафесійнай мастацкай адукацыі на Беларусі.

[28] *Ходзька Ігнат* (1794—1861) — польскі пісьменнік, родам з Вілейшчыны, аўтар «Літоўскіх малюнкаў» (1840—1850) і «Літоўскіх паданняў» (1852—1860). У маладосці належаў да радыкальнага аб'яднання шубраўцаў, пазней перайшоў на кансерватыўныя пазіцыі.

[29] Манькоўскі Ігнат Антонавіч, (каля 1765—1831) — публіцыст, які выступаў у рускіх часопісах. Думка, што ён быў аўтарам беларускай «Энеіды навыварат», не пацвярджаецца навейшымі даследаваннямі.

[30] Маецца на ўвазе аповесць Я. Баршчэўскага «Драўляны Дзядок і кабета Інсекта» («Niezabudka», т. 5; «Rubon», т. 8).

[31] *Блумаўэр Алаіз* (1755—1798) — аўстрыйскі паэт, аўтар парадыйнай паэмы «Прыгоды пабожнага героя Энея».

[32] *Катлярэўскі Іван Пятровіч* (1769—1838) — украінскі паэт і драматург.

[33] Маецца на ўвазе *Хатомскі Фердынанд* (1797—1880) — польскі паэт-гумарыст, удзельнік рэвалюцыйнага руху. Яго травестацыя «Энеіды» друкавалася ў польскай перыёдыцы ў 1818—1858 гг.

[34] Большасць даследчыкаў лічаць, што беларуская «Энеіда» была створана пасля Айчыннай вайны 1812 года.

[35] Цяпер гарадскі пасёлак Хіславічы Смаленскай вобласці.

[36] *«Беларуссю»* ў тыя часы называлі пераважна Віцебскую і Магілёўскую губерні.

[37] *Кацярына Дышлеўская,* сваячка І. Манькоўскага.

[38] *«Rubon»* («Дзвіна») — рэгіянальны альманах паўночнай Беларусі. Выдаваўся ў Вільні ў 1842—1849 гг. Выйшла 10 тамоў.

[39] *«Miesiecznik Polocki»* — польскі часопіс, выдаваўся ў Полацку ў 1818 і 1820 гг. Орган Полацкай езуіцкай акадэміі.

[40] *Буйніцкі Казімір* (1788—1878) — польскі пісьменнік кансерватыўнага кірунку, выдавец «Rubonu». Жыў у маёнтку Дагда Дынабургскага павета Віцебскай губерні.

[41] Твор выйшаў у Вільні ў 1841 г., тт. I — II.

[42] Ганіць тых, каго любіць! *(лац.)*

[43] Твор друкаваўся ў «Rubonie» ў 1842— 1849 гг.

[44] Ад імя французскага пісьменніка Жана Франсуа Мармантэля (1723—1799), творам якога ўласцівыя чуллівасць, прыўзнята-дэкламацыйны стыль.

[45] *Катэн Мары* (1770—1807) і Жанліс Мадлен Фелісітэ (1746—1830) — французскія пісьменніцы, аўтары сентыментальных раманаў.

[46] *Борх Міхал* (1806—1881) — польскі паэт, перакладчык, гісторык, бібліяфіл, уладальнік маёнтка Прэлі ў Дынабургскім павеце.

[47] *Ефрасіння Полацкая* (свецкае імя Прадслава; каля 1110—1173) — князёўна, ігумення манастыра Св. Спаса ў Полацку, асветніца XII ст.

[48] У «Roszniku Literackim» (т. 2, 1844) надрукаваны ўрывак з «Гісторыі ў легендзе» (праца Борха пра Ефрасінню), «ахвяраваны» Падбярэскаму ў Прэлях 14 снежня 1843 г.

[49] «Два словы пра Дзвіну». Вільня, 1843.

[50] *Скілакс* (Скілак) — грэчаскі географ і падарожнік VI ст. да н. э.

[51] *Тымей* (каля 356 — каля 260 гг. да н. э.) — грэчаскі гісторык і падарожнік.

[52] *Эратасфен* (276—194 гг. да н. э.) — грэчаскі географ, астраном і матэматык.

[53] *Артэмідар* — пад гэтым імем вядомы два грэчаскія падарожнікі-географы: адзін (Эфескі) жыў каля 100 г. да н. э., другі (Дальдзіянскі) — у канцы II ст. н. э.

[54] *Перыплы* — від старажытнагрэчаскай літаратуры: апісанні марскіх падарожжаў уздоўж берагоў.

[55] *Плятар Адам* (1790—1862) — археолаг і натураліст, маршалак Дынабургскага павета. Меў у маёнтку Краслаўка (Краслаў) багатую бібліятэку і зборы старажытнасцяў. Супрацоўнічаў у «Tygodniku Petersburskim», «Rubonie» і інш. Выдаў шэраг кніг па прыродазнаўству і археалогіі, у прыватнасці «Гідраграфічна-статыстычнае апісанне Дзвіны» (Вільня, 1861).

[56] *Спасоўскі* (Грот-Спасоўскі) *Аляксандр* (каля 1808 — каля 1847) — польскі паэт. Паводле адных звестак, быў звязаны з Магілёўшчынай, паводле другіх — жыў каля Лепеля. Супрацоўнічаў у «Tygodniku Petersburskim», у 1840 г. выдаў двухтомнік вершаў у Вільні. Падбярэскі аднабакова ацэньвае яго творчасць. Спасоўскі наследаваў Міцкевічу, выкарыстоўваў беларускі фальклор.

[57] *Шапялевіч Гаўдэнтый* — таварыш Баршчэўскага па Полацкай езуіцкай калегіі, паэт-класіцыст, супрацоўнік «Niezabudki» і «Tugodnika Petersburskiego». У аснове польскай паэмы «Псіхея» (Пецярбург, 1843) — міфалагічны сюжэт, шырока вядома яшчэ з часоў Апулея.

[58] У часопісе «Москвитянин» (1843, кн. 8) надрукаваны паклёпніцкі нарыс П. Кушына з беларускага жыцця «Гецыкі».

[59] *Лада-Заблоцкі Тадэвуш* (1811—1847) — польскі паэт-рамантык, урадзімец Беларусі. У студэнцкія гады быў звязаны з маладым В. Р. Бялінскім. У 1833 г. арыштаваны ў Маскве за ўдзел у тайным таварыстве аматараў польскай літаратуры і высланы на Каўказ, дзе памёр. Творчасць Заблоцкага прасякнута любоўю да Беларусі (паэма «Аколіцы Віцебска» і інш.). Заблоцкі пісаў і па-беларуску.

[60] *Ржавускі Генрык* (1791—1866) — польскі пісьменнік і публіцыст кансерватыўнага кірунку, аўтар цыкла гістарычных аповесцяў «Успаміны Сапліцы» (1839).

[61] *Мур Томас* (1779—1852) — англійскі паэт-рамантык, ірландзец па паходжанні.

[62] *Адынец Антон Эдвард* (1804—1885) — польскі паэт, перакладчык, мемуарыст, выдавец. Родам з Ашмяншчыны. У маладосці філарэт, прыяцель А. Міцкевіча. Паэма «Гара» апублікавана ім у 1826 г.

[63] *Кахано́ўскі Ян* (1530—1584) — польскі паэт эпохі Рэнесансу.

[64] Маецца на ўвазе польская мова.

[65] *Храпавіцкі Ігнат* — польскі і беларускі паэт, фалькларыст. Жыў у Каханавічах Дрысенскага павета, супрацоўнічаў у «Rubonie», т. 5, 1845.

[66] Выдаўцом «Rocznika Literackiego» быў сам Падбярэскі. Зборнік, пра які ідзе гаворка ў артыкуле, быў выдадзены.

[67] *Тралоп Фрэнсіс* (1780—1863) — англійская раманістка. У сваіх творах пра Амерыку крытыкавала амерыканскі лад жыцця.

[68] *Таквіль Алексіс* (1805—1859) — французскі буржуазны гісторык і дзяржаўны дзеяч, аўтар працы «Пра дэмакратыю ў Амерыцы» (1835—1840).

[69] *Шэвалье Мішэль* (1806—1879) — французскі эканаміст, прыхільнік будаўніцтва чыгунак.

[70] Працы Аляксандра Абрампальскага па гісторыі Беларусі прыгадвае таксама А. Кіркор («Живописная Россия», т. III. СПб — М., 1882, с. 327).

[71] *Рэут* (Газдава-Рэут) *Вінцэнт* — польскі пісьменнік першай паловы XIX ст., прадстаўнік рамантызму. Жыў у маёнтку Мосар у Полацкім павеце, друкаваўся ў альманахах «Niezabudka», «Rocznik Literacki», «Rubon».

[72] *Вярыга Сымон* (нар. у 1819 г.) — брат Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, арганізатар публічнай чытальні ў Віцебску.

[73] Юзафа Жабу згадвае Кіркор у «Живописной России», т. III, с. 327. Польскі «Слоўнік геаграфічны» (т. XII, 1892, с. 15) адзначае у маёнтку Шо Дзісенскага павета значную бібліятэку і гістарычныя зборы.

[74] Ян Чачот жыў у Лепелі ў 1833—1841 гг., займаючы пасаду сакратара ў дырэкцыі Бярэзінскага канала.

[75] *Зан Тамаш* (1796—1855) — паэт-рамантык, філамат, сябар А. Міцкевіча. У сваёй творчасці шырока выкарыстоўваў беларускі фальклор. З 1843 або 1844 г. люстратар казённых маёнткаў у Лепелі.

[76] Паводле іншых звестак — у 1790 г. Сам Падбярэскі ніжэй у сваім артыкуле гаворыць, што каля 1809 г. Баршчэўскаму было 18 год.

[77] *Вебер Карл Марыя фон* (1786—1826) — кампазітар, стваральнік нямецкай рамантычнай оперы.

[78] *Кінд Ёган Фрыдрых* (1768—1843) — нямецкі паэт і драматург, аўтар лібрэта оперы Вебера «Вольны стралок» (1821).

[79] «Эрлькёніг» («Лясны цар») — рамантычная балада аўстрыйскага кампазітара Франца Шуберта (1797—1828), створаная ў 1815 г. на тэкст вядомай балады Ё. В. Гётэ (1782). Венгерскаму кампазітару Ферацу Лісту (1811—1886) належыць транскрыпцыя балады Шуберта (1838). Ліст выконваў яе ў Пецярбурзе ў 1842 г.

[80] *Меербер Джакома* (1791—1864) — кампазітар, прадстаўнік так званай вялікай французскай оперы. Яго рамантычная опера «Роберт-Д'ябал» пастаўлена ў 1831 г.

[81] *Шапэн Фрыдэрык* (1810—1849) — польскі кампазітар і піяніст, заснавальнік польскай музычнай класікі.

[82] *Абрамовіч Антон Іванавіч* — беларускі кампазітар. Жыў у Пецярбурзе, дзе ўваходзіў у гурток Баршчэўскага — Падбярэскага. Апрацоўваў народную музыку, напісаў дзве песні на словы Баршчэўскага («Дзеванька» і «Гарэліца»). У «Roczniku Literackim» (т. 3, 1846) змешчаны партрэт Абрамовіча, звесткі аб ім і яго музычная паэма «Беларускае вяселле».

[83] Том выйшаў у 1846 г.

[84] Правільней Мурагі.

[85] Твор меў таксама іншыя назвы: «Размова хлопаў», «Бунт хлопаў».

[86] Так у Падбярэскага (upouniałi).

[87] Ідзём! Ідзём! *(фр.)*

[88] Маюцца на ўвазе баі каля м. Клясціцы (цяпер Расонскі р-н Віцебскай вобл.) 18—20 ліпеня 1812 г., калі загінуў генерал Я. П. Кульнёў.

[89] Маецца на ўвазе адзін са стваральнікаў польскай псіхалагічнай прозы Людвік Штырмер (1809—1886), першыя творы якога былі надрукаваны ў «Niezabudce».

[90] Атнычныя аўтары: *Анакрэон* (Анакрэот; каля 570—478 гг. да н. э.) — грэчаскі паэт; *Тэафраст* (каля 372 — каля 287 гг. да н. э.) — грэчаскі філосаф; *Віргілій* (Вергілій) *Марон Публій* (70—19 гг. да н. э.) — старажытнарымскі паэт, аўтар гераічнай паэмы «Энеіда», якая пазней неаднойчы парадзіравалася.

[91] Ад імя нямецкага пісьменніка і кампазітара рамантычнага кірунку Эрнста Гофмана (1776—1822).

[92] У першапачатковым выглядзе, ва ўсёй непасрэднасці *(лац.)*.

[93] *Рапсод* — вандроўны пясняр у старажытнай Грэцыі, выканаўца эпічных песень.

[94] Гл. заўвагі 4 і 30 да гэтага раздзела.

[95] Ад польскага raptularz (*лац.* raptularius) — запісная кніжка.

[96] Апавядальнік у гістарычных аповесцях Г. Ржавускага «Успаміны Сапліцы».

Юльян Барташэвіч.
ЯН БАРШЧЭЎСКІ (С. 359)

Артыкул Юльяна Барташэвіча «Ян Баршчэўскі» быў надрукаваны ў газеце «Dziennik Warszawski» 23 і 25 красавіка 1851 г., № 22 і 24 (з дадаткам).

[1] *Барташэвіч Юльян* (1821—1870) — польскі гісторык, літаратуразнаўца, аўтар «Гісторыі польскай літаратуры» (1861), рэдактар газеты «Dziennik Warszawski». У 1838—1842 гг. вучыўся ў Пецярбургскім універсітэце, удзельнічаў у рэдагаванні «Niezabudki».

[2] Падбярэскі называе іншы год нараджэння — 1794.

[3] *Нясецкі Капер* (1682—1744) — геральдык і генеалог, аўтар вядомага гербоўніка польскіх шляхецкіх фамілій (1728—1744).

[4] Тут і далей апускаюцца мясціны, вельмі блізкія да адпаведных мясцін артыкула Р. Падбярэскага.

[5] Так у Барташэвіча.

[6] *Красіцкі Ігнат* (1735—1801) — польскі пісьменнік перыяду Асветніцтва, аўтар жартоўнай паэмы «Манахамахія, або Вайна манахаў» (1778).

[7] Адам Міцкевіч тры разы па колькі месяцаў жыў у Пецярбурзе ў 1824—1829 гг.

[8] Маецца на ўвазе Давід Вінцэнт (1816—1897), польскі паэт, супрацоўнік «Niezabudki». У 1837—1841 гг. вучыўся ў Пецярбургскім універсітэце, у 1844 г. за сувязь з рэвалюцыйнымі арганізацыямі высланы на Каўказ, дзе быў і ў часе напісання артыкула Барташэвіча.

[9] *Ляховіч Станіслаў Аўгуст* — польскі паэт, перакладчык, археолаг. Супрацоўнічаў у «Tugodniku Petersburskim» і «Niezabudce». Выдаў у Вільні «Помнік па гісторыі Польшчы» (1842) і іншыя крыніцы.

[10] Пад імем сваёй жонкі Элеаноры Штырмер выступаў пісьменнік Людвік Штырмер.

[11] Рамуальд Падбярэскі, які ў канцы 1850 г. быў арыштаваны царскімі ўладамі.

[12] У сапраўднасці Баршчэўскаму прысвечана другая частка агульнага ўступнага артыкула Падбярэскага.

[13] *Жукоўскі Рудольф Казіміравіч* (1814—1886) — мастак дэмакратычнага кірунку, графік і жывапісец, сябар Т. Р. Шаўчэнкі. Удзельнічаў таксама ў афармленні іншых выданняў Баршчэўскага і Падбярэскага.

[14] «Проза і вершы», ч. I, Кіеў, 1849, на польскай мове.

[15] Артыкул М. Грабоўскага аб творчасці Баршчэўскага надрукаваны ў 1843 г. у часопісе «Pielgrzym» (т. 2, чэрвень), яшчэ да выхаду «Шляхціца Завальні» ў свет. Цытатай з яго завяршае свой артыкул «Беларусь і Ян Баршчэўскі» Р. Падбярэскі.

[16] Калі адбыўся гэты пераезд, дакладна невядома.

[17] *Піятроўскі Канстанцін* — польскі паэт і перакладчык, аўтар некалькіх элегій, од, зборніка вершаў, выдадзенага ў 1836 г. у Бярдзічаве.

[18] *Абеляр П'ер* (1079—1142) — французскі сярэдневяковы філасаф, паэт і багаслоў. Перапіска Абеляра з яго каханай Элаізай натхняла многіх пісьменнікаў.

[19] Маецца на ўвазе паэма «Жыццё сіраты», надрукаваная ў зборніку Баршчэўскага «Проза і вершы».

Баршчэўскі Я.

Б 26 Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях/Уклад., пер. з польскае мовы і камент. М. Хаустовіча; Маст. В. Славук.— Мн.: Маст. літ., 1990.—383 с.: іл.— (Спадчына).

ISBN 5-340-00526-7.

Барщевский Я. Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастических рассказах.

Кнігу аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Яна Баршчэўскага (1790 ці 1794—1851) «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» параўноўваюць з сусветна вядомым казачным эпасам «Тысяча і адна ноч». Напісаныя па-польску ў той час, калі нават сама назва «Беларусь» была пад забаронаю, фантастычныя апавяданні Я. Баршчэўскага неслі магутны зарад беларускае нацыянальнае ідэі.

Б $\frac{4702120101—144}{М302(03)—90}$ 119—90 ББК84 Бел1

Литературно-художественное издание

БАРЩЕВСКИЙ ЯН

ШЛЯХТИЧ ЗАВАЛЬНЯ,

ИЛИ БЕЛАРУСЬ В ФАНТАСТИЧЕСКИХ РАССКАЗАХ

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Літаратурна-мастацкае выданне

БАРШЧЭЎСКІ ЯН

ШЛЯХЦІЦ ЗАВАЛЬНЯ,

АБО БЕЛАРУСЬ У ФАНТАСТЫЧНЫХ АПАВЯДАННЯХ

Рэдактар *У. А. Арлоў*. Мастацкі рэдактар *Л. Я. Прагін*. Тэхнічны рэдактар *Г. П. Тарасевіч*. Карэктары *Н. У. Доваль, Я. Ф. Харко*.
ІБ № 3318

Здадзена ў набор 23.10.89. Падп. да друку 21.06.90. Фармат 70×108 1/32. Папера друк. № 1. Гарнітура «Балтыка». Высокі друк. Ум. друк. арк. 16,80. Ум. фарб.-адб. 17,15. Ул.-выд. арк. 17,04. Тыраж 37 200 экз. Зак. 3014. Цана 1 р. 70 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па друку. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11. Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.